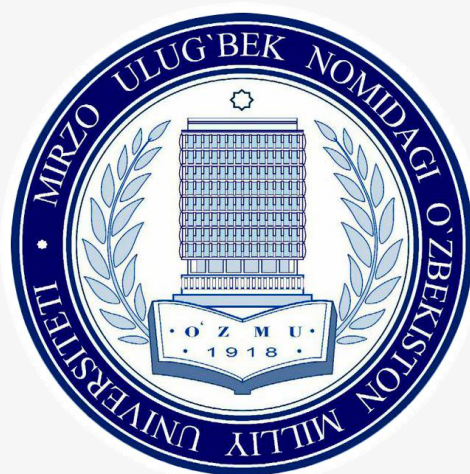

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLYI VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI**

**OLYI TA‘LIM TIZIMI PEDAGOG VA RAHBAR KADRLARINI QAYTA
TAYYORLASH VA ULARNING MALAKASINI OSHIRISHNI TASHKIL
ETISH BOSH ILMIY - METODIK MARKAZI**

**O‘ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI HUZURIDAGI PEDAGOG
KADRLARINI QAYTA TAYYORLASH VA ULARNING MALAKASINI
OSHIRISH TARMOQ (MINTAQAVIY) MARKAZI**

**“ZAMONAVIY FALSAFANING DOLZARB MUAMMOLARI”
MODULI BO‘YICHA**

O‘QUV – USLUBIY MAJMU‘A

Toshkent 2022

Mazkur o‘quv-uslubiy majmua Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligining Modulning o‘quv-uslubiy majmuasi Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligining 2020 yil 7 dekabrda 648-sonli buyrug‘i bilan tasdiqlangan o‘quv dasturi va o‘quv rejasiga muvofiq ishlab chiqilgan

Tuzuvchi: O‘zMU, «Fuqarolik jamiyati va huquq ta’limi» kafedrasini professori, f.f.d. To‘ychiyev B.T.

Taqrizchi: O‘zMU professori, f.f.d. Ro‘zimatova G.M.

O‘quv -uslubiy majmua Bosh ilmiy-metodik markaz Ilmiy metodik Kengashining qarori bilan nashrga tavsiya qilingan
(2020 yil “30” dekabrda 5/4-sonli bayonnoma)

MUNDARIJA

I. ISHCHI DASTUR	4
II. MODULNI O‘QITISHDA FOYDALANILADIGAN INTERFAOL TA‘LIM METODLARI	8
III. NAZARIY MASHG‘ULOT MATERIALLARI	11
IV. AMALIY MASHG‘ULOT MATERIALLARI	86
V. KEYSLAR BANKI	101
VI. MUSTAQIL TA‘LIM MAVZULARI	107
VII. GLOSSARIY	108
VIII. ADABIYOTLAR RO‘YXATI	110

I. ISHCHI DASTUR

Kirish

Dastur O‘zbekiston Respublikasining 2020 yil 23 sentabrda tasdiqlangan «Ta’lim to‘g‘risida»gi Qonuni, 2019 yil 27 avgustdagi «Oliy ta’lim muassasalari rahbar va pedagog kadrlarining uzluksiz malakasini oshirish tizimini joriy etish to‘g‘risida»gi PF-5789-son, 2019 yil 8 oktabrdagi «O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida»gi PF-5847-sonli Farmonlari hamda O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019 yil 23 sentabrdagi «Oliy ta’lim muassasalari rahbar va pedagog kadrlarining malakasini oshirish tizimini yanada takomillashtirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida»gi 797-sonli Qarorlarida belgilangan ustuvor vazifalar mazmunidan kelib chiqqan holda tuzilgan bo‘lib, u oliy ta’lim muassasalari pedagog kadrlarining kasb mahorati hamda innovatsion kompetentligini rivojlantirish, sohaga oid ilg‘or xorijiy tajribalar, yangi bilim va malakalarni o‘zlashtirish, shuningdek amaliyotga joriy etish ko‘nikmalarini takomillashtirishni maqsad qiladi.

Dastur doirasida berilayotgan mavzular ta’lim sohasi bo‘yicha pedagog kadrlarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish mazmuni, sifati va ularning tayyorgarligiga qo‘yiladigan umumiy malaka talablari va o‘quv rejalari asosida shakllantirilgan bo‘lib, uning mazmuni kredit modul tizimi va o‘quv jarayonini tashkil etish, ilmiy va innovatsion faoliyatni rivojlantirish, pedagogning kasbiy professionalligini oshirish, ta’lim jarayoniga raqamli texnologiyalarni joriy etish, maxsus maqsadlarga yo‘naltirilgan ingliz tili, mutaxassislik fanlar negizida ilmiy va amaliy tadqiqotlar, o‘quv jarayonini tashkil etishning zamonaviy uslublari bo‘yicha so‘nggi yutuqlar, pedagogning kreativ kompetentligini rivojlantirish, ta’lim jarayonlarini raqamli texnologiyalar asosida individuallashtirish, masofaviy ta’lim xizmatlarini rivojlantirish, vebinar, onlayn, «blended learning», «flipped classroom» texnologiyalarini amaliyotga keng qo‘llash bo‘yicha tegishli bilim, ko‘nikma, malaka va kompetensiyalarni rivojlantirishga yo‘naltirilgan.

Qayta tayyorlash va malaka oshirish yo‘nalishining o‘ziga xos xususiyatlari hamda dolzarb masalalaridan kelib chiqqan holda dasturda tinglovchilarning mutaxassislik fanlar doirasidagi bilim, ko‘nikma, malaka hamda kompetensiyalariga qo‘yiladigan talablar takomillashtirilishi mumkin.

Modulning maqsadi va vazifalari

Modulning maqsadi: fanning global muammolari, ta’lim bilan tarbiyaning uzviyligi masalalari, nazariy asoslari, amaliy ahamiyati, falsafa fani mashg‘ulotlarini samarali tashkil etishning yangi, zamonaviy usul va uslublari haqida oliy ta’lim muassasalari pedagog kadrlarining bilim, ko‘nikma va kompetensiyalarini oshirish.

Modulning vazifalari:

- Falsafa yoʻnalishida pedagog kadrlarning kasbiy bilim, koʻnikma, malakalarini uzluksiz yangilash va rivojlantirish;
- zamonaviy talablarga mos holda oliy taʼlimning sifatini taʼminlash uchun zarur boʻlgan pedagoglarning kasbiy kompetentlik darajasini oshirish;
- milliy falsafani yaratishning tarixiy-falsafiy asoslarini oʻrganishning sinergetik paradigmalarni shakllantirishni yoʻlga qoʻyish;
- Oʻzbekistonni rivojlanish strategiyasining ijtimoiy-falsafiy masalalarini tahlil etish;
- Falsafa yoʻnalishida oʻquv jarayonini fan va ishlab chiqarish bilan samarali integratsiyasini taʼminlashga qaratilgan faoliyatni tashkil etish.

Modul boʻyicha tinglovchilarning bilimi, koʻnikmasi, malakasi va kompetensiyalariga qoʻyiladigan talablar

Modulni oʻzlashtirish jarayonida amalga oshiriladigan masalalar doirasida:

- Zamonaviy falsafaning dolzarb muammolari mazmuni, falsafa muammolarini va uning rivojlanish istiqbollarini, falsafani oʻqitishda foydalaniladigan zamonaviy amaliy dasturlar majmualarini, tarkibi va yangi tendensiyalari, turli madaniyatlar vakillarining va falsafiy maktablarning samarali hamkorligi, OTM tizimi rivojlanishiga doir konsepsiyalar mazmuni va ularning jamiyat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish strategiyasiga taʼsirini ***bilishi*** kerak.
- Ilmiy tadqiqot ishlarida falsafaning zamonaviy masalalariga yondashish uslubiyatini toʻgʻri tanlash;
- taraqqiyotning falsafiy modellarini tahlil qilishda falsafiy metodlarni qoʻllay olish;
- darsni samarali tashkil etish, oʻquv jarayonida zamonaviy pedagogik texnologiyalardan unumli foydalanish;
- ijtimoiy falsafa sohasidagi yangi tendensiyalarni oʻquv mashgʻulotlarida talabalarga tushuntirib bera olish ***koʻnikmalariga*** ega boʻlishi lozim.
- falsafa yoʻnalishidagi fanlardagi yangiliklar asosida oʻquv dasturlari va oʻquv-uslubiy majmualarga oʻzgartirish kiritish;
- falsafiy bilimlarni oʻrganish orqali diskursiv (asoslangan) fikr yuritish;
- falsafaning zamonaviy yoʻnalishlarini ishlab chiqish va ommalashtirish;
- globallashtirish jarayonidagi muammolarini aniqlash va tahlil qilish;
- fanning ilmiy, nazariy, tarixiy va pragmatik ahamiyatini hayotiy voqelik va ilmiy asosda tushuntirib berish;
- falsafiy manbalardan zarur va muhim boʻlgan maʼlumotlarni ajratib olish, ularni izchil tizimga keltirib, talqin qilish ***malakalariga*** ega boʻlishi lozim.
- falsafa fanining insoning jamiyatda tutgan oʻrni, yashashdan maqsad kabi masalalarni tahlil qilish va bugungi kun bilan taqqoslash;
- mazkur yoʻnalishda toʻplangan yangi maʼlumotlarni saralash va muayyan fanlar doirasida tizimlashtirish, aniq, loʻnda, tushunarli ravishda bayon etish;
- modulli yondashuv asosida oʻquv jarayonini tashkil etish;
- texnologik yondashuv asosida taʼlim va tarbiya jarayonini boshqarish;

- falsafa fanida innovatsion o‘quv mashg‘ulotlarini loyihalash, amalga oshirish, baholash, takomillashtirish;
- zamonaviy falsafaning dolzarb muammolariga oid yangi manbalardan foydalana olish *kompetensiyalariga* ega bo‘lishi lozim.

Modulni tashkil etish va o‘tkazish bo‘yicha tavsiyalar

Modulni o‘qitish ma’ruza va amaliy mashg‘ulotlar shaklida olib boriladi.

Modulni o‘qitish jarayonida ta’limning zamonaviy metodlari, pedagogik texnologiyalar va axborot-kommunikatsiya texnologiyalari qo‘llanilishi nazarda tutilgan:

- ma’ruza darslarida zamonaviy kompyuter texnologiyalari yordamida prezentatsion va elektron-didaktik texnologiyalardan;
- o‘tkaziladigan amaliy mashg‘ulotlarda texnik vositalardan, ekspress-so‘rovlar, test so‘rovlari, aqliy hujum, guruhli fikrlash, kichik guruhlar bilan ishlash, kollokvium o‘tkazish, va boshqa interaktiv ta’lim usullarini qo‘llash nazarda tutiladi.

Modulning o‘quv rejadagi boshqa modullar bilan bog‘liqligi va uzviyligi

«Zamonaviy falsafaning dolzarb muammolari» moduli o‘quv rejadagi birinchi blok va mutaxassislik fanlarining barcha sohalari bilan uzviy bog‘langan.

Modulning oliy ta’limdagi o‘rni

Modulni o‘zlashtirish orqali tinglovchilar ta’lim jarayonini tashkil etishda texnologik yondashuv asoslarini va bu boradagi ilg‘or tajribani o‘rganadilar, ularni tahlil etish, amalda qo‘llash va baholashga doir kasbiy layoqatga ega bo‘ladilar.

Modul bo‘yicha soatlar taqsimoti

№	Modul mavzulari	Auditoriya o‘quv yuklamasi		
		Jami	jumladan	
			Nazariy	Amaliy mashg‘ulot
1	Falsafa fanining zamonaviy fanlar tizimida tutgan o‘rni	6	2	4
2	Tarkibiy funksional yondashuv	6	2	4
3	Fanda metod va metodologiya tushunchasi	4	2	2
4	Analitik falsafaning vujudga kelishi	4	2	2
	Jami:	20	8	12

NAZARIY MASHG‘ULOTLAR MAZMUNI

1-mavzu. Falsafa fanining zamonaviy fanlar tizimida tutgan o‘rni (2 soat).

- 1.1. Dunyoni falsafiy idrok etishning o‘ziga xos xususiyati.
- 1.2. Falsafiy bilimlar tizimida ontologiya masalalari.
- 1.3. Ijtimoiy falsafa va uning zamonaviy konsepsiyalari

2-mavzu. Tarkibiy funksional yondashuv (2 soat).

- 2.1 Sistema, element, struktura va funksiya falsafiy tushunchalar sifatida
- 2.2 Borliq falsafasi va uning zamonaviy konsepsiyalari.

3-mavzu. Fanda metod va metodologiya tushunchasi (2 soat).

- 3.1. Ilmiy bilish metodlari va ularning zamonaviy tasnifi
- 3.2. Falsafada ong masalasi

4-mavzu. Analitik falsafaning vujudga kelishi. (2 soat).

- 4.1 Neorealizm va lingvistik tahlilning maqsad va vazifalari.
- 4.2 Mantiqiy pozitivizm neopozitivizmning shakli sifatida
- 4.3 Analitik epistemologiya.

AMALIY MASHG‘ULOTLAR MAZMUNI

1-amaliy mashg‘ulot. Falsafa fanining zamonaviy fanlar tizimida tutgan o‘rni (4 soat).

2-amaliy mashg‘ulot. Tarkibiy funksional tahlil (4 soat).

3-amaliy mashg‘ulot. Fanda metod va metodologiya tushunchasi (2 soat).

4-amaliy mashg‘ulot. Analitik falsafaning vujudga kelishi. (2 soat).

O‘QITISH SHAKLLARI

Mazkur modul bo‘yicha quyidagi o‘qitish shakllaridan foydalaniladi:

- ma‘ruzalar, amaliy mashg‘ulotlar (ma‘lumotlar va texnologiyalarni anglab olish, aqliy qiziqishni rivojlantirish, nazariy bilimlarni mustahkamlash);
- davra suhbatlari (ko‘rilayotgan loyiha yechimlari bo‘yicha taklif berish qobiliyatini oshirish, eshitish, idrok qilish va mantiqiy xulosalar chiqarish);
- bahs va munozaralar (loyihalar yechimi bo‘yicha dalillar va asosli argumentlarni taqdim qilish, eshitish va muammolar yechimini topish qobiliyatini rivojlantirish).

II. MODULNI O‘QITISHDA FOYDALANILADIGAN INTERFAOL TA‘LIM METODLARI

“**Falsafaning dolzarb masalalari**” fanini o‘qitishda zamonaviy pedagogik texnologiyalarning fan xususiyatidan kelib chiqqan holda deyarli barchasi tadbiiq etilishi mumkin. Xususan, ma’ruza va seminarlar “Aqliy hujum”, “Klaster”, “Bumerang”, “Menyu”, “B/B/B”, “Munozara”, “Rezyume” singari metodlar, slaydlar, multimedia namoyishlari bilan o‘tkaziladi. Bu ta’lim o‘z mohiyatiga ko‘ra ta’lim jarayonining barcha ishtirokchilarini tulakonli rivojlanishlarini ko‘zda tutadi. Bu esa ta’limni loyihalashtirilayotganda, albatta, ma’lum bir ta’lim oluvchining shaxsini emas, avvalo, kelgusidagi mutaxassislik faoliyati bilan bogliq ukish maksadlaridan kelib chikkap xolda yondoshilishni nazarda tutadi.

Shaxsga yunaltirilgan ta’lim. Bu ta’lim o‘z mohiyatiga ko‘ra ta’lim jarayonining barcha ishtirokchilarini to‘laqonli rivojlanishlarini ko‘zda tutadi. Bu esa ta’limni loyihalashtirilayotganda, albatta, ma’lum bir ta’lim oluvchining shaxsini emas, avvalo, kelgusidagi mutaxassislik faoliyati bilan bog‘liq o‘qish maqsadlaridan kelib chikkan holda yondoshilishni nazarda tutadi.

Tizimli yondoshuv. Ta’lim texnologiyasi tizimning barcha belgilarini o‘zida mujassam etmog‘i lozim: jarayonning mantiqiyliqi, uning barcha buginlarini o‘zaro bog‘langanliqi, yaxlitliqi.

Faoliyatga yo‘naltirilgan yondoshuv. Shaxsning jarayonli sifatlarini akllantirishga, ta’lim oluvchining faoliyatni aktivlashtirish va intensivlashtirish, o‘quv jarayonida uning barcha qobiliyati va imkoniyatlari, tashabbuskorligini ochishga yo‘naltirilgan ta’limni ifodalaydi.

Dialogik yondoshuv. Bu yondoshuv o‘quv munosabatlarini yaratish zaruriyatini bildiradi. Uning natijasida shaxsning o‘z-o‘zini faollashtirishi va o‘z-o‘zini ko‘rsata olishi kabi ijodiy faoliyati kuchayadi.

Hamkorlikdagi ta’limni tashkil etish. Demokratik, tenglik, ta’lim beruvchi va ta’lim oluvchi faoliyat mazmunini shakllantirishda va erishilgannatijalarni baholashda birgalikda ishlashni joriy etishga e’tiborni qaratish zarurligini bildiradi.

Muammoli ta’lim. Ta’lim mazmunini muammoli tarzda taqdim qilishorqali ta’lim oluvchi faoliyatini aktivlashtirish usullaridan biri. Bunda ilmiy bilimni obyektiv qarama-qarshiligi va uni hal etish usullarini dialektik mushohadani shakllantirish va rivojlantirishni, amaliy faoliyatga ularni ijodiy tarzda qo‘llashni mustaqil ijodiy faoliyati ta’minlanadi.

Axborotni taqdim qilishning zamonaviy vositalari va usullarini qo‘llash - yangi kompyuter va axborot texnologiyalarini o‘quv jarayoniga qo‘llash.

O‘qishning usullari va texnikasi. Ma’ruza (kirish, mavzuga oid, vizuallash), muammoli ta’lim, keys-stadi, pinbord, paradoks va loyihalash usullari, amaliy ishlar.

O‘qitishni tashkil etish shakllari: dialog, polilog, muloqot hamkorlik va o‘zaro o‘rganishga asoslangan frontal, kollektiv va guruh.

O‘qitish vositalari: o‘qishning an’anaviy shakllari (darslik, ma’ruza matni) bilan bir qatorda - kompyuter va axborot texnologiyalari.

Kommunikasiya usullari: tinglovchilar bilan operativ teskari aloqaga asoslangan bevosita o‘zaro munosabatlar.

Teskari aloqa usullari va vositalari: kuzatish, blis-so‘rov, oraliq va joriy va yakunlovchi nazorat natijalarini tahdili asosida o‘qitish diagnostikasi.

Boshqarish usullari va vositalari: o‘quv mashg‘uloti bosqichlarini belgilab beruvchi texnologik karta ko‘rinishidagi o‘quv mashg‘ulotlarini rejalashtirish, qo‘yilgan maqsadga erishishda o‘qituvchi va tinglovchining birgalikdagi harakati, nafaqat auditoriya mashg‘ulotlari, balki auditoriyadan tashqari mustaqil ishlarning nazorati.

Monitoring va baxolash: o‘quv mashg‘ulotida ham butun kurs davomida ham o‘qitishning natijalarini rejali tarzda kuzatib borish. Kurs ohirida test topshiriqlari yoki yozma ish variantlari yordamida tinglovchilarning bilimlari baholanadi.

“Falsafaning dolzarb masalalari” fanini o‘qitish jarayonida kompyuter texnologiyasidan, "Excel" elektron jadvallar dasturlaridan foydalaniladi. Ayrim mavzular bo‘yicha talabalar bilimni baholash test asosida va kompyuter yordamida bajariladi. "Internet" tarmog‘idagi rasmiy iqtisodiyko‘rsatkichlaridan foydalaniladi, tarqatma materiallar tayyorlanadi, test tizimi hamda tayanch so‘z va iboralar asosida oraliq va yakuniy nazoratlar o‘tkaziladi

“Falsafaning dolzarb masalalari” darslari qiziqarli va talabaga boy axborot beradigan bo‘lishiga yordam beradigan ulublar juda ko‘p. Lekin ular orasida falsafaning eng sinalgan va eng qadimiy uslubi bo‘lgan “suqrotcha baxs”ga hech qaysi uslub yeta olmaydi. Zero aynan shu uslub dialektik fikrlash uslubidir va aynan shu uslub dunyoga Suqrot, Platon, Aristotel, Forobiy, Ibn Sino kabi ko‘plab mutafakkirlarni yetishtirgan. Ayni shu uslub Platon dialoglarida aks etgan va hozirgacha insoniyat yetuk mutafakkirlarini kamolotga yetkazishda davom etmoqda. Bu uslubni yaxshi bilish uchun mazkur dialoglarni chuqur o‘rganish kerak. Bugungi kunda ularning o‘zbek tilidagi tarjimai amalga oshirilgani esa ishimizni yanada yengillashtirdi. Bu uslub seminarda emas, balki faqat ma’ruzalar vaqtida o‘kaziladi. Bunda o‘qituvchi Suqrotning, talabalar esa Suqrotning suhbatdoshi rollarini o‘ynaydilar. Mazkur metodni mashq orqaligina namoyish etish mumkin. Shuning uchun bu yerda ushubu uslubga boshqa to‘xtalmaymiz. Lekin metodikadan o‘tkazadigan seminarlarimizda bu metodni maxsus mashq qilib ko‘ra olamiz. Shuni alohida ta’kidlash kerakki, bu uslubni falsafani chuqurroq biladiganlar o‘zlashtirishi mumkin va maqsadga muvofiqdir. Falsafa darslarining xajmi juda qisqa bo‘lgan nofalsafa mutaxassisliklari darslarida esa uni qo‘llash uchun yetarli vaqt topib bo‘lmaydi. Ammo bu uslub masalaning javobi baxs qatnashchilaridan biriga ayon bo‘ladigan platoncha (suqrotcha) dialog emas, albatta. Bu savollar va ularga javoblar to‘qnashuvi jarayonida kelib chiqadigan o‘z o‘zidan tashkillanishi kutiladigan nochiziqli kognitiv-kommunikativ muhitdir.

“Falsafaning dolzarb masalalari” ni o‘rganishga endigina kirishganlar esa avval osonroq uslublar asosida o‘z tafakkurlarini rivojlantiradigan uslublar asosida

ishlamlari maqsadga muvofiq. Shunday ulublar qatoriga “insert” uslubi turadi.

III. NAZARIY MASHG‘ULOT MATERIALLARI

1-Mavzu. Falsafa fanining zamonaviy fanlar tizimida tutgan o‘rni.

Reja

1.1. Dunyoni falsafiy idrok etishning o‘ziga xos xususiyati.

1.2. Falsafiy bilimlar tizimida ontologiya masalalari;

1.3. Ijtimoiy falsafa va uning zamonaviy konsepsiyalari.

1.1. Dunyoni falsafiy idrok etishning o‘ziga xos xususiyati.

Fan borliqning tabiiy, ijtimoiy qonunlarini, shuningdek fikrlash hamda bilish qonunlarini topishga yo‘naltirilgan bilimlarni ishlab chiqish va rivojlantirish demakdir. Fan inson faoliyatining muayyan sohasi bo‘lib, uning maqsadi tushunchalar, nazariyalar, gipotezalarning yaxlit sistemasi hamda ilmiy bilimning boshqa shakllari asosida obyektiv olamdagi narsalar va hodisalarni o‘rganishdan iborat.

O‘z tuzilishi, predmeti va bilish metodiga ko‘ra fanlar tabiiy va ijtimoiy bo‘ladi. Texnik va iqtisodiy fanlar alohida guruhlarni tashkil etadiki, ular to‘g‘risida biz keyingi mavzularda batafsilroq va mufassalroq fikr yuritamiz.

Fanning vujudga kelishi va rivojlanishi, pirovard natijada, moddiy va ma‘naviy ishlab chiqarish, jamiyat taraqqiyoti, ehtiyojlari bilan belgilanadi.

Bizga falsafa kursidan ma‘lumki, tarixan falsafa va fan dastlab antik naturfalsafa, ontologiya va gnoseologiya doirasidagi yagona ta‘limotning ikki tomoni sifatida shakllangan. Shu davrda falsafiy va ilmiy bilimlar deyarli ajratilmagan. Dastlabki yunon faylasuflari ilk olimlar ham bo‘lganlar.

Fan va ilmiy bilimlarning kelib chiqishi va shakllanishini tushunishda fan tarixi va falsafasida ikki xil yondashuv — eksternalistik va internagtistik yondashuvlar vujudga keldi.

Birinchi yondashuv – eksternalizm fanning paydo bo‘lishini faqat tashqi omillar – o‘sha davr ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy hayotining shart-sharoitlari bilan belgilanuvchi jarayon deb tushuntiradi.

Ikkinchi yondashuv – internalizm esa, aksincha, fanning kelib chiqishini faqat bilim rivojlanishining ichki ehtiyojlari bilan bog‘laydi, bilish jarayonlarini tavsiflash masalalariga alohida e‘tibor beradi.

Mazkur tushunish, bizning nazarimizda, ilmiy bilim haqida yaxlit tasavvur hosil qilish imkonini bermaydigan bir yoklama tushunishdir. Bu yerda muhim omil, fan genezisining asosiy harakatlantiruvchi kuchi – jamiyat ehtiyojlari hisobga olinmagan. Zamirida odamlarning amaliy faoliyati yotuvchi jamiyat ehtiyojlari fanning vujudga kelishi va rivojlanishini belgilaydi. Eksternalizm va internalizm kabi omillar masalasiga kelsak, ular fanning kelib chiqish genezisida, shubhasiz, faol namoyon bo‘ladi, lekin zamirida jamiyat faol rivojlanishining amaliy ehtiyoji yotuvchi fan va ilmiy bilim shakllanishi yagona jarayonining dialektik jihatdan bir-birini isgisno etuvchi va bir-biriga bog‘liq bo‘lgan ikki tomoni sifatida amal qiladi.

Tadqiqotchilar odatda fan Qadimgi Yunonistonda mil. av. I ming yillik o'rtalarida vujudga kelgan va falsafiy ta'limotlarda bilimlarning rivojlanishi bilan bog'liq deb qayd etadilar.

Ilmiy bilimning ayrim unsurlari miloddan bir necha ming yil oldin qadimgi jamiyatlar (shumer madaniyati, mayya madaniyati, Qadimgi Misr, Xitoy, Hindiston, Markaziy Osiyo va boshq.)da shakllangan bo'lsa-da, bo'lajak fanning ilk asoslari, kurtaklari Qadimgi Yunonistonda vujudga keldi. Fan hali tarkibiy qismlarga ajralmagan, yaxlit, bir butun, an'anaviy tarzda falsafa deb nomlangan bilim doirasida shakllandi. Mantiq alohida muhim fan ekanligini ta'kidlagan ta'rifini Platonning (mil. av. V asr) dialoglarida (Platondan 30 ga yaqin kichik va katta dialoglar bizgacha yetib kelgan) o'qishimiz mumkin. Aristotel (mil. av. V-IV asrlar) formal mantiqning yaxlit sistemasini yaratdi, dialektik metodni ta'riflab berdi va tabiatshunoslik, fizika, sosiologiyaning juda ko'p sohalarida fanning vujudga kelishiga zamin hozirladi.

Biroq fanning paydo bo'lishini faqat G'arbiy Yevropa bilangina bog'lash to'g'ri emas. Jahon sivilizasiyasi, fan yevropaliklar tomonidan yaratilgan degan g'oyani ilgari faqat «yevroposentrizm» tarafdorlari olg'a surganlar.

Fan tarixining tanikli tadqiqotchilari (J.Niddam, A.Koyre, V.I.Vernadskiy va boshq.), G'arbda XVI-XVII asrda sodir bo'lgan ilmiy inqilobni inkor etmagan holda, fan va ilmiy bilimlarning vujudga kelishi va rivojlanishiga Sharq buyuk sivilizasiyalari qo'shgan katta hissaga munosib baho berilmasligi va hatto inkor etilishiga qarshi chiqadilar. A.Koyre o'rta asrlar arab (shu jumladan, Markaziy Osiyo) falsafasi Yevropa fani va madaniyati rivojida o'ziga xos ko'prik sifatida muhim rol o'ynaganini, uning yordamida Qadimgi dunyo ilmiy tafakkuri arabiyzabon faylasuflar tomonidan o'rganilib, Farbiy Yevropaga uzatilganini eslatadi. U «lotin Farbining o'qituvchilari va tarbiyachilari arablar edi» deb qayd etadi. Biroq ko'pgina mashhur arabiyzabon faylasuf va olimlar Markaziy Osiyodan chiqqanidan bexabar bo'lgan A.Koyre ularni arablar deb ataydi va Forobiy, Ibn Sino yoki Ibn Rushdsiz Farbiy Yevropa o'sha davrda Platon, Aristotel va qadimiyatning boshqa buyuk mutafakkirlari ta'limotlarini hech qachon tushunmagan bo'lardi, deb ta'kidlaydi. Zero, Aristotel va Plattonni tushunish uchun qadimgi yunon tilini bilishning o'zi kifoya qilmaydi, falsafadan ham xabardor bo'lish kerak. Qadimgi lotin tili dunyosi esa falsafadan bexabar edi.

Fan ijtimoiy institut, ya'ni bilimning mustaqil tarmog'i sifatida XVII asrning boshlarida shakllandi. Bu davrda Yevropaning bir qancha mamlakatlarida ijtimoiy inqiloblar sodir bo'ldi, ular sanoat, savdo-sotiq, qurilish, harbiy ishi, dengizchilikning rivojlanishiga katta turtki berdi. Yangi davrgacha fan bilim sistemasi sifatida shakllanishi uchun shart-sharoit bo'lmay, fanning o'zi emas, balki fan unsurlarigina mavjud edi.

Haqiqiy bilimni tizimga solish va undan samarali foydalanishning yangi shakli bo'lgan fan ancha murakkab taraqqiyot yo'lini bosib o'tdi.

Ma'lumki, fan dastlabki davrda falsafiy tadqiqot doirasidan chetga chiqmas, muayyan falsafiy qoidalar va xulosalarni dalillashning muhim, ba'zan esa asosiy shakli hisoblanar edi. Ayni vaqtda, fan, falsafiy bilimning tarkibiy qismi sifatida, borliqni muvofiq tarzda aks ettirishning o'ziga xos izlanish shakllarini, haqiqatni

topish va isbotlashning shakl va metodlarini asta-sekin ishlab chiqa boshladi.

Bu jarayon ilmiy tafakkurning erkinligi muhitini vujudga keltirgan Uygʻonish davrida ayniqsa, yorikin namoyon boʻldi. Ilohiy sxolastika va Ptolemeyning geosentrik sistemasiga asoslangan oʻrta asrlar noilmiy va soxta ilmiy qarashlari taʼsiridan asta-sekin qutulish ayniqsa muhim ahamiyat kasb etdi. Bu jixatdan N.Kopernik (1473-1543) taʼlimoti fanda burilish yasadi. U oʻzining geliosentrik sistemasini ilgari surdi va asoslab berdi. Oʻsha davr tabiatshunosligi (Bruno, Telezio, Galiley va boshq.) yutuqlari taʼsirida dunyo haqidagi gʻayriilmiy qarashlar inkor etilib dunyolarning koʻpligi, ularning cheksizligi, tabiatning oʻz-oʻzini rivojlantirishi haqidagi gʻoyalar ilgari surildi. Ular XVII asrda tabiatshunoslikda sodir boʻlgan inqilobga zamin hozirladi. Bu inqilob falsafa va fanning uzil-kesil ajralishiga, fan bilimning mustaqil tarmogʻiga va ijtimoiy institutga aylanishiga olib keldi.

Shu davrda va keyingi davrlarda ilmiy bilimning shakllanishi muammolarini yoritishda falsafa va fan uzoq vakt bir-biriga jiddiy taʼsir koʻrsatmasdan, yonma-yon (parallel) rivojlanganini eʼtiborga olish kerak. Shu bois Amerikani qayta kashf etishga, temir yoʻl boʻlgan joyda falsafadan fanga soʻqmoq ochishga urinishlar koʻp boʻldi. Gegel taʼbiri bilan aytganda, F. Bekondan boshlab, yangi davr faylasuflarining xizmati shundan iboratki, ular empirik va nazariy bilimlar orasidagi uzilishni bartaraf etish maqsadida empirizm fanga olib kelmaganidek, empirizmsiz fan ham mavjud emas, degan gʻoyani ilgari surdilar. Tajriba va abstrakt fikr yuritish - yagona, lekin ziddiyatli bilish jarayonining ikki tomonidir. Analiz sintezsiz va sintez analizsiz haqiqatga olib kelmaganidek, ular ham bir-birisiz haqiqatga olib kelmaydi.

Empiriya, sudraluvchan empirizm va falsafiy diletantlik muammosi ana shundan kelib chiqadi: agar, majoziy maʼnoda aytganda, olim dunyoni mikroskopdan qarab bilsa, faylasuf uni teleskopdan qarab biladi. Rasionalistlarning zaif joyi yaʼni Axilles toʻpigʻi shundaki, ular tajribaga man-manlik va bepisandlik bilan qaraydilar. Agar faylasuflar koʻpincha umumiydan xususiyga, abstraktdan aniqlikka oʻtishga majbur boʻlgan, oʻrmon daraxtlardan tashkil topganini tushunmagan boʻlsalar, tabiat hodisalarini tadqiq qiluvchi olimlar umumiyini tan olmasdan xususiy holatlarni oʻrganishga berildilar, daraxtlardan oʻrmon hosil boʻlishini tushunmadilar.

Tajribaga asoslangan, empirik bilimlar olimga maʼlumot, «xom» material, faktlar, misollar beradi. Biroq ular, qoida tariqasida, empiriyadan nariga oʻtmaydi, chuqur nazariy tushuntirishlarga hojat sezmaydi, rivojlanish jarayonidagi qonuniyatlarni ochishga, ilmiy tushunchalarni, narsalar va hodisalarning obyektiv aloqalari va munosabatlarini aks etgiruvchi abstraksiyalarni asta-sekin, lekin izchillik bilan taʼriflashga harakat qilmaydi.

Fanning kuchi hissiy maʼlumotlar va aqliy bilimlarning birligi va bir-birlariga kirishishlaridadir. Shu bois xam ularni tushuntirish va qarama-qarshi qoʻyish oʻrniga, ularni birlashtirish yoʻllarini qidirish kerak. Bu vazifani aql-aqllilik muvaffaqiyatli bajaradi. Aql hissiyotdan ustun turadi, u biz sezgi organlarimiz yordamida oluvchi bilimlarga faol va talabchanlik bilan yondashadi. Muayyan fanlar va falsafa oʻrtasida sodir boʻlgan uzilish XX asrda muvaffaqiyat bilan bartaraf

etila boshlandi.

Agar XIX asrda falsafa bilan tabiatshunoslik o'rtasida qarama-qarshilik mavjud bo'lgan bo'lsa, hozirda ular o'rtasida tobora mustahkamlanib boruvchi aloqalar o'rnatilmoqda.

Bu holat ko'proq hozirgi zamon fani mezon va ideallari haqidagi tasavvurlarni asoslovchi falsafiy g'oyalar va aqidalar (tamoyillar) tizimini tahlil qilish jarayonida namoyon bo'ladi. Aynan falsafa, fanlarning falsafiy asoslari ilmiy bilishning zamon madaniyatiga qo'shilishini ta'minlash bilan birga tadqiqotchi - olimdan o'ziga xos falsafiy va ilmiy iqtidorni falsafiy va ilmiy bilish bilan qo'shishni talab etadi.

Differensasiya va integrasiya jarayonlarining dialektik uyg'unligi butun fan tarixini qamrab oladi. Har bir bosqichda ilmiy bilish fundamental kategoriyalar va tushunchalarni bilish shakllarining, tushuntirish metodlari, tamoyillari va chizma-tasvir chizmalarining muayyan majmuidan foydalanadi. Misol uchun, antik davr ilmiy tafakkuriga bilim olishning asosiy usuli sifatida kuzatish bo'lgan bo'lsa xos; yangi davr sharoitida fan eksperimentga va analitik fikrlashning ustuvorligiga tayanadi; hozirgi zamon fani o'rganilayotgan obyektlarni yaxlit va har taraflama qamrab olishga intiladi. Umuman olganda, fanga rivojlanishning ekstensiv va intensiv davrlari almashishi xosdir.

Bu yerda fan va falsafa o'rtasidagi aloqa ancha murakkab xususiyatga ega ekanini qayd etib o'tish o'rinlidir. Falsafa doim fanga nisbatan metodologik va dunyoqarashni shakllantirish vazifasini muayyan darajada bajaradi. Ammo uni fan bilan bilimni nazariy shaklda tuzishga, mantiqiy dalillashga intilish ham birlashtiradi. Boshqa tomondan, fanda ham, falsafada ham mazkur yondashuvga nisbatan qarama-qarshi fikrlar va yondashuvlar mavjud. Pozitivizm, ssiyentizm va shunta o'xshash ayrim konsepsiyalar falsafaning ilmiy bilishdagi rolini inkor etadi, falsafani fanga singdirib yuborishga harakat qiladi.

Miloddan avvalgi VII-VI asrlarga kelib asosan mif va din ta'sirida odamlar dunyoqarashi nafaqat kengaydi, balki ancha murakkablashdi. U abstrakt nazariy fikrlash qobiliyati va real asoslarga ega bo'lishi natijasida o'z rivojlanishining butunlay yangi darajasiga ko'tarildi. Bunga, hech shubhasiz, mehnat taqsimotiga olib kelgan rivojlangan ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar, ma'lum miqdorda ortiqcha mavjudlik vositalari, bo'sh vaqtning paydo bo'lishi ham imkoniyat yaratdi. Bularning barchasi muayyan shaxslar doirasiga intellektual faoliyat bilan professional darajada shug'ullanish imkonini berdi.

Shunday qilib, taxminan 2500 yil muqaddam dunyoqarashning uchinchi shakli – falsafa paydo bo'lishi uchun zarur shart-sharoit Yevropa va Osiyoda deyarli bir vaqtda yuzaga keldi. Dunyoqarashning avvalgi shakllari – mif va dindan farqli o'laroq, *falsafa dunyoni e'tiqod va tuyg'ularga tayanib emas, balki aql va bilimlarga tayangan holda tushuntiradi.*

Falsafa Hindiston, Xitoy, Markaziy Osiyo va qadimgi Yunonistonda taxminan bir vaqtda avvalo dunyoni oqilona anglash usuli sifatida vujudga keldi. Bu vaqtga kelib mif va din o'zlarining tayyor va uzil-kesil javoblari bilan insonning bilimga nisbatan tinimsiz kuchayib borayotgan qiziqishini qondira olmay qoldi. Ular shuningdek sezilarli darajada o'sgan va murakkablashgan tajriba va bilimlarni

umumlashtirish, tizimga solish va avlodlarga qoldirish vazifasining ham uddasidan chiqolmay qoldi.

Dunyoni falsafiy idrok etishning o'ziga xos xususiyati, unda dunyoni bilish, sezish, ko'rish va tushunishning butunlay yangi sohasi – falsafa vujudga kelishida namoyon bo'ladi. Darhaqiqat *falsafa – bu nafaqat u yoki bu odam dunyoqarashining shakli, balki ijtimoiy ong shakli, odamlar borlig'i va bilishining umumiy tamoyillari, ularning dunyoga munosabati aks etuvchi, tabiat, jamiyat va tafakkurning eng umumiy qonunlari kashf etiluvchi va ta'riflanuvchi ma'naviy faoliyatdir. YA'ni bu dunyoga va insonning undagi o'rniga nisbatan qarashlarning umumiy tizimidir.*

Xullas, falsafa haqiqat qanday bo'lsa, uni shunday ifodalab ko'rsatishdir, din esa –uning ramziy, timsoliy aks etishi. Falsafa asos va mohiyat bo'lsa, din timsol va shakl. Dialektik munozara usuli jamiyatning kam sonli ayonlari uchun kerak. Vahiy yo'lidagi ifoda – xalq ommasining idroki, tarbiya va ta'limi uchun kerak.

Insonda bilishga qiziqish uyg'otadigan, mifologiya, din yoki fan javoblaridan qoniqmagan insonning o'ziga ma'lum bilimlar va tajribaga, muayyan e'tiqod, ishonch va intuisiyaga tayangan holda oqilona asoslangan javoblar berishga harakat qiladigan, savollar tug'diradigan har qanday obyektiv va subyektiv borliq falsafaning predmeti hisoblanadi.

Qadimgi Yunonistonda *kosmosentrizm* ilk falsafiy ta'limotlarning o'ziga xos xususiyati bo'lib, bunda asosiy e'tibor «kosmos», «tabiat»ni anglab yetishga qaratilgan. Yevropada xristianlikning, Sharqda islom dinining vujudga kelishi va mustahkamlanishi natijasida o'rta asrlar falsafasi **teosentrik** xususiyat kasb etdi, ya'ni Xudo va u yaratgan olam falsafiy qiziqishlarning asosiy predmetiga aylandi. Uyg'onish davrida falsafa *san'atga* va ko'p jihatdan *insonga murojaat qilindi*. Yangi davr, ya'ni XVII-XVIII asrlarda falsafa tobora kuchayib borayotgan fan bilan uzviy bog'landi, natijada falsafiy tadqiqotlarning diqqat markazidan *bilish va ilmiy metodlar* masalalari o'rin oldi.

XIX asrning ikkinchi yarmida yuz bergan «klassik falsafa» va oqilonalik inqirozi *irrasionallik, intuitivlik, ongsizlik* muammolarini namoyon etdi, XX asrning birinchi yarmida ular «noklassik falsafa» tahlilining asosiy predmetiga aylandi. XX asrning so'nggi o'n yilliklarida *hozirgi madaniyatdagi inqiroz hodisalarini va yangi axborot texnologiyalarining, shuningdek ommaviy kommunikasiya vositalarining jadal sur'atlarda rivojlanishi bilan belgilangan muammolarni kun tartibiga qo'ygan postnoklassik falsafa* shakllandi.

Nihoyat, XX-XXI asr chegarasida eng yangi falsafada birinchi o'ringa chiqqan va eng muhim mavzular qatoridan o'rin olgan yana bir mavzu *globallashuv* jarayonlarining mohiyatini va ularning rivojlanish yo'nalishini aniqlashga alohida e'tibor qaratildi. Bu jarayonlar hozirgi vaqtda jamiyat hayotining deyarli barcha jabhalarini qamrab oldi va davrimizning olamshumul muammolarini yuzaga keltirdiki, ularning nazariy va amaliy yechimini topish bu muammolarni shu jumladan falsafiy darajada anglab yetishni ham nazarda tutadi. Xalqaro miqyosda *ekologiya, demografiya, xavfsizlik, xalqaro jinoyatchilik, energetika resurslari, qashshoqlikka chek qo'yish* muammolarini kiritish mumkin.

Ko'rib turganimizdek, falsafaning predmetini qandaydir bitta, qat'iy

cheklangan, muayyan masalalar doirasi bilan bog'lash mumkin emas. U vaqt omiliga va obyektiv sabablar to'plamiga qarab, doim u yoki bu muammo yoki ularning muayyan majmui tarzida birinchi o'ringa chiqadi. Ammo bu boshqa mavzular, masalalar va muammolar o'z ahamiyatini yo'qotadi va falsafa chegarasidan chetga chiqadi, uning tahlil predmeti bo'lmay qoladi, degan ma'noni anglatmaydi.

1.2. Falsafiy bilimlar tizimida ontologiya masalalari

Falsafa fanining borliq haqidagi masalalarni o'rganuvchi qismi *ontologiya* deb ataladi. Ontologiya so'zi yunoncha *ontos* (mavjudlik) va *logos* (ta'limot) so'zlarining birikmasidan tashkil topgan bo'lib, «mavjudlik haqidagi ta'limot», ya'ni borliq haqidagi fan ma'nosini ifodalaydi.

Bu atama fan tarixida birinchi bor 1513 yil *R.Gokleniusning* «Falsafa lug'ati»da, so'ngra, *X.Volf* (1679 -1754)ning falsafaga oid darsligida qo'llanilgan bo'lsada, ulardan ilgari qadimgi yunon faylasuflari ham ontologiyaning mazmunini ifodalovchi turli fikrlarni ilgari surishgan. Ular ontologiyani «haqiqiy borliqni nohaqiqiy borliqdan ajratib oluvchi borliq haqidagi ta'limotdir» deb hisoblashgan. *Eley maktabi* namoyondalari esa ontologiyani mangu, o'zgarmas, yagona, sof borliq haqidagi ta'limot deb hisoblashgan. *Milet va Ioniya maktabi* vakillari esa dastlabki borliqning sifatli talqini haqida bosh qotirishgan. Ulardan borliqning boshlanishida yotuvchi bunday asosni *Empedokl* «stixiya», *Demokrit* «atomlar», *Anaksimandr* «apeyron», *Anaksagor* «urug'» deb atagan. *Aflotun* esa g'oyalar ontologiyasini yaratgan. G'oyalar ontologiyasi aql bilan erishiladigan mohiyatlar iyerarxiyasini tashkil etib, uning yuqori nuqtasida Farovonlik g'oyasi, undan keyin beto'xtov oquvchi xilma-xil hissiy dunyoni aks ettiruvchi ideal namunalar, sonlar, geometrik shakllar yotadi. *Arastu* fikricha umumiylik ayrim holda yakka narsalardan chetda mavjud emas. Biz olamda ayrim narsalarga duch kelamiz va ulardagi bir-biriga o'xshash jihatlarni umumlashtirib, abstrakt va ideal obraz hosil qilamiz. Shu tariqa *Arastu* empirizm ontologiyasini yaratdi.

Markaziy Osiyo Yaqin va O'rta sharqida IX-X asrlarda ijod qilgan *Al-Kindiy*, *Zakariyo Roziy*, *Forobiy*, *Ibn Sino* singari mutafakkirlar yunon faylasuflaridan farqli ravishda ontologik ta'limotni butunlay yangicha bosqichga ko'tarishdi. Masalan, *Forobiy* ontologiyaga yagona borliqning mohiyatini ochib beruvchi ta'limot sifatida yondashgan.

O'rta asrlar g'arb falsafasida esa ontologiya teologiya bilan chambarchas bog'lab tushuntiriladi. Bu davrda absolyut borliq xudo bilan, «sof» mohiyatlar iyerarxiyasi bilan, «yaratilgan» borliq esa moddiy tabiat bilan aynanlashtirib talqin etilgan. *Sxolastik falsafada* ontologiya substansial va aksidensial, aktual va potensial, zaruriy va tasodifiy, ehtimoldagi va imkoniyatdagi borliq darajalarini ifodalovchi ta'limot sifatida qaralgan. Bu davrda borliq konsepsiyalari nominalizm, realizm va konseptualizm namoyondalarining universaliylarning ontologik mohiyatiga munosabati tarzida namoyon bo'ladi.

Sharq falsafasida ontologiya ko'proq ilohiy borliqning mohiyatini, xudoning mohiyatini aks ettiruvchi ta'limot tarzida, sharq panteistik falsafasida esa *vahdatu mavjud* va *vahdatu vujud* ko'rinishidagi ta'limotlar shaklida vujudga kelgan.

Xullas, borliq haqidagi muammo falsafada tarixan markaziy o‘rin egallaydi. Falsafa o‘rganadigan qaysi bir masalani olmaylik, u borliq muammosi bilan bog‘liq ekanligini ko‘ramiz. Haqiqatdan ham, borliq, unga munosabat masalasi falsafiy qarashlarda muhim ahamiyatga egadir, chunki, borliq muammosi falsafadagi har qanday dunyoqarash gnoseologik va metodologik muammolarning asosi hisoblanadi.

Borliqning o‘zi nima? Bu savolga javob berish uchun borliqning inson va insonlar hayoti bilan bog‘liq ildizlariga nazar tashlashga to‘g‘ri keladi. Kishilar qadimdan o‘zlarini qurshab turgan tabiat va jamiyat, inson va insoniyat haqida o‘ylar ekan, atrofida sodir bo‘lib turgan narsalar va hodisalarni, o‘zgarishlarni kuzatishgan. Ba‘zi narsalar hozir mavjud, keyinchalik esa yo‘qolib ketadi, kecha yo‘q bo‘lgan ba‘zi narsalar esa bugun paydo bo‘ladi. Shular asosida kishilarda *mavjudlik* va yo‘qlik haqida tasavvurlar, qarashlar vujudga kelgan.

Kishilar o‘zlarining ham dunyoga kelishi (tug‘ilishi), yashashi va nihoyat vafot etishi (o‘lishi), «yo‘qlikka aylanishi» haqida o‘ylay boshlashadi. Shu asosda kishilarning «bu dunyo» va «u dunyo» (narigi dunyo), ya’ni odamning vafotidan so‘ng uning ruhi ko‘chib o‘tadigan «dunyolar» haqidagi tasavvurlari paydo bo‘lgan. Kishilar o‘zlarining kundalik tajribalari asosida atrofidagi dunyoning hozir mavjudligi, o‘zlari tug‘ilmasdan ilgari ham mavjud bo‘lganligiga va keyinchalik ham mavjud bo‘lib qolishiga ishonishgan. Shu tarzda ularda «borliq» va «yo‘qlik» haqida tasavvurlar shakllangan.

Borliq turli konsepsiyalarda turlicha talqin etiladi. Ayrim tadqiqotchilar uni muayyan moddiy jism, moddiy borliq sifatida tushuntirishadi, boshqalar esa uni g‘oyaviy, ma’naviy, ruhiy, ilohiy mohiyat shaklida tushunishadi. Abu Nasr Forobiy yagona borliqni 6 bosqichdan iborat deb hisoblagan: 1-ilk sabab (sababi-avval) - xudo; 2-sabab - (sababi- soniy) - samoviy jismlar borlig‘i; 3-sabab - faol aql (al-aql al-faol); 4-sabab - jon (an-nafs); 5-sabab - shakl (as-surat); 6-sabab - modda (al-modda). Bu bosqichlar bir-biri bilan sababiy bog‘langan bo‘lib, ular barcha mavjudlikning boshlang‘ichi hisoblanadi.

Borliq tushunchasi atrofida faylasuflar har doim keskin munozaralar, tortishuvlar, bahslar olib borishgan va bu bahslar haligacha davom etmoqda. Xullas, «borliq» falsafadagi eng umumiy tushunchadir. Borliqqa aksil tushuncha sifatida «yo‘qlik» tushunchasini ishlatishadi. Yo‘qlik hech nimani, ya’ni nazarda tutilgan joyda hech nima mavjud emasligini anglatadi.

Borliq ilgari mavjud bo‘lgan, hozir mavjud va kelajakda mavjud bo‘ladigan *obyektiv hamda subyektiv reallikni* ham o‘ziga qamrab oladi. YA’ni tabiat, inson, fikrlar, g‘oyalar, jamiyat hammasi turli shakllarda mavjuddir. Ularning barchasi mavjud bo‘lganligi uchun ham yaxlit yagona borliqni tashkil etadi.

Ko‘pincha borliqni inson ongidan tashqarida va unga bog‘liq bo‘lmagan holda *mavjud bo‘lgan reallikni* ifodalovchi falsafiy kategoriya sifatida ta’riflashadi. Bunday ta’rifning kamchiligi shundaki, bu ta’rifda borliq obyektiv reallik tushunchasi bilan aynanlashib qolgan.

Aslida esa borliq kategoriyasi umumiydashgan abstraksiya bo‘lib mavjudlik belgisi bo‘yicha turli xil hodisalar, predmetlar va jarayonlarni o‘zida birlashtiradi. Tabiiy obyektlar, ularning xossalari, aloqadorliklari va munosabatlari, kishilar

jamoasi va ayrim odamlar, ijtimoiy tashkilotlar, inson ongining holati va boshqalar ham borliq tushunchasiga kiradi. Borliq nafaqat predmetlarni, jismlarni, obyektiv reallikni, balki, ma'naviy hodisalarni, ruhiyatni, ong va tasavvurni, *subyektiv reallikni* ham o'ziga qamrab oladi.

Borliqning asosiy sohalariga tabiat, jamiyat va ong kiradi. Bu sohalar uchun umumiy jihat - ularning mavjudligidadir. A.G.Spirkin shunday yozadi «Barcha mavjud narsalar borliqqa mansubdir. Ularga moddiy jismlar ham, barcha (fizik, ximik, geologik, biologik, ijtimoiy, psixologik, ma'naviy) jarayonlar ham, ularning xossalari, aloqalari va munosabatlari ham kiradi. U chiqur hayolotning mevasi bo'lgan ertak va afsonalar, hatto bemorning xayolidagi alahsirashlar ham, borliqning qismi bo'lgan ma'naviy reallik sifatida mavjuddir». Shunday qilib «ruh va materiya, hech bo'lmaganda mavjudlik sifatida umumiylikka egadir» (*I.Disgen*). Shubhasiz, ular bir--birlaridan farq ham qilishadi. Agar moddiylik va ma'naviylikni bir-biriga taqqoslasak, moddiylik subyektdan mustaqil ravishda, ma'naviylik esa unga bog'liq ravishda mavjud bo'ladi. Shunday qilib, borliq mohiyat jihatidan *moddiy borliq* va *ma'naviy borliqqa* bo'linadi.

Falsafaga oid bir darslikda haqli ravishda shunday deb yozilgan: «Borliq - bu tushunishni talab qiladigan va tushunish asosida yuzaga chiqadigan, shakllanadigan narsa. Borliq - bu predmetlarning ko'rinishi yoki shakllaridan biri emas, predmetlar sinfining umumiy tushunchasi ham emas, borliq - bu mavjudlikning borlig'idir. Borliq - bu borliqni anglashda nima kutilayotgan va tushunilayotgan bo'lsa, o'shanig o'zidir». Bu ta'rifdan, borliqqa qaysi jihatdan yondashsak - u o'sha xususiyatni o'zida mujassamlashtiradi, nimaiki voqiy bo'lsa, borliq ularning hammasini o'ziga qamrab oladi, degan ma'no kelib chiqadi. Shu jihatdan tadqiqotchilar borliqni turli shakllarga bo'lib o'rganishadi.

Borliqni shakllarga ajratishda uning asosida, mohiyatida nimalar yotishiga e'tibor qaratish lozim. Shu tariqa falsafada *substansiya* kategoriyasi shakllangan. Substansiya (lotin. *substantia* - mohiyat, asosida yotuvchi nimadir) muayyan narsalar, voqealar, hodisalar va jarayonlar xilma-xilligining ichki birligida namoyon bo'luvchi mohiyat.

Substansiya deyilganda falsafada dastlabki paytlarda borliq, tabiat, jamiyat, inson va dunyodagi barcha narsa va hodisalarning asosida yotuvchi moddiy yoki ruhiy mohiyat anglangan. O'rta asr Sharq falsafasi namoyandalari al-Kindiy, Zakariyo Roziy, Forobiy, Ibn Sino, Ibn Rushd asarlarida substansiya deb hamma narsaning moddiy yoki ma'naviy asosi, mohiyati tushunilgan. Substansiyaga qarama-qarshi tushuncha «*aksidensiya*» deb atalgan. Aksidensiya (lot. *accidentia* - o'tkinchi, tasodifiy) narsa va hodisalarning o'tkinchi sifatlarini ifodalaydi. Forobiyning yozishicha, «olamda substansiya va aksidensiya hamda ularni yaratuvchi marhamatli ijodkordan boshqa hech narsa yo'qdir»; «Aksidensiyani sezgilar oqrali his etish mumkin, substansiyani esa faqat aql anglab yetadi»; «Masalan, olma - substansiya bo'lsa, uning qizilligi esa aksidensiyadir». Substansiyaning talqin etishda falsafada ikki xil - *ontologik va gnoseologik* yo'nalish bor. Ontologik yo'nalish bo'yicha F.Bekon substansiya borliqning eng tub asosida yotadi deb hisoblagan va substansiyaning muayyan narsalarning shakli bilan aynanlashtirgan. R.Dekart borliqning asosida ikki xil mustaqil substansiya: moddiy

va ma'naviy substansiya yotadi deydi. Moddiy substansiya borliqning ko'lami bilan, ma'naviy substansiya esa tafakkur bilan belgilanadi. B.Spinoza esa tafakkur va ko'lam - ikki xil mustaqil substansiya emas, balki yagona substansiyaning ikki xil atributidir (atribut - ajralmas xususiyati degani). G.Leybnisning fikricha, olamning asosida ko'plab mustaqil substansiyalar (monadalar) yotadi.

Gnoseologik yo'nalish bo'yicha, substansiya olamning asosida yotuvchi shartli g'oyalardan iboratdir (J.Lokk). J.Berkli esa ham moddiy, ham ma'naviy substansiyaning mavjudligini inkor etgan va u substansiya deb dunyoni idrok qilishning gipotetik assosiasiyasini anglagan. I.Kantning nuqtai nazaricha, «u shunday bir doimiy narsaki, faqat unga nisbatangina hamma vaqtinchalik, o'tkinchi hodisalarni aniqlash mumkin». Xegel «absolyut g'oya», «absolyut ruh»ni substansiya deb qarab, uni narsalarning muhim, o'zgaruvchan, rivojlanuvchi tomonlarining yaxlitligidir, deb hisoblaydi. Ba'zi bir hozirgi zamon falsafiy konsepsiyalarida substansiya kategoriyasiga nisbatan salbiy munosabatlarni kuzatish mumkin. Masalan, neopozitivistlar substansiya odamlarning dunyo to'g'risidagi tasavvurlarini qo'pollashtiradi, deb hisoblashadi. Ularning fikricha, bu kategoriya borliqning mohiyatini sodda va jaydari ko'rinishda tushunish natijasida paydo bo'lgan.

Olamning tuzilishini tushunish yana bir tushuncha «substrat» kategoriyasi bilan ham bog'langandir. *Substrat* (lot. *substratum* - asos, to'shama, taglik) narsa va hodisalarning umumiy moddiy asosi; nisbatan oddiy va sifat jihatdan elementar bo'lgan moddiy yoki g'oyaviy tuzilmalar majmuasi. Ayrim falsafiy konsepsiyalarda substrat deb dunyoni tashkil etuvchi mutlaq elementar va bo'linmas asoslar tushunilgan. Masalan, qadimgi Hind falsafasida olamning asosida to'rtta bo'linmas unsur - suv, havo, tuproq va olov yotadi deb ta'lim beriladi. Bunday qarash Markaziy Osiyoda yaratilgan «Avesto» da ham uchraydi. Qadimgi Yunon falsafasida Levkipp, Demokrit, Epikur, Lukresiy fikricha, dunyo atomlar va bo'shliqdan tashkil topgan, Anaksimandr - apeyrondan, Aflotun - g'oya, ruhdan, Fales - suvdan, Geraklit - olovdan iborat deb ta'lim bergan. Forobiyning yozishicha, qadimgi yunon faylasuflari har qanday narsa qandaydir bir substratdan tashkil topganligini uqtirish bilan bir qatorda, uning absolyut va o'zgarimasligini ta'kidlashgan. Xullas, har qanday obyektning nimalardan tashkil topganligi, sistemaning asosida shu sistemani tashkil etuvchi asosni axtarish - substratni axtarishdir. Masalan, RNK, DNK va oqsillar biologik organizmlar uchun substrat bo'lsa, EHMLarning asosida axborotlar almashuvi jarayoni substrat bo'lib keladi. Borliqning asosida yotuvchi birlamchi mohiyatni axtarish - *substansial yondashuv* bo'lsa, har qanday sistemaning, umuman borliqning nimalardan bunyod qilinganligini, tarkib topganligini, tashkil topganligini, «qurilganligini» axtarish *substrakt yondashuvdir*.

Har ikkala yondashuvda ham birmuncha biryozlamalik, voqelikni substansiya yoki substratga bog'lab qo'yish, uning murakkabligi va xilma-xilligini e'tibordan chetlashtirish ko'zga tashlanadi. Aslida borliqqa yanada kengroq, umumiyroq nuqtai nazardan yondashish maqsadga muvofiqdir. Bunday yondashish borliqni yo'qlik, ya'ni «hech nima» orqali ifodalash bilan bog'langandir.

Borliq tushunchasiga qarama-qarshi tushuncha - bu *yo'qlik*dir. Agar borliq tushunchasi *nimaningdir mavjudligini* ifodalasa, *yo'qlik* tushunchasi esa o'sha joyda nimaningdir *mavjud emasligini* anglatib, «*nima*»ning aksi bo'lgan «*hech nima*»ni aks ettiradi. Borliq, yuqorida qayd etganimizdek, absolyut mazmunga ega bo'lib, muayyan (konkret) narsalar shaklida va nisbatan muayyan sifatiy holda mavjud bo'lgan yaxlit obyektiv va subyektiv reallikni o'ziga qamrab oladi.

Yo'qlik esa nisbiy mazmundagi tushuncha bo'lib, qayerdadir yoki nimadadir, nimaningdir ayni paytda mavjud emasligini ifodalaydi. Masalan, yo'qlik deb o'tmishdagi va kelajakdagi hodisalarning hozirgi zamonda (ayni shu vaqtda) yo'qligini aytishadi. Bugungi hodisa kecha hali yo'q edi, ammo potensial (imkoniyatdagi) borliq sifatida mavjud edi. Ertangi hodisa ham hozircha yo'qlik, ammo potensial borliqdir. Biz o'tmishni bugungi kunda qoldirgan iziga qarab, kelajakni esa bugungi hodisalardagi o'zgarish sur'ati (tempi) va tendensiyalariga qarab baholaymiz. Bugungi voqelik ertaga yo'qlikka aylanadi, ko'pgina tirik jonivorlar ertaga o'lik bo'ladi, ya'ni hayot o'limga aylanadi. O'lim - bu hayotning yo'qligidir. Olingan individning hayotiy borlig'i u o'lgach, yo'qlikka aylanadi. Ammo, uning qoldiqlari, tanasi birdan yo'qolmasligi mumkin. Ular ham yo'qolgach, odamlar xotirasida uning siymosi qolishi mumkin. Xullas, absolyut (mutlaq) yo'qlikning o'zi yo'qdir. *Yo'qlik* shu ma'noda *nisbiy* mazmun kasb etadi.

Yo'qlik(*hech nima*)ni *gnoseologik ma'noda* ham tushunish mumkin. Biz yo'q deb hisoblagan obyektlar hozircha bizning fikr doiramizdan (bilish chegarasidan) chetda qolgan bo'lishi ham mumkin. Voqelikning muayyan joyida ma'lum bir sinfga mansub obyektlar, ularning munosabat va aloqadorliklarining uchramasligini ham yo'qlik deyish mumkin. Masalan, fizik vakuumda bizga ma'lum bo'lgan biror fizik obyekt uchramaydi. Aslida, u joyda ham biz hali bilmaydigan shakldagi gipotetik olamlar va ularning o'ziga xos bo'lgan xususiyatlari, qonuniyatlari mavjuddir. O'tgan asrlarda elektromagnit maydoni, ko'pgina elementar zarrachalarning mavjudligi haqidagi tasavvurlar yo'q edi. Aniqrog'i, biz ularning mavjudligini bilmas edik. Ular biz uchun «yo'qlik» hisoblanar edi. Mana shunga «borliq va yo'qlikni gnoseologik tushunish» deyiladi.

Borliq voqelikning eng umumiy, ichki va tashqi, mohiyati va mazmuniga aloqador barcha jihatlarini aks ettirsa, *mavjudlik* esa voqelikning tashqi, ko'zga tashlanadigan, shakliga aloqador va tajriba vositasida bilib olinadigan tomonini ifodalaydi. Borliq esa voqelikning chuqur mohiyatini ham qamrab olib, aql vositasidagina bilib olinadi, deyiladi. *Mavjudlik* so'zi lotinchada *ex(s)istentia* deb atalib, bu so'z lotincha - *ex(s)isto* dan olingan bo'lib - mavjudman degan ma'noni anglatadi. Ekzistensializm – mavjudlik falsafasi shu so'zdan olingan. *Reallik* esa borliqning muayyan obyektida mavjud bo'lgan mujassamlashgan qismini ifodalaydi. Reallik borliqning ayni paytdagi mavjud qismidir.

Moddiy va g'oyaviy borliq. Atrofimizni o'rab turgan dunyo ikki xil reallikdan tashkil topgandir. Obyektiv reallik va subyektiv reallik. Ongimizdan tashqarida va unga bog'liq bo'lmagan holda mavjud bo'lgan reallik *obyektiv reallik* deyiladi. Bu tushunchani materialistlar materiya tushunchasi bilan aynan bir ma'noda ishlatishadi. Reallikning inson ongi bilan bog'liq bo'lgan va ongning mahsuli hisoblangan qismi *subyektiv reallik* deyiladi. Obyektiv reallik moddiy borliq

tushunchasiga mos kelsa, subyektiv reallik esa borliqning g'oyaviy shakliga muvofiq keladi. Materializm vakillari borliqning g'oyaviy shakli moddiy shaklining maxsuli, deb hisoblashadi. Idealizm vakillari esa moddiylik g'oyaviylikning ijodi yoki g'oyaviylikning namoyon bo'lish shaklidir.

Aktual va potensial borliq. Aktual borliq borliqning ayni paytda va shu joydagi voqelikda namoyon bo'lib turgan va shu voqelik bilan aloqadorlikdagi qismi. Bu obyektiv reallik tushunchasiga mos keladi, chunki obyektiv reallik borliqning shu joyda berilgan va shu onda amal qilayotgan qismidir. Dunyoning hamma tomoni birdan berilgan emas. Biz borliqning hozirgi zamonga tegishli qismi bilangina aloqadamiz. Bu qismi o'tmishga aylanib, uning o'rnini kelajakdagi qismi egallaydi. Hozirgi zamonda kelgusi voqelikning kurtaklari mujassamlashgan bo'ladi. Aktual borliqning hali voqelikka aylanmagan va kelgusida voqelikka aylanadigan murtak holdagi qismi potensial borliq deyiladi. Potensial borliq hali voqelikka aylanishga ulgurmagan, salohiyotdagi aktual borliqdir.

Real va virtual borliq. Borliqning biz uchun mavjud qismi real borliq deyiladi. Real borliqni naqd borliq ham deyish mumkin. Ammo borliqning shunday qismi ham borki, uning bo'lishi ham, bo'lmasligi ham mumkin. Borliqning bunday qismi ehtimoliy mazmunga ega. U hali reallikdan uzoqda. Mana shunday mazmundagi borliq virtual (lot. *virtuales* - ehtimol) borliq deyiladi.

Tabiiy va ijtimoiy borliq. Tabiiy borliq deganda odatda atrofimizdagi jismoniy narsalar (jismlar), jarayonlar, tabiatning holatlari nazarda tutiladi. Tabiiy borliq ikki qismga ajraladi: birinchisi - azaliy tabiiy borliq, ya'ni tabiatning tabiiy borlig'i. U insondan ilgari insonning ishtirokisiz mavjud bo'lgan. Buni *birlamchi tabiat* deb ham atashadi; ikkinchisi - inson ishtiroki bilan vujudga kelgan narsalar (jismlar), hodisa va jarayonlarni o'z ichiga oluvchi xosilaviy tabiiy borliq. Uni *ikkilamchi tabiat* deb ham atash mumkin.

Ikkilamchi tabiat doirasida borliqning quyidagi ko'rinishlarini kuzatish mumkin:

- inson borlig'i - insonning narsalar dunyosidagi borlig'i va maxsus insoniy borliqdan iborat;

- ma'naviy borliq - individuallashtirilgan va obyektivlashgan (individuallikdan tashqaridagi) ma'naviy borliqdan iborat;

- sosial borliq - ayrim odamning jamiyatdagi va tarix jarayonidagi borlig'i hamda jamiyatning borlig'i - ijtimoiy borliq.

Olamda nimaiki mavjud bo'lsa, ularning hammasi birgalikda keng ma'noda «*yaxlit dunyo*»ni tashkil etadi va uni ba'zan «*haqiqiy borliq*» deb ham atashadi. Forobiy barcha mavjud narsalarning yig'indisi dunyoni tashkil qiladi, «hamma narsaning umumiy jinsi olamdir» va «olamdan tashqarida hech nima yo'qdir» deb hisoblagan. Yaxlit holda butun dunyoning asosida nima yotadi? Bu savolga javob berishda faylasuflar turli xil konsepsiyalarda fikr yuritishadi. Bu joyda asosan uch xil muhim konsepsiyani ko'rsatish mumkin. Ularga *monistik*, *dualistik* va *plyuralistik* konsepsiyalar kiradi.

aytishsa, idealistik monizm tarafdorlari dunyoning asosida bitta g'oyaviy negiz, g'oyaviy, ma'naviy, ilohiy substansiya yotadi deyishadi.

Dualizm (lot. *dualis* - ikkilangan) vakillarining fikricha, dunyoning asosida ikkita mustaqil negiz: ham moddiy, ham g'oyaviy (ma'naviy, ilohiy) negiz yotadi, deb hisoblashadi. Arastu dualist bo'lgan, uning fikricha, dunyoning asosida materiya va shakl yotadi, materiya passiv va inert negiz bo'lsa, shakl esa faol, aktiv, yaratuvchan negizdir.

Plyuralizm (lot. *pluralis* - ko'pchilik) vakillarining aytishicha, borliqning asosida ko'plab, bir-biridan mustaqil moddiy va g'oyaviy negizlar yotadi. Ayrim plyuralistlar moddiy negizlarga urg'u berishadi. Ularni materialistik plyuralizm vakillari deyish mumkin. Masalan, qadimgi xitoy, qadimgi hind, qadimgi yunon materialistlari borliq olov, suv, havo va tuproqdan tashkil topgan deyishgan. Boshqa yo'nalishdagi plyuralistlar esa ma'naviy, g'oyaviy substansiyalarga ustuvorlik berishgan (ularni idealistik plyuralizm vakillari deyishadi). Masalan, Max va Avenarius dunyoning asosida yotuvchi elementlar turli shakldagi sezgilardan iboratdir, deb hisoblaydi. Shuningdek, dunyoning asosida ko'plab ham moddiy, ham ma'naviy (bir xil darajada) elementlar yotadi (Demokritda bu elementlar atomlar, Leybnisda g'oyaviy monadalar) deb hisoblovchi plyuralistlar ham bor.

Borliq bizning mavjudligimiz asosi, notirik, tirik tabiatning yashash usulidir. Borliq yo'qdan bor bo'lmaydi bordan yo'q bo'lmaydi. Dunyodagi barcha narsalar biri ikkinchisining mavjudligini taqozo qiladi. Borliqning asosi birlamchi tabiat va ikkilamchi tabiat bo'lib, ular doimo uzviy aloqador.

Monizm (yunon. *monos* - bitta) konsepsiyasi vakillari dunyoning asosida bitta manba (bitta substansiya) yotadi deb hisoblashadi. Materialistik monizm tarafdorlari bu manba moddiy manbadir deb hisoblashadi.

1.3. Ijtimoiy falsafa va uning zamonaviy konsepsiyalari

Hozirgi davr insoniyat tarixining burilish davrlaridan biridir. Davrning ushbu xususiyatini jahonda, xususan mamlakatimiz hayotida ro'y berayotgan tub o'zgarishlarda yaqqol ko'rish mumkin.

Dunyoda va mamlakatimizda sodir bo'layotgan hodisa – jarayonlarni tushunish, ularga to'g'ri munosabatni shakllantirish, ularni hozirgi kunning o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqib baholash, voqelikdan oqilona xulosa chiqarish, pirovard natijada olam va odamni anglash falsafa fani sohalaridan biri bo'lgan ijtimoiy falsafa haqida chuqur bilimga ega bo'lishi talab etadi. Ijtimoiy borliq haqida haqqoniy bilimga ega bo'lish uchun, avvalo, "ijtimoiy falsafa" tushunchasining mohiyati va mazmuniga alohida ahamiyat berish lozim. Bu tushuncha ba'zan "jamiyat falsafasi", "sosial falsafa" "inson falsafasi" shaklida xam qo'llaniladi. "Ijtimoiy falsafa" tushunchasi "ijtimoiylik", "ijtimoiy hodisa" "ijtimoiy jarayon" tushunchalari bilan uzviy bog'liqdir. Bu tushunchalar jamiyatdagi voqea va hodisalar jarayonlarini ifodalaydi.

Ijtimoiy borliq, insonning biososial mohiyatini namoyon etish imkoniyatlari, ijtimoiy jarayonlarning shakllanishi va rivojlanish qonuniyatlari ijtimoiy falsafaning fan sifatidagi bahs mavzularini tashkil etadi. Jamiyat bir butun yaxlit tizim sifatida rivojlanadimi? Uning harakatlantiruvchi kuchlari nimada? Ijtimoiy borliq nima? Uning murakkab xilma-xil qirralari nimalardan ibodat? Inson qanday paydo bo'lgan, uning siru-asrorlari nimada? Shaxsning jamiyat taraqqiyotidagi roli

qanday? Inson ijtimoiy borliq mohiyatini, uning istiqbolini avvaldan bilishga qodirmi? Umumbashariy muammolar, ularni hal qilish yo'llari qanday? Mazkur savollarga javob berish va ilmiy falsafiy dunyoqarashni shakllantirish ijtimoiy falsafaning muhim vazifasidir.

Ijtimoiy falsafiy bilimlar qadim-qadimdan mavjud bo'lgan. Dastlabki ijtimoiy falsafiy bilimlar ko'plab Sharq va G'arb mamlakatlarida vujudga kelganligi jahon olimlari tomonidan e'tirof etilgan. Qadimgi Sharq mamlakatlarida (Hindiston, Xitoy, Misr, Xorazm, Baqtriya, Sug'diyona, Shosh, Afrosiyob) inson va jamiyat, masalalariga alohida ahamiyat qaratilgan.

Chunonchi Markaziy Osiyoda inson va tabiatga oid ijtimoiy falsafiy qarashlar "Avesto"dagi hikmat, maqol va rivoyatlarda o'z ifodasini topgan. Qadimgi yunonlarning Sharq mamlakatlari bilan savdo aloqalari ilmiy-madaniy sohalardagi munosabatlar uchun keng yo'l ochib bergan. Ayni paytda, bu aloqalar qadimgi Yunonistondagi ijtimoiy-falsafiy bilimlarning rivojlanishi uchun ham imkon yaratgan. Eramizdan avvalgi VI-IV asrlarda Suqrot, Aflotun, Protogar, Geraklit, Arastuning inson, davlat, jamiyat, haqidagi bilimlarning rivojiga oid ta'limotlarini alohida ta'kidlash lozim. Qadimgi yunonlarga xos izlanuvchanlik, xurfikrlilik ko'plab ijtimoiy falsafiy oqimlar va maktablarning shakllanishiga olib kelgan. Antik dunyo yaratgan inson va jamiyat falsafasi Osiyo mutafakkirlarining ijodiy faoliyatida rivojlantirildi, ularning ilmiy qarashlari jamiyat va inson haqidagi fanning taraqqiyotida muhim rol o'ynagan. G'arbda Rim imperiyasining qulashi faqat siyosiy sohada emas, balki ilmiy-madaniy sohalarda xam tanazzulni kuchaytirdi. Biroq, inson va jamiyat hayoti bilan bog'liq ta'limotlar, izlanishlar butunlay to'xtab qolmagan. Bu davrda yaratilgan ilg'or ijtimoiy falsafiy an'analar Markaziy Osiyoda yanada rivojlandi, yangi kashfiyotlar qilindi. IX-XP asrlarda arab xalifalari Xorun ar- Rashid, uning o'g'li Ma'mun va xorazmshoh Ma'munning homiyligida o'sha davrning o'ziga xos fanlar akademiyalari xususan, IX asr o'rtalarida Bag'dodda «Bayt al-hikma» ("Donishmandlar uyi"), Xorazmda «Ma'mun akademiyasi» vujudga keldi. Markaziy Osiyodan yetishib chiqqan Muso al Xorazmiy, Ahmad al Farg'oniy, Forobiy, Beruniy, Ibn Sino, Marg'inoniy va boshqalar jamiyatshunoslik, fikh, siyosatga oid fanlarni yanada rivojlantirdilar. Sharqda ilmiy ijtimoiy falsafiy bilimlarning rivojlanishi diniy aqidalarni inkor etmagani holda insonni yanada kamol toptirishga, borliq mohiyatini aql va tafakkur vositasida bilishga asoslangan edi. O'rta asrlarda yashagan Sharq olimlari qadimgi yunon mutafakkirlarining ilg'or an'analarini davom ettirganlar, ilmiy bilishning yangi usullarini taklif etganlar.

Sharq falsafiy tafakkuri odil jamiyatga intilish barkamol inson shaxsini shakllantirish, ijtimoiy munosabatlarni yanada takomillashtirish, tabiat sirlarini bilish va undan oqilona foydalanishga qaratilgan edi.

Markaziy Osiyo mutafakkirlarining ilg'or ilmiy qarashlari va asarlari Yevropada ilm-fanning rivojlanishida katta ahamiyatga ega bo'lgan. Yevropaliklar Albaron (Al-Beruniy), Avisenna (Ibn Sino), Al-Fraganus (Al-Farg'oniy), Ulug'bek va boshqalarning ilmiy merosini chuqur o'rgandilar, ularning an'analarini davom ettirdilar. Masalan, buyuk italyan mutafakkiri Dante Alegeri «Ilohiy komediya» (XIV asr) asarida Markaziy Osiyodan yetishib chiqqan mutafakkirlarni jahonning

buyuk allomalari qatoriga qo‘ydi va ulug‘lagan. Markaziy Osiyo olimlarining jahon fani rivojiga qo‘shgan hissalar matematika, algebra, astronomiya, mineralogiya, geodeziya, geografiya, tibbiyot, tarix, tilshunoslik, mantiq, falsafa rivojida yaqqol ko‘zga tashlanadi. Muso al Xorazmiy matematikaning yangi sohasi – algebraga asos soldi. Ibn Sino «Tib qonunlari» asari bilan tibbiyotni ilmiy asosga qo‘ydi. Uning asarlari Yevropada ko‘p asrlar davomida muhim qo‘llanma bo‘lib keldi va kelmoqda. Mirzo Ulug‘bekning astronomiyaga oid «Ziji jadidi Ko‘ragoniy» asari jahon faniga qo‘shilgan muhim hissa bo‘ldi. Bu kabi qator asarlar hozir ham o‘z qimmatini yo‘qotmagan.

Mavjud adabiyotlarda ta’kidlanishicha, Yevropada fanning alohida faoliyat shakli sifatida rivojlanishi XVI- XVII asrlarga to‘g‘ri keladi. Bu davrda Iogann Kepler, Galileo Galiley, Jordano Bruno, Isaak Nyuton asarlari vujudga keldi. Ingliz mutafakkiri Frensis Bekon, fransuz olimi Rene Dekart ilmiy bilish metodlarini ishlab chiqdilar. Fanning tabiatni o‘zlashtirish va jamiyatni takomillashtirishdagi ahamiyatiga yuksak baho berib, «Bilim kuchdir» shiorini ilgari surdilar.

Bu davrda fan va falsafa, jamiyat falsafasi bir-biridan keskin ajralmagan edi. Ular o‘z asarlarini «pozitiv eksperimental falsafa» deb atar edilar. Yevropada ilm-fan, ayniqsa, ijtimoiy falsafa rivojlanishi kishilarning olam haqidagi qarashlarini tubdan o‘zgartirdi. Jamiyatga dunyoviylik nuqtai nazaridan qarash imkoniyati vujudga keldi, ya’ni ijtimoiy voqelikka diniy qarashdan keskin farq qiladigan ilmiy yondashuv shakllandi.

Jahon ijtimoiy-falsafiy ta’limotining vujudga kelishi va rivojlanishiga Sharq hamda G‘arb olimlari munosib hissa qo‘shdilar. Ijtimoiy taraqqiyotning ma’lum davrlarida Sharq mamlakatlari yetakchilik mavqeini egallagan. Osiyo va Yevropa mamlakatlari xalqlarining jahon falsafa fani rivojidadagi rolini bir yoqlama bo‘rttirish yoki kamsitish xato. Har qanday fan, o‘z mohiyatiga ko‘ra, umumbashariydir. Yer yuzidagi har bir xalq katta-kichikligidan qat’iy nazar, uning rivojiga munosib hissa qo‘shgan.

XIX asrning o‘rtalarida tabiatshunoslik fanlarida qilingan buyuk kashfiyotlar (evolyusion nazariya, hujayra nazariyasi, energiyaning saqlanishi va o‘zgarishi qonuni) falsafiy dunyoqarashning o‘zgarishiga, jamiyat to‘g‘risidagi ilmiy nazariyalarning vujudga kelishiga turtki berdi.

XIX asrning oxirlariga kelib, fanning muhim sohalarida erishilgan yutuqlar fan taraqqiyotida yangi davr boshlanganidan dalolat berdi. Fizika sohasida optika, termodinamika, elektr va magnetizmning o‘rganilishi, D.I.Mendeleyevning elementlar davriy sistemasining yaratilishi, ximiya sohasida kimyoviy birikmalar xossalari o‘rganilishi, matematikada analitik geometriya va matematik analiz kabi ilmlarda yaqqol ko‘rindi. Bu davrda sosiologiyaning mustaqil fan sifatida rivojlanishi ijtimoiy ziddiyatlarni oqilona hal etish va jamiyat istiqbolini belgilash imkonini berdi. Yevropa olimlarining tabiatshunoslik fanlari sohasida erishgan yutuqlari yangi falsafiy ta’limotlarning vujudga kelishiga sabab bo‘ldi. Xususan, I. Nyutonning kashfiyotlari tabiat va jamiyatning ilmiy manzarasini yaratishga, Charlz Darvinning ilmiy kashfiyotlari esa, butun olam evolyusiyasi to‘g‘risidagi falsafiy qarashning shakllanishiga, olamning yaxlit birligi, organik va noorganik tabiat hamda jamiyatning o‘zaro bog‘liqligi to‘g‘risidagi falsafiy qarashlarning

shakllanishiga olib keldi. XIX asr oxiri - XX asr boshlarida Turkistonda vujudga kelgan jadidchilik harakatining mashhur vakillari Ismoilbek Gaspirali, Abdulla Avloniy, Behbudiy, Fitrat, Abdulla Qodiriy va boshqalar O'zbekistonda fan va ma'rifatni keng rivojlantirish g'oyasini ilgari surdilar. O'lkada o'rta asrchilik bid'atlariga qarshi mavjud siyosiy tuzumni isloh qilish zarurligini anglab yetdilar. O'lka aholisini jahonning ilg'or fan texnika yutuqlaridan bahramand etishga harakat qildilar. Biroq Rossiya tomonidan Turkistonning mustamlaka o'lkaga aylantirilishi, mustabid tuzum Turkiston xalqlarining ilm-fan va zamonaviy texnika sirlarini egallashi, boy ma'naviy merosdan bahramand bo'lishi, ajdodlarning ilg'or ilmiy-madaniy an'analarini rivojlantirishga imkon bermadi.

Milliy mustaqillik tufayli xalqimizning ko'p asrlik ma'naviy-intellektual merosini o'rganish, jahon ilm-fan va texnikasi yutuqlaridan bahramand bo'lish, jahonning mashhur ilm dargohlarida o'qish o'rganish imkoniyati vujudga keldi. Ayniqsa, barkamol inson shaxsini shakllantirishda ilm-fan xulosalariga tayanish hayotiy zaruriyatga aylandi. Respublikamiz Birinchi Prezidenti I.A.Karimov asarlarida ilm fanni rivojlantirish islohotlar muvaffaqiyatining garovi, moddiy farovonlik asosi ekanligini har tomonlama asoslab berildi.

O'zbekistonning jahondagi "taraqqiy etgan mamlakatlar qatoridan munosib o'rin egallashi, taraqqiy etishi, shubhasiz, uning ilm-fan salohiyatiga bevosita bog'liq. Bu esa boshqa fanlar qatori ijtimoiy falsafa rivoji uchun ham keng imkoniyatlar yaratdi.

Ijtimoiy falsafani antropologiya bilan ayniylashtirish yaramaydi. Ijtimoiy falsafa uchun insonning o'zi emas, balki undagi insoniylik (ijtimoiylik) muhimdir. Holbuki, antropologiya insonni ayni bir vaqtda ham biologik, ham psixologik mavjudot sifatida o'rganadi. Ijtimoiy falsafa uchun insonning asosiy ijtimoiy sifatlari, uning hayoti va shu orqali ijtimoiy barqarorlikni ta'minlash, taraqqiyot yo'nalishlarini belgilash muhimdir. Ijtimoiy falsafa jamiyatda ro'y beradigan hodisa va jarayonlarni tahlil qilishda muayyan tamoyillarga tayanadi:

Jamiyatga yaxlit va bir butun tizim sifatida yondashish. Bunda ijtimoiy tizim elementlari bir-biri bilan uzviy bog'liq deb qaraladi, ular o'rtasidagi sabab-oqibat aloqalari va ichki qonuniyatlarni o'rganishga alohida e'tibor beriladi.

Tarixiy yondashuv. Bunday yondashuvda jamiyat hayotida ro'y beradigan hodisa hamda jarayonlar o'zgarish va rivojlanish nuqtai nazaridan tahlil qilinadi. Ijtimoiy tizim tarkibiga kiruvchi har bir element boshqa elementlar bilan uzviy aloqadorlikda o'rganiladi. Zero ijtimoiy hodisalarni tahlil qilishda ularni tarixiy asosdan sun'iy ravishda ajratib olish yaramaydi.

Ijtimoiy hodisa va jarayonlarning rivojlanish manbaini tashkil etuvchi ziddiyatlarni aniqlash hamda tahlil qilish, ham ijtimoiy falsafiy tadqiqot tamoyillari qatoriga kiradi.

Shu bilan birga ijtimoiy hodisa va jarayonlarni tarixiy vorislik nuqtai nazaridan o'rganish, taraqqiyotga halaqit berayotgan konservativ, reaksiyon hodisa va jarayonlarni aniqlash, jamiyat rivojlanishini tahlil qilishda mavhumlikdan aniqlikka va aksincha qarab borish ham mazkur fanga xosdir.

Ijtimoiy bilish o'z mohiyat va mazmuniga ko'ra, tabiiy-ilmiy bilishdan farqlanadi. Ijtimoiy bilishga muqarrar ravishda siyosiy mafkura, qadriyatlar,

ijtimoiy-siyosiy ideallar o'z ta'sirini ko'rsatadi. Shu boisdan ham ijtimoiy va tabiiy-ilmiiy bilishni bir-biri bilan ayniylashtirish yaramaydi. (Ijtimoiy bilimning o'ziga xos xususiyatlari quyida alohida ko'rib chiqiladi).

Ijtimoiy falsafa jamiyatda ro'y berayotgan barcha hodisa va jarayonlarni miridan sirigacha, ularning juz'iy tomonlarini batafsil o'rganishni o'z oldiga maqsad qilib qo'ymaydi. (Bu sosiologiya fanining vazifasi).

Ma'lumki, biron-bir ijtimoiy fan jamiyat hayotida ro'y berayotgan barcha hodisa va jarayonlarni to'laligicha qamrab ololmaydi. Ijtimoiy falsafa jamiyatni bilishda faqat fan xulosalarigagina emas, balki badiiy adabiyot, san'at, din, siyosat, mafkura sohasida erishilgan yutuqlarga ham tayanadi. Hozirgi paytda ijtimoiy falsafada xilma-xil oqimlar va maktablar vujudga kelganligining boisi ham ana shunda.

Ijtimoiy falsafa jamiyatda ro'y berayotgan jarayon va hodisalarning tub mohiyatini to'laroq aks ettirib, ijtimoiy amaliyotdan uzilib qolmasagina qadr-qimmatga, ilmiy-nazariy ahamiyatga ega bo'ladi.

Bu fanning insonparvarlik, taraqqiyparvarlik mohiyati shundaki, u jamiyatni aniq bir maqsadga muvofiq ravishda oqilona boshqarishga yordam beradi. Biroq boshqa tizimlarda bo'lgani singari jamiyatda ham ba'zan onglilik ongsizlik bilan, tartiblilik tartibsizlik bilan almashinib turadi. Jamiyat a'zolarining intellektual salohiyati ortib borishi bilan jamiyatni ongli ravishda boshqarish, uni aniq bir maqsadga yo'naltirish imkoniyati ortib boradi.

Ijtimoiy falsafaning dunyoqarash va metodologik ahamiyatga ega bo'lgan qoidalari barcha ijtimoiy hamda gumanitar fanlarning rivojlanishiga, jamiyatni ongli boshqarishga yaqindan yordam beradi.

Ijtimoiy falsafa qator funksiyalarni bajaradi. U, avvalo, kishilarda ijtimoiy voqelik to'g'risidagi qarashlarni shakllantiradi, odamlarning ijtimoiy borlig'i bilan ularning ongi o'rtasidagi munosabat muammosini hal etishga yordam beradi. Insonning jamiyatdagi o'rni, roli, inson hayotining ma'nosi singari masalalar haqida bahs yuritadi.

Ijtimoiy falsafaning metodologik funksiyasi ijtimoiy fanlarning rivojlanishi, hodisa va jarayonlarni tadqiq etishning umumiy yo'nalishlarini belgilashda, uning qoidalaridan dasturul-amal sifatida foydalanishda yaqqol ko'zga tashlanadi.

Ijtimoiy falsafaning prognostik funksiyasi shunda namoyon bo'ladiki, uning qoidalari jamiyatning rivojlanish istiqbollari oldindan ko'rishga, kishilar faoliyatini bilishga yordam beradi, kishilar faoliyati esa jamiyat taraqqiyoti mazmunini belgilaydi. Kishilar falsafiy bilim, dunyoqarash va metodologiyani chuqurroq egallab borgani sayin ijtimoiy falsafaning yuqorida ko'rib chiqilgan funksiyalari yanada to'laroq namoyon bo'ladi. Falsafiy tafakkur madaniyatiga ega bo'lgan kishilarda izchil va tizimli fikrlash, ijtimoiy hodisa va jarayonlarni dialektik bog'liqlikda o'rganish qobiliyati shakllanadi. Jamiyatning har bir ongli a'zosi o'z kasb-kori va ixtisosidan qat'i nazar, jamiyat to'g'risidagi falsafiy bilim va ta'limotlarni chuqur egallash orqaligina tevarak-atrofdan ro'y berayotgan ijtimoiy hodisa va jarayonlarning kelib chiqish sabablari va oqibatlarini bilish, ularni boshqarish qobiliyatiga ega bo'ladi, bunyodkor, yaratuvchan kuchga aylanadi. Zero ijtimoiy falsafaning inson hayotidagi ahamiyati ham ana shunda.

Jamiyatni falsafiy bilish jamiyat to'g'risida eng umumiy bilimga ega bo'lish, jamiyatni bir butun holda idrok etish demakdir. Bunday bilimga ega bo'lish orqaligina jamiyatni ijtimoiy tizim sifatida o'rganish, uni tashkil etuvchi elementlar faoliyatini muvofiqlashtirishga erishish, jamiyatning yaxlitligi va barqarorligini ta'minlash mumkin. Jamiyat to'g'risidagi falsafiy bilim barcha ijtimoiy hodisalarning umumiy asosini aniqlashga, ya'ni ijtimoiy hayot barqarorligining fundamental mezonlarini belgilashga, jamiyatni yaxlit holda saqlab qolishga imkon beradi.

Ijtimoiy falsafaning falsafiy bilimlar va ijtimoiy fanlar tizimidagi o'rni, roli hamda bahs mavzui singari masalalarga aniqlik kiritish muhim vazifalardan biridir. Ayniqsa, ijtimoiy falsafa va sosiologiya, tarix falsafasi va ijtimoiy falsafaning o'zaro munosabatini aniqlash hayotiy zaruriyatga aylandi. Gap shundaki, uzoq yillar davomida sobiq sovet jamiyatida o'qitib kelingan tarixiy materializmga ayni bir vaqtda ham ijtimoiy falsafa, ham sosiologiya sifatida qarab kelindi. Holbuki, ijtimoiy falsafa sosiologiyadan o'z predmeti, tushunchalari, bilish usullariga ko'ra tubdan farq qiladi. Ijtimoiy falsafa-umumbashariy falsafaning tarkibiy qismi, yaxlit jamiyat to'g'risidagi ta'limot, empirik tadqiqotlar va ilmiy faktlarga tayanib, konkret jamiyat to'g'risida aniq tushunchalar beradi. U sosiologiya va boshqa ijtimoiy-gumanitar fanlarning xulosalari, yutuqlariga tayanib, jamiyatning umumiy manzarasi, ijtimoiy borliqning o'ziga xos taraqqiyot qonunlari to'g'risida umumiy tasavvurlar hosil qilishga imkon yaratadi. Ijtimoiy falsafa kishilik jamiyatining paydo bo'lishi, uning mohiyati, insonning ijtimoiy tabiati, uning jamiyatdagi o'rni va roli to'g'risida bahs yuritadi.

Ijtimoiy falsafa jamiyatni tadqiq etish bilan emas, balki jamiyat to'g'risidagi fanlarning yutuqlariga tayangan holda ijtimoiy-falsafiy dunyoqarashni shakllantirishga alohida e'tibor beradi. Uning tushunchalari (jamiyat, ijtimoiy borliq, ijtimoiy munosabat, industrial jamiyat, postindustrial jamiyat, xalq, millat, shaxs va h.o.) hayotda ko'p qo'llaniladi. Ushbu tushunchalar umumbashariyligi va teran mazmundorligi bilan, ajralib turadi. Sosiologik tushunchalar esa konkret va ilmiyligi bilan tavsiflanadi. Chunonchi, sosiologik tushunchalar (sosal struktura, sosial strafikasiya, ijtimoiy harakat, ijtimoiy makon, mobillik, deviant xulq-atvor, ijtimoiy jarayon, ijtimoiy birlik, ijtimoiy institut va h.o.) alohida olingan konkret jamiyat (ijtimoiy tizim)ning turli tomonlari to'g'risida bilim beradi.

Har bir alohidalikda umumiylik va o'ziga xoslik bor. Ijtimoiy falsafa butun e'tiborini alohidalikdagi umumiylikka qaratadi. Har bir xalq, mamlakat yoki konkret jamiyat taraqqiyoti qanchalik noyob, o'ziga xos va betakror bo'lishiga qaramay, o'zida umumbashariylik, umumiylikning muhim belgilarini mujassamlashtiradi. Ana shu umumiy jihatlar qanchalik to'laroq, yaqqolroq namoyon bo'lishi bilan yaxlit jahon hamjamiyatining shakllanishi, umumiy tinchlik va totuvlikning qaror topishi uchun qulay imkoniyatlar vujudga kela boshlaydi.

Ijtimoiy falsafa barcha ijtimoiy va gumanitar fanlarga, xususan, sosiologiyaga yo'nalish beradigan metodologik asos bo'lib xizmat qiladi. Ijtimoiy fan vakillarining e'tiborini ijtimoiy organizmning normal faoliyat ko'rsatishida, har bir a'zo (element)ning qanday rol o'ynashiga, ijtimoiy taraqqiyotning bosh maqsadi nimadan iborat ekanligiga qaratadi. Ijtimoiy falsafa jamiyat hayotining moddiy,

ma'naviy, siyosiy, huquqiy, madaniy, badiiy-estetik, ekologik, etnik, milliy, demografik jihatlariga alohida e'tibor beradi.

Eng muhim, murakkab va dolzarb vazifa jamiyat hayotining eng muhim falsafiy muammolari xususida yangicha fikr yuritish, ilg'or dunyoqarashni shakllantirishdir. Bunda avvalo, quyidagi omillarni hisobga olish maqsadga muvofiqdir.

Birinchidan, ijtimoiy falsafa ijtimoiy hayotni yaxlit holda tasvirlabgina qolmay, balki ijtimoiy institutlarning jamiyat hayotidagi o'rni va rolini ham belgilaydi. Ikkinchidan, ijtimoiy falsafada shaxs va jamiyat o'zaro munosabati masalasi muhim o'rin tutadi. Uchinchidan, ijtimoiy falsafa jamiyatning asoslarini, ya'ni mavjudlik shart-sharoitlarini aniqlaydi, ijtimoiy barqarorlikni ta'minlash muammolari ustida bosh qotiradi. Nihoyat, ijtimoiy falsafa ijtimoiy hayotni ilmiy bilishning metodologik masalalarini hal etadi.

Ijtimoiy falsafa boshqa ijtimoiy fanlar: iqtisodiy nazariya, sosiologiya, politologiya, tarix, huquq, statistika kabi fanlar bilan yaqin aloqador. U mazkur fanlardan quyidagi jihatlari bilan ajralib turadi:

a) ijtimoiy hayotni yuqori darajada tahlil qiladi, mavhum tushunchalar, qonunlar va tendensiyalarni ochib beradi, o'z xulosalarini umumiy nazariya shaklida umumlashtiradi;

b) konkret ijtimoiy fanlar uchun ijtimoiy hodisalarni bilishda metodologik asos hisoblanadi;

v) jamiyat rivojlanishining umumiy qonunlari va tendensiyalarini o'rganadi, u tarixiy taraqqiyotning umumiy nazariyasi hisoblanadi.

Ijtimoiy falsafaning umumnazariy va metodologik vazifalari jamiyatning mohiyati, ijtimoiy hayotning asl mazmunini bilishda, jamiyatni yaxlit ijtimoiy sistema sifatida tadqiq etish, ijtimoiy hayotning asosiy sohalarini, jamiyatning moddiy va ma'naviy asoslarini atroflicha o'rganish, tarixning mohiyati va ma'nosini to'g'ri anglash, insonning falsafiy muammolarini tadqiq etishda yaqqol namoyon bo'ladi.

Ijtimoiy falsafa boshqa fanlarning ilmiy nazariyalarini ishlab chiqishda metodologik asos rolini o'ynaydi. Har qanday ijtimoiy fan jamiyat rivojlanishi va inson to'g'risidagi falsafiy ta'limotga tayanadi. U, avvalo, insonga xos "Men"ni namoyon etishni hayotiy zaruriyat ekanligini asoslab beradi o'zi va jamiyat uchun, intiluvchi uchun, o'z sharoitlarini o'zgartirmoqchi bo'lgan kishilar faoliyatining nazariy asosidir. Jamiyat ijtimoiy munosabatlarni tubdan isloh qilish, inson faoliyatini yanada faollashtirish, madaniyat resurslaridan to'laroq foydalanishga ehtiyoj sezgan vaqtda ijtimoiy falsafaga murojaat qiladi.

Ijtimoiy falsafaning asosiy vazifalaridan biri jamiyat nima, uning inson hayoti uchun qanday ahamiyati bor, uning haqiqiy borlig'i nimada va u bizdan nimani talab etadi singari savollarga javob berishdir.

Ijtimoiy falsafaning bilish obyekti ijtimoiy hayot va ijtimoiy jarayonlardir.

Bu fan jamiyatni bilishda unga xos bo'lgan tabiiy tomonlarga, individual, jihatlariga emas, balki ijtimoiy hayotning umumiyqonuniyatlarini atroflicha tadqiq etishga ko'proq e'tibor beradi. Ma'lumki, ijtimoiy hayot iqtisodiy, siyosiy, ma'naviy sohalarini o'z ichiga oladi. Ijtimoiy harakat va ijtimoiy munosabatlarning asosiy

subyektlari ijtimoiy guruhlar yoki yaxlit jamiyatdir. Ijtimoiy falsafa ana shu sosial hodisalarning o‘zaro aloqalari, umumiy qonuniyatlari va tendensiyalari to‘g‘risidagi falsafiy karashlar sistemasidir.

Ijtimoiy falsafa qator funksiyalarni bajaradi.

1. Gnoseologik funksiya yaxlit jamiyat rivojlanishining umumiy qonun va yo‘nalishlarini tadqiq etish, yirik ijtimoiy guruhlar, ijtimoiy jarayonlar to‘g‘risida ilmiy bilimlar berish bilan bog‘liq.
2. Metodologik funksiya sosial hodisalarni bilishning ilmiy metodlari to‘g‘risida bilimlar beradi; nazariya, kategoriya, qonun, prinsiyalarni ishlab chiqadi.
3. Ilmiy bashorat funksiyasi.
4. Dunyoqarash funksiyasi.
5. Aksiologik (qadriyatlar) funksiyasi.

Bu funksiyalar bir-biri bilan uzviy bog‘liq. Ular yaxlit holda ijtimoiy-falsafiy bilimlarning o‘ziga xosligi va mohiyatini belgilaydi. Ijtimoiy falsafa - o‘z mohiyati bilan jamiyat istiqbolini ilmiy asosda ko‘ra oladigan fan. Uning asosiy vazifasi tarixiy voqealarni va ijtimoiy sistemaning rivojlanish qonuniyatlari va yo‘nalishlari (tendensiyalari)ning hal qiluvchi omillarini aniqlashdir. Bu borada ijtimoiy falsafa bilishning turli-tuman nazariy modellaridan va usullaridan foydalanadi, bilish obyektiga har tomonlama tarixiy jarayonga jahon tarixi nuqtai nazaridan har tomonlama yondashadi. Unda formasiyali, sivilizasiyali, ko‘p variantli shakllar mavjud. Bunday turli-tuman yondashuvlar inson va jamiyat haqida to‘liq tasavvur beradi. Ijtimoiy falsafa insonga tarixning subyekti va obykti sifatida qaraydi, uning hayotdagi o‘rni, umrining mazmuni, hayotining ma‘nosi kabi masalalarga e‘tibor qaratadi.

Nazorat savollari:

1. Fan nima? U qachon va nima uchun vujudga keldi?
2. Falsafa va fanning o‘zaro nisbati qanday?
3. Fanning vujudga kelishi va rivojlanishining asosiy bosqichlarini aytib bering.
4. Ontologiya nimani o‘rganadi?
5. Nima uchun «borliq» falsafaning asosiy kategoriyasi hisoblanadi?
6. Falsafa tarixida borliq muammosi qanday yechilgan?
7. Borliq qaysi asosiy shakllarda namoyon bo‘ladi?
8. Borliqning turli shakllari o‘zaro bog‘lanadimi?
9. Borliq muammosining falsafiy ma‘nosini tushuntiring.
10. Ijtimoiy falsafaning predmetiga ta‘rif bering.
11. Ijtimoiy falsafaning falsafa fani bilan aloqasi nimalardan iborat?
12. Ijtimoiy falsafaning funksiyalarini ta‘riflab bering.
13. Ijtimoiy falsafaning dunyoqarashlik funksiyasi mohiyatini tushuntirib bering.
14. Falsafa va ijtimoiy falsafaning o‘zaro aloqadorligini qanday tushunasiz?

2-Mavzu: TARKIBIY FUNKSIONAL YONDASHUV

Reja:

2.1. Sistema, element, struktura va funksiya falsafiy tushunchalar sifatida;
2.2. Borliq falsafasi va uning zamonaviy tahlili.

2.1. Sistema, element, struktura va funksiya falsafiy tushunchalar sifatida.

Borliqdagi narsa va hodisalar sistema, struktura va element aloqadorligiga ham ega bo'ladi. Butun va qism kategoriyalarini sistema, struktura, element kategoriyalari to'ldiradi va rivojlantiradi. Chunki ular ma'lum sistemalar tarzida mavjud bo'lib, o'z tuzilishi va tarkibiga ko'ra esa muayyan strukturaga ega hamda qator elementlardan tashkil topgan bo'ladi.

Sistema — bu borliqdagi o'zaro bog'liq, muayyan tartibdagi bir-biriga ta'sir va aks ta'sir qilib turuvchi narsalar, hodisalar va jarayonlarning qonuniyatli birligidir.

Sistema (tizim) tushunchasi qadimgi yunon falsafasida sistema (tizim) tushunchasi borliqning tartibliligi va yaxlitligi sifatida tavsiflangan. Hozirgi talqinda sistema muayyan yaxlitlikni tashkil etuvchi qonuniy munosabatlar va aloqalarda bo'lgan elementlarning organik to'plami sifatida tavsiflanadi. Sistema (yunon. systema – birlashtirish, yaratish) – bir-birining o'rtasida qonuniy bog'lanish yoki o'zaro aloqa mavjud bo'lgan muayyan elementlar yig'indisi. Har qanday sistemaning strukturasi avvalo uning tarkibiy elementlariga bog'liq bo'ladi. O'z navbatida, elementlarning xossalari ham ko'p jihatdan o'zlari hosil qilgan sistemaning strukturasi bilan belgilanadi. Sistema va element tushunchalari butun va qism kategoriyalariga yaqin turadi. Ammo ular ayniy tushunchalar emas. Xususan, qism bo'linadi, element – sistemaning boshqa qismlarga ajralmaydigan komponenti hisoblanadi. Shuningdek sistema butun bilan ham solishtirilishi mumkin va xuddi butun kabi, qismlarning aloqadorligi, tartibliligi va uyushqoqligi bilan tavsiflanadi. Ammo butunni o'rganishda uning o'ziga xos xususiyatini, sifat jihatidan muayyanligini aniqlash vazifasi birinchi o'ringa chiqadi. Sistemali yondashuv sistemalarning sifat jihatidan o'ziga xosligidan qat'iy nazar, ular xulq-atvorining umumiy tamoyillari va qonunlarini aniqlashni nazarda tutadi. Ayni shu sababli sistemalar juda keng miqyosda qo'llaniladi. Ammo har qanday obyektни o'rganishga nisbatan sistemali yondashuv doim ham samarali emas. Biron-bir ro'zg'or buyumi (qoshiq yoki choynak, yozuv daftari va sh.k.)ni sistemali o'rganishning hojati yo'q. Ba'zan shunday bir «tadqiqotlar» uchraydiki, ularda sistemalar nazariyasi atamalari ishlatilgan bo'lsa-da, ularni yaratgan soxta olimlar tavsiflanayotgan obyekt talqiniga biron-bir yangi narsa kiritmaydi. Hozirgi zamon fanida sistemali yondashuvning ikki yo'li qo'llaniladi: birinchi – sistemalar tushunchasini muayyan tarzda formallashtirish va ularning fan tilida tavsiflanadigan umumiy belgilarini aniqlash; ikkinchi – muayyan sistemalarning tipologik tahlilidan foydalanish kabilardir.

Struktura esa shu sistemani tashkil etgan narsalar, hodisalar va jarayonlarning tartibi, tuzilishi, tarkibi, joylashishi va ifodalanishidir. Struktura har bir narsa yoki hodisaning, har bir sistemaning ajralmas tub xususiyati bo'lib, u muayyan elementlardan tashkil topadi. **Element** sistema strukturasi tashkil qilgan, nisbiy mustaqillikka ega bo'lgan tuzilmadir. Har bir sistema o'z strukturasi ko'ra bir qancha o'zaro chambarchas bog'liq va aloqadorlikda bo'lgan elementlardan iborat bo'ladi.

Element –(lot. elementum – birlamchi modda) – butunning nisbatan bo'linmas qismi. Qism tushunchasi o'z hajmiga ko'ra «element» tushunchasidan kengroq, chunki bu har qanday qism emas, balki nisbatan bo'linmas qism. Bunda «qism» butun tushunchasi bilan, «element» esa – struktura tushunchasi bilan munosabatga kirishadi Element narsaning boshqa bo'linmaydigan zarrasini

anglatuvchi kategoriya. Xususan, modda atomlardan tashkil topadi va atomlar moddaning elementlari hisoblanadi. Ammo bizga ma'lumki, atom parchalanadi. Nima uchun biz elementar zarralarni moddaning elementlari deb hisoblamaymiz? Shuning uchunki, elementar zarralar moddaning emas, balki turli-tuman maydonlarning elementlari hisoblanadi. Struktura – (lot. struktura – tuzilish, joylashuv, tartib) – narsalar va hodisalarning tarkibiy qismlari o'rtasidagi qonuniy aloqa usuli. Struktura sistemaning tuzilishi va ichki shakli, mazkur sistema elementlari o'rtasidagi barqaror o'zaro aloqalarning birligi.

Sistema, struktura va element kategoriyalari narsa va hodisalarga xos bo'lgan ana shu moddiy sistemalar, strukturalar va elementlarning aqliy in'ikoslaridir.

Odatda, har bir sistema, o'zining tuzilishiga ko'ra alohida sistemachalarga ajralishi, nisbiy mustaqil elementlarga bo'linishi, ularning o'zaro uzviy bog'liqligi, bir butunlikni tashkil etishi kabi xususiyatlarga egadir. Bunda sistemalar ierarxiyasi shundaki, doimo bir qancha sistemachalar birikib, yangi, hajm jihatidan kengroq sistemani hosil qila boradi. Bu holat yanada yuqorilashib borib, natijada, bir-biriga kiruvchi, bir-biri bilan bog'liq, biriga nisbatan ikkinchisi kengroq bo'lib boradigan sistemalarning oliy birligi — bir butun borliqni qaror toptiradi.

Umuman, har bir sistemaning tashkil topishi va mavjud bo'lishida uning strukturasi muhim rol o'ynaydi. Ayni shu struktura sistemadagi o'zaro ta'sir va aks ta'sir qiluvchi moddiy tarkiblarni elementlarga aylantiradi.

Dialektika uchun sistema, struktura va element kategoriyalarining o'zaro aloqadorligini, ularning bir-biriga o'tishlarini va har biriga xos alohida xususiyatlarini ko'rsatish, ularning o'zaro umumiyli va bir-biridan farqlarini aniqlash ayniqsa muhimdir.

Struktura narsa va hodisalardagi, ulardan tashkil topgan sistemalardagi o'zaro bog'liq quyidagi uch ma'noni ifodalaydi:

1. Struktura narsa yoki hodisaning bir xil yoki har xil jinsligini, uning muayyan nisbiy mustaqil qismlarga, elementlarga, komponentlarga bo'linishini ifodalaydi.

2. Struktura narsa yoki hodisani tashkil etuvchi qismlar, bo'laklar, komponentlar va elementlarning o'zaro bir-biriga ta'sir va aks ta'sirlarini, ular o'rtasidagi aloqadorlik va bog'lanishlarni, bu bog'lanishlarga oid qonuniyatlarni ifodalaydi.

3. Struktura, nihoyat, narsa yoki hodisaning qanday elementlardan tashkil topganligidan qat'iy nazar, bu elementlarning organik birligini, ularning yaxlitligi va bir butunligini ifodalaydi. Shuning uchun strukturani bilish bu, birinchidan, uning elementlarini aniqlash, ikkinchidan, mazkur elementlarning o'zaro aloqadorliklarini aniqlash, nihoyat, uchinchidan, bu elementlar bir butunligining o'ziga xos tabiatini tushunib olishdir.

Demak, struktura kategoriyasi butun bir sistemani tashkil etuvchi elementlar aloqadorligining o'ziga xos usullarini va bu bir butunlik doirasidagi elementlarning o'zaro munosabatlarini ifodalaydi. Bunda har bir element strukturaning nisbiy mustaqil komponent bo'lishi bilan birga, o'zaro muayyan qonuniyatlar asosida birlashib, bir butun sistemani vujudga keltiradi.

Keyingi vaqtlarda tabiatshunoslik va ijtimoiy fanlar sohalarida tadqiqot ob'ektini chuqurroq o'rganish maqsadida sistemali yondashish, strukturaviy analiz usullari ishlab chiqildi. Bu usullarning qo'llanilishi ularning samaradorligi va istiqbolli ekanligini ko'rsatmoqda. Ayniqsa, sistemali yondashish usuli o'zining muhimligi, o'rganilayotgan predmet va hodisalardagi barcha aloqadorlik va bog'lanishlarni hisobga olishi bilan dialektik usullarning tarkibiy qismini tashkil etadi.

Sistemalarning muhim umumiy xususiyatlari sistemali yondashuvning bir qancha tamoyillarini ta'riflash imkonini beradi.

Birinchi – yaxlitlik tamoyili. Har qanday sistema ko'p sonli elementlardan tashkil topadi, lekin ularning yig'indisiga bog'liq emas.

Ikkinchi tamoyil – sistema tuzilishining iyerarxiyaviyligi: sistemaning har bir elementi murakkab tuzilishga ega bo'lib, nisbatan mustaqil sistema sifatida qaraladi. Ayni vaqtda o'rganilayotgan sistema murakkabroq sistema tarkibiga uning elementlaridan biri sifatida kiradi.

Uchinchi tamoyil – sistemani tashkil etuvchi elementlar bir-biri bilan muayyan munosabatlarga kirishadi. Ularning orasida eng muhimlari sistema tashkil etuvchi, sistemaning yaxlitligini ta'minlovchi elementlardir.

Sistemani o'rganish strukturaviy va funksional yondashuvlardan foydalanishni nazarda tutadi.

Strukturaviy yondashuv sistemani uning tuzilishi va shakli nuqtai nazaridan o'rganish imkonini beradi.

Funksional yondashuv esa, sistemaning xulq-atvori va boshqa sistemalar bilan o'zaro aloqalarini tadqiq etish uchun imkoniyat yaratadi. Sistemalarning o'zaro aloqasi kauzal, aniq belgilangan va statistik, ya'ni ehtimol tutilgan bo'lishi mumkin. Sistemaning muhitdagi xulq-atvori aktiv va reaktiv bo'lishi mumkin. Sistemaning aktiv xulq-atvori maqsadlar nuqtai nazaridan tavsiflanishi mumkin.

Sistemalarning o'ziga xos xususiyatlari. Sistemalarning muhim umumiy xususiyatlari sistemali yondashuvning bir qancha tamoyillarini ta'riflash imkonini beradi. Birinchi – yaxlitlik tamoyili. Har qanday sistema ko'p sonli elementlardan tashkil topadi, lekin ularning yig'indisiga bog'liq emas. Ikkinchi tamoyil – sistemali tuzilishining iyerarxiyaviyligi: sistemaning har bir elementi murakkab tuzilishga ega bo'lib, nisbatan mustaqil sistema sifatida qaraladi. Ayni vaqtda o'rganilayotgan sistema murakkabroq sistema tarkibiga uning elementlaridan biri sifatida kiradi. Uchinchi tamoyil – sistemani tashkil etuvchi elementlar bir-biri bilan muayyan munosabatlarga kirishadi. Ularning orasida eng muhimlari sistema tashkil etuvchi, sistemaning yaxlitligini ta'minlovchi elementlardir. Sistemani o'rganish strukturaviy va funksional yondashuvlardan foydalanishni nazarda tutadi. Strukturaviy yondashuv sistemani uning tuzilishi va shakli nuqtai nazaridan o'rganish imkonini beradi. Funksional yondashuv esa, sistemaning xulq-atvori va boshqa sistemalar bilan o'zaro aloqalarini tadqiq etish uchun imkoniyat yaratadi. Sistemalarning o'zaro aloqasi kauzal, aniq belgilangan va statistik, ya'ni ehtimol tutilgan bo'lishi mumkin. Sistemaning muhitdagi xulq-atvori aktiv va reaktiv bo'lishi mumkin. Sistemaning aktiv xulq-atvori maqsadlar nuqtai nazaridan tavsiflanishi mumkin. Sistemalarning tiplari. Sistemalarning umumiy belgilari bilan bir qatorda, muayyan tiplari faqat o'zigagina xos bo'lgan tipologik belgilarga egadir. Masalan, belgilar sistemalarini o'rganish bilan ilmiy bilimning alohida sohasi – semiotika shug'ullanadi. U bizning til haqidagi, madaniyat turli tillarining o'xshash jihatlari va farqlari haqidagi tasavvurlarimizni sezilarli darajada boyitadi. Kibernetika boshqaruvchi sistemalar xulq-atvorini o'rganadiki, bu oqilona asoslangan boshqaruv sistemalarini yaratish imkonini beradi. O'yinlar nazariyasi bizning konfliktlashayotgan sistemalar haqidagi tasavvurimizni ancha kengaytiradi, sinergetika esa o'ta murakkab sistemalar xulq-atvorining qonuniyatlarini aniqlaydi. Shunday qilib, sistema, struktura va element kategoriyalari fan va falsafani yanada boyitib, muhim metodologik vazifani bajaradi.

2.2. Borliq falsafasi va uning zamonaviy tahlili.

Biz dunyo, materiya tuzilishi, makon, vaqt, harakat, hayot, ong va shu kabilar haqida tasavvur hosil qilish uchun asosan fizika, astronomiya va biologiya kabi tabiatshunoslik fanlariga murojaat etamiz. Lekin bu falsafada borliq muammolari o'rganilmaydi, degan ma'noni anglatmaydi.

Bugungi kunda olimlar notirik, tirik dunyo va ijtimoiy dunyo nima, degan savollarga javob topishda jiddiy yutuqlarga erishganlar. Ular dunyo haqida o'tgan asrlarda yashagan o'z hamkasblariga qaraganda to'laroq va teranroq tasavvurga egadirlar. Ammo, dunyoning mohiyati haqidagi ko'pgina muhim savollarga hozir ham aniq va uzil-kesil javoblar mavjud emas. Masalan, nafaqat makon yoki vaqt tushunchalariga, balki nisbatan soddaroq hodisa bo'lmish gravitasiya tushunchasiga ham dunyoda biron-bir fizik bugungi kunda ham aniq (ayni paytda tajribada tasdiqlanadigan) ta'rif bera olmaydi.

Shu sababli insonning dunyo haqidagi qarashlarida muhim rol o'ynaydigan, biroq ilmiy yechimini topmagan muammolarni falsafiy anglab yetishga kuchli ehtiyoj doimo mavjud bo'lgan va hozir ham saqlanib qolmoqda. Bu muammolarning aksariyati haqli ravishda «boqiy» muammolar deb ataladi, chunki ular predmeti mos kelsa ham bilish metodlari va vositalari har xil bo'lgan fan va falsafa e'tiborini o'ziga jalb qilmoqda. Shuni ta'kidlash lozimki, fizika va boshqa muayyan fanlarga joiz bo'lmagan narsalar falsafa uchun joizdir. Aniq dalillarga tayanadigan va ularga muvofiq qarashlar birligiga erishishga harakat qiladigan tabiatshunoslikdan farqli o'laroq, falsafa yakdillikka intilmaydi va ayni bir muammolar bo'yicha ba'zan qarama-qarshi, bir-birini istisno etuvchi javoblar beradi. Shu tariqa u dunyoqarashni kengaytiradi, eski muammolarning odatdagi talqinini o'zgartiradi, aniq fanlarning metodlari bilan amalga tatbiq etiladigan yangi yechimlar ustida ijodiy izlanishga da'vat etadi.

Shu tariqa falsafa evristik va metodologik rolni bajarar ekan, ayni zamonda o'zi ham tabiatshunoslik oluvchi ishonchli natijalarga muhtoj bo'ladi va ulardan yangi nazariyalar tuzish uchun asos sifatida foydalanadi. Shu sababli biz borliqning asosiy shakllari va fundamental asoslarini falsafa nuqtai nazaridan o'rganar ekanmiz, albatta yo ishonchliligi shubha uyg'otmaydigan, yo borliqni yaxshiroq tushuntirgani uchun qabul qilinadigan tabiiy-ilmiy material va daliliy ma'lumotlarga tayanamiz.

O'quv kurslarida asosiy falsafiy muammolarni o'rganish odatda ontologiyadan boshlanadi. Ontologiya falsafiy bilimlarning alohida sohasi bo'lib, unda borliq va yo'qlik, mavjudlik va nomavjudlik muammolariga doir masalalarning keng doirasi o'rganiladi, shuningdek mavjudlik sifatiga ega bo'lgan barcha narsalarning mohiyati aniqlanadi. «Ontologiya» atamasi falsafada faqat XVII asrdan beri ishlatiladi, lekin u yunoncha o'zaklarga ega bo'lib (ontos – borliq, logos – so'z, ta'limot), borliq haqidagi ta'limot degan ma'noni anglatadi. Ontologiya falsafada alohida o'rin egallaydi. Ikki yarim ming yillik faol falsafiy izlanishlar natijasida falsafiy bilim tizimida ontologiyadan tashqari falsafaning muhim falsafiy mazmun kasb etadigan gnoseologiya, aksiologiya, ijtimoiy falsafa, axloq, estetika, mantiq kabi tarkibiy qismlari paydo bo'ldi. Lekin ularning barchasi zamirida ontologiya yotadi. O'z navbatida ontologiya har qanday falsafiy dunyoqarashning

negizi hisoblanadi va shu tariqa o'z tarkibiga kirmaydigan boshqa falsafiy muammolar talqinini ko'p jihatdan belgilaydi.

«Borliq» kategoriyasi. Aksariyat falsafiy tizimlarning kategoriyalar apparatini tashkil etadigan ko'p sonli falsafiy kategoriyalar orasida «borliq» kategoriyasi doimo markaziy o'rinni egallaydi. Chunki u har qanday predmet, hodisa, voqea va shu kabilarning eng muhim xususiyatini, aniqroq aytganda, ularning mavjud bo'lish, bevosita yoki bilvosita namoyon bo'lish, o'zaro ta'sirga kirishish qobiliyatini aks ettiradi.

Bu inson o'zligini va o'zini qurshagan borliqni anglashga ilk urinishlaridayoq duch keladigan har qanday obyektning, borliq har qanday qismining umumiy xossasidir.

Inson aqlli jonzot sifatida shakllanish jarayonining ilk bosqichlaridayoq o'z dunyoqarashining negizini tashkil etadigan muhim savollarga javob topish zaruriyati bilan to'qnash keladi:

1. «Men kimman?»
2. «Meni qurshagan borliqning mohiyati nimada?»
3. «Borliq qanday va qayerdan paydo bo'lgan?»
4. «Dunyoni nima yoki kim harakatlantiradi?»
5. «Dunyoning rivojlanishida biron-bir maqsadga muvofiqlik, maqsad, mo'ljal bormi?»

Inson bunday savollarga javob berishga kirishar ekan, uning ongi avvalo o'zi nima bilan bevosita ish ko'rayotganini qayd etadi. Buni aniq anglamasdan, u o'zining dunyo haqidagi mulohazalarini aniq-ravshan narsalarni qayd etishdan boshlaydi. Shu tariqa inson va uning ongi o'zini qurshagan barcha narsalar avvalo mavjud bo'lish qobiliyatiga ega ekanligiga ishonch hosil qiladi.

Shunday qilib, borliq masalasi insonning dunyoni oqilona anglash yo'lidagi ilk urinishlaridayoq duch kelgan barcha masalalarning negizi hisoblanadi. Muayyan narsalar mavjudligi yoki mavjud emasligi masalasi inson falsafiy mulohaza yurita boshlagani zahotiyoyoq uning diqqat markazidan o'rin oldi. Mifologiyaning bosh vazifasi – «borliqni kim yaratgani» haqida gapirib berishni falsafa «borliqning nimaligi, u qayerdan paydo bo'lgani va qayerga yo'qolishi»ni oqilona tushuntirish bilan almashtirgani tasodifiy emas. Bunday tushuntirishga urinish jarayonida faylasuflar barcha zamonlarda quyidagi savollarga javob topish zaruriyati bilan to'qnash kelganlar:

- falsafiy kategoriya sifatidagi «borliq» nima?
- bu atama nimaga nisbatan tatbiq etilishi mumkin?
- unga qanday falsafiy ma'no yuklanadi?

Bu savollarga keng javob berish falsafa tarixiga ham, mazkur tushunchaning etimologiyasiga ham murojaat etishni nazarda tutadi. Mazkur dastur bo'yicha ta'lim oluvchilar tarixiy-falsafiy kurs bilan tanish bo'lishlari lozimligini hisobga olib, bu yerda faqat falsafiy tafakkur tarixiga qisqacha to'xtalamiz va mazkur muammoni anglab yetish jarayonidagi muhim bosqichlarinigina qayd etamiz.

Borliq va yo'qlik dialektikasi. Keltirilgan fikr amalda mavjud narsagina borliqqa ega bo'lishi mumkin, degan xulosa chiqarish imkonini beradi. «Yo'qlik» har qanday tilda amalda mavjud bo'lmagan narsa bilan tenglashtiriladi va boshqacha

tushunilishi mumkin ham emas. Boshqacha aytganda, yo‘qlik borliqni inkor etadi va narsa, jism, hodisa, ong... (ya’ni amalda mavjud bo‘lishi mumkin bo‘lgan narsalar) o‘zligini yo‘qotgan holda «yo‘qlik» atamasi ayni shu ma’noda ishlatiladi va ular haqida ular «yo‘qlikka chekindi», mavjud emas, deyiladi.

Lekin sof falsafiy ma’noda bu fikrni to‘g‘ri deb bo‘lmaydi. Borliq va yo‘qlik o‘rtasida dialektik o‘zaro aloqa mavjud.

Birinchidan, dunyo haqidagi hozirgi tasavvurlarga ko‘ra, biz yashayotgan Olam bo‘shliqdan bino bo‘lgan. Bo‘shliq materiyaning alohida holati. Bo‘shliq fizik borliqning eng boy tipi, o‘ziga xos potensial borliq sifatida namoyon bo‘ladi, zero unda mumkin bo‘lgan barcha zarralar va holatlar mavjud, biroq ayni zamonda unda aktual tarzda hech narsa yo‘q.

Yana shuni ham e‘tiborga olish lozimki, fiziklar (D.A.Landau va boshqalar) nuqtai nazaridan biz yashayotgan Olam ham dunyoda yagona emas, chunki u rivojlanishning turli sikllarini boshdan kechirayotgan turli Olamlarning cheksiz sonidan tashkil topadi. Shu ma’noda borliq va yo‘qlikning o‘zaro aloqasi ham nisbiy xususiyat kasb etadi.

Ikkinchidan, amalda mavjud bo‘lgan narsaning obyektiv borlig‘i yo‘qlikka chekinadi, lekin, shunga qaramay u haqda gapirilayotgan, ya’ni u muayyan narsa sifatida fikrlanayotgan bo‘lsa, bu narsa ongda mavjud bo‘ladi va o‘zining «ikkinchi» borlig‘ini saqlaydi, ayni holda u dastlabki obyektning nusxasi, ideal obraz bo‘lib qoladi.

Shunday qilib, *o‘tgan zamondagi borliq yo‘qlikdir*, deb aytish mumkin. *Borliq doim hozirgi zamonda mavjud bo‘ladi, u faqat hozirgi zamonda o‘zini namoyon etadi*, basharti u dolzarb va amalda namoyon bo‘lish imkoniyatiga ega bo‘lsa, agar u potensial, ya’ni axborot manbalarida mavjud yoki uning paydo bo‘lishi obyektiv rivojlanish mantig‘i bilan belgilangan bo‘lsa. Amalda yo‘q bo‘lgan narsa haqida ideal obraz sifatida fikrlash mumkin. Boshqacha aytganda, unga ideal obraz tarzidagi ideal borliq shakl-shamoyilini berish mumkin. O‘tmishga tatbiqan biz borliq haqida faqat shu ma’noda so‘z yuritishimiz mumkin.

Ayni shu ma’noda biz g‘oyalar, narsalar, voqealar, tarixiy shaxslar yoki o‘zimizga yaqin odamlar to‘g‘risida so‘z yuritimiz, bunda ular yo‘qlikka aylanmagani, balki yangicha mavjudlik, xotira tarzidagi o‘zgacha borliq kasb etganini nazarda tutamiz.

Shunday qilib, **borliq falsafiy kategoriya sifatida dunyoni butun rang-barangligi va turli-tuman namoyon bo‘lish shakllari bilan yaxlit aks ettirish imkonini beradi**. Bunda narsalar, predmetlar, hodisalar o‘z xususiyatlari, xossalari bilan jamuljam holda aks etadi. Dunyoni va uning tarkibiy qismi bo‘lmish insonni bilish yo‘lidagi bu muhim qadam bilan dunyoning tabiati va mohiyati, uning rang-barangligi, turli darajalari, ko‘rsatkichlari, ramz-alomatlari, shakllari va hokazolar haqidagi mulohazalarning asosiy koordinatalar sistemasi belgilanadi. Buning uchun mohiyat, hodisa, substansiya, materiya, ong, makon, vaqt, qonun kabi yangi falsafiy kategoriyalar muomalaga kiritiladi.

Inson o‘zi va umuman dunyo haqida o‘ylar ekan, odatda muayyan narsalar va ayrim tabiiy hodisalar bilan ish ko‘radi. Ayni zamonda u o‘zini qurshagan dunyoni sinchiklab o‘rganish va uning butun rang-barangligini tushunib yetish uchun

muayyan tayanch nuqtasi bo'lib xizmat qiladigan qandaydir asosning shak-shubhasiz mavjudligini qayd etadi. Falsafa tarixidan biz bunday asos sifatida, masalan, Suqrot dan oldingi qadimgi yunon faylasuflarida tabiat elementlari, o'rta asrlar falsafasida Xudo, Dekartda: «Men fikrlayapman, demak, mavjudman», degan ongli inson amal qilganini ko'ramiz.

Ammo inson bilishning bu birinchi bosqichida to'xtab qolmagan va o'zini qurshagan borliqning ko'p sonli turli-tuman holatlari orasida qolgan barcha narsalardan sezilarli darajada farq qiladigan narsalarni, borliqning ayni shu shakli voqelikning boshqa shakllari va holatlaridan nima bilan farq qilishini aniqlashga harakat qilgan. Bugungi kunda insoniyat borliqning ko'p sonli turli-tuman shakllaridan ularning ayniqsa aniq bo'lgan bir nechtasini farqlash imkonini beradigan tajriba va bilim to'pladi.

Borliq shakllari. Inson barcha jonli narsalar jonsiz narsalardan butunlay farq qilishiga qadimdayoq e'tibor bergan, lekin buni ancha keyin tushunib ketgan. O'z navbatida, jonli narsalar dunyosida inson alohida o'rin egallaydi. U barcha jonli narsalardan butunlay farq qiladi. Insonning bu asosiy farqi uning ongida, ideal obrazlar bilan ish ko'rish, ya'ni abstrakt fikrlash va o'zini fikrlovchi jonzot sifatida anglash qobiliyatida namoyon bo'ladi.

Shunday qilib, borliqning umumiy manzarasini yaratish zaminidan notirik tabiat o'rin oladigan o'ziga xos piramida hosil bo'ladi. YA'ni borliqning shakllari notirik tabiat, tirik tabiat, ijtimoiy borliq va inson borlig'i kabilardir. So'nggi yillarda virtual borliq shakli haqida fikr yuritilmoqda. Borliqning bu umumiy shakllari o'ziga xos xususiyatga, o'zining betakror mohiyatiga egadir.

Tabiat borlig'i. U mufassallashtiriladi va o'z navbatida birlamchi tabiat borlig'i (ya'ni inson va uning faoliyatidan qat'i nazar mavjud bo'lgan narsalar va jarayonlar borlig'i) va ikkilamchi (yoki odamlar tomonidan yaratilgan narsalar va jarayonlar borlig'i)ga bo'linadi. Birlamchi tabiat notirik tabiat narsalari va jarayonlarining borlig'i – bu butun tabiiy va sun'iy dunyo, shuningdek tabiatning barcha holatlari va hodisalari (yulduzlar, sayyoralar, yer, suv, havo, binolar, mashinalar, aks sado, kamalak, ko'zgudagi aks va sh.k.)dir.

Birlamchi tabiat borlig'i ikki darajani o'z ichiga oladi.

Birinchi daraja jonli ruhsiz jismlardan, ya'ni ko'payish qobiliyatiga ega bo'lgan, atrof muhit bilan moddalar va energiya almashinuvini amalga oshiradigan, lekin ongga ega bo'lmagan barcha narsalar, ya'ni sayyoramiz hayvonot va o'simliklar dunyosini o'z ichiga olgan butun biosferadan iborat.

Ikkinchi daraja – bu inson va inson ongining borlig'i bo'lib, bu: ikkilamchi tabiat inson yaratgan yoki o'zgartirgan tabiatdir. Tabiat makon va vaqtda cheksiz hamda abadiydir. Ikkinchi yoki inson tomonidan yaratilgan tabiat birinchi tabiatga bog'liq. Bir tomondan, ikkinchi tabiatda birinchi tabiat materiali, boshqacha aytganda obyektiv, birlamchi borliq mujassamlashgan, boshqa tomondan esa – unda insonning mehnati, irodasi va bilimlari, uning qalbi o'z ifodasini topgan. Ikkilamchi tabiat – bu mehnat qurollari va sharoitlari, aloqa vositalari, inson ruhining ehtiyojlari, ma'rifatli borliq, moddiy va ma'naviy madaniyatni belgilovchi barcha narsalar va jarayonlardir.

Inson borlig'ining. tahlilida insonning tabiatning bir qismi sifatida jismoniy mavjudligini va alohida inson borlig'ini farqlash o'rinli bo'ladi.

Inson tabiatning bir qismi hisoblanadi va shu ma'noda uning qonunlariga bo'ysunadi. Tananing mavjudligi inson o'limga mahkum ekanligini belgilaydi. Inson borliq va yo'qlik dialektikasi bilan bog'lanadi, barcha tabiat jismlari kabi vujudga kelish, shakllanish va halok bo'lish holatlaridan o'tadi. Barcha tabiat jismlari kabi, inson tanasiga ham modda va energiyaning saqlanish qonunlari o'z ta'sirini ko'rsatadi, ya'ni uning tarkibiy qismlari tabiatning boshqa holatlariga o'tadi. Inson tanasi mavjud bo'lishi uchun uni muttasil quvvatlash (ovqatlanish, sovuqdan va boshqa xavf-xatarlardan saqlash) talab etiladi. Fikrlash uchun inson tanasining tirikligini ta'minlash zarur. Bundan hayotni saqlash, insonning o'z-o'zini saqlashi va insoniyatning yashovchanligini ta'minlash zaruriyati kelib chiqadi, bu oziq-ovqat mahsulotlari, kiyim-kechak, turar joy, sof atrof muhitga ega bo'lish ehtiyojida o'z ifodasini topadi;

Ma'naviy borliq subyektiv individuallashtirilgan va obyektiv (noindividual) ma'naviy borliq sifatida mavjud. Individuallashtirilgan ma'naviy borliq - bu insonning ichki dunyosi. U onglilik va ongsizlikni qamrab oladi. Bunday yondashuvga ko'ra, ruh – individual ong bilan ayniy tushuncha, tor ma'noda esa u tafakkurdir. Ong – inson bosh miyasining dunyo borlig'ini izchil aks ettirish, uni obrazlar va tushunchalarga aylantirish qobiliyati. U taassurotlar, sezgilar, kechinmalar, fikrlar, shuningdek g'oyalar, e'tiqodlar, qadriyatlar, mo'ljallar, andozalarning ko'rinmas jarayoni sifatida mavjud. Ong tez oqadigan va bir xil bo'lmagan orqaga qaytmaydigan xususiyatga ega. Shaklan bu jarayon tartibsiz, lekin shu bilan bir vaqtda unda muayyan tartib, barqarorlik, struktura, muayyan darajada intizom va iroda mavjud.

Inson ongi ayni vaqtda uning o'z-o'zini anglashi, ya'ni o'z tanasi, fikrlari va tuyg'ularini, o'zining boshqa odamlarga bo'lgan munosabatini va o'zining jamiyatdagi o'rnini anglab yetishi, ya'ni o'zini o'zi bilishdir. O'zlikni anglash – bu ongimizning o'ziga xos markazidir.

Individual ong o'zining o'limga mahkumligi bilan tavsiflanadi, lekin uning ayrim qismlari noindividual ma'naviy shakl-shamoyil kasb etadi, shuningdek boshqa kishilar mulkiga aylanadi. Xatti-harakatlarda inson ongining fragmentlari moddiylashadi, ularga qarab odamlarning niyatlari, mo'ljallari, maqsadlari, g'oyalari haqida xulosa chiqariladi.

Noindividual ma'naviy borliqning o'ziga xos xususiyati shundaki, uning elementlari saqlanadi, takomillashadi va ijtimoiy makon va vaqtda erkin harakatlanadi;

Ijtimoiy borliq ayrim insonning jamiyatdagi borlig'i va jamiyatning o'z borlig'iga bo'linadi. Har bir inson boshqa odamlar bilan muttasil aloqa qiladi, turli ijtimoiy guruhlar: oila, ishlab chiqarish jamoasi, millatning a'zosi hisoblanadi. U boshqa individlar bilan yaqin aloqa qilib yashaydi. Odamlarning barcha faoliyati mazkur sosiumga xos bo'lgan ijtimoiy munosabatlar, chunonchi: siyosiy, huquqiy, iqtisodiy, axloqiy va boshqa munosabatlar doirasida amalga oshiriladi.

Xullas, «borliq» kategoriyasi o'ta umumiy falsafiy abstraksiya bo'lib, u turli-tuman tabiat hodisalari va jarayonlarini, odamlar jamoalari va ayrim kishilarni,

ijtimoiy institutlarni, inson ongining darajalari, shakllari va holatlarini mavjudlik belgisiga ko'ra birlashtiradi. Garchi bu hodisalar va jarayonlar borliqning turli sohalariga taalluqli bo'lsa-da, ularning barchasini umumiy asos birlashtiradi. Ammo cheksiz darajada rang-barang dunyoning yagonaligi to'g'risida so'z yuritish mumkinmi? Bu savolga «ha» deb javob berish orqali biz butun borliqning umumiy asosi haqida tasavvur hosil qilamiz.

Virtual borliq texnologiyasi zamirida birinchi marta XX asr 60-yillarining o'rtalarida paydo bo'lgan kompyuterlar yordamida foydalanuvchi boshqara oladigan dunyolar model yaratish mumkin, degan g'oya yotadi. Virtual borliq tizimlari ilmiy davralarda texnologiyalar ongda o'zgarish yasaydigan kelajakning qiyofasi xususida qizg'in bahsga sabab bo'lmoqda. Ammo virtual borliq tizimlarini ishlab chiqish va kiber maydonni yaratish inqilobiy - ijtimoiy natijaga olib keladi, degan fikrni virtual borliq texnologiyasining ilk yaratuvchilari ham, kiborg-postmodernizm nazariyachilari ham qo'llab-quvvatlamogda.

Inson qo'lida dunyoni bilishning qudratli quroli, uning yordamchisi, ijodiy faoliyat uchun shart-sharoit yaratish vositasi bo'lib xizmat qiluvchi axborot texnologiyasi ayni vaqtda dunyoni bilishning an'anaviy verbal usulini audiovizual bilish usuli bilan almashtirmogda, odamlarda sun'iy olamga kirish illyuziyasini vujudga keltirmogdaki, ular bu sun'iy borliqni amalda mavjud borliq deb qabul qilmoqdalar. Bu borliq «virtual borliq» deb nomlanadi. Virtual negizga ega bo'lgan bu borliq odatdagi fizik borliq bilan bir qatorda obyektiv tarzda mavjuddir.

«Virtual borliq» atamasi 1970 yillarning oxirida Massachuset texnologiya institutida Jeron Lenyer tomonidan o'ylab topilgan. U 1984 yilda dunyoda birinchi virtual borliq firmasini tashkil etdi. Bu atama kompyuterda yaratiladigan muhitda insonning mavjudligi g'oyasini ifoda etadi. Virtual (lotincha Virtualis – mumkin bo'lgan) – narsalar va hodisalarning zamon va makonda moddiy mavjudligiga qarama-qarshi o'laroq, obyektiv narsalar yoki subyektiv obrazlar mavjudligining nomoddiy turi. «Virtual borliq» atamasi muomalaga amerikalik kinematografchilar tomonidan kiritilgan. Ular muayyan sabablarga ko'ra tabiiy yo'l bilan amalga oshirib bo'lmaydigan xayoliy imkoniyatlarni belgili-grafik shaklda sun'iy amalga oshirish mumkinligi haqidagi kinolentani shu nom bilan chiqarganlar.

Virtual borliq - inson real borliqda harakat qilayotgani illyuziyasini kompyuterda yaratish imkonini beruvchi interfaol texnologiy. Bunda obyektiv borliqni tabiiy sezgi organlari yordamida idrok etish o'rnini maxsus interfeys, kompyuter grafikasi va ovoz vositasida sun'iy yaratilgan kompyuter axboroti egallaydi. Virtual borliq amalda yo'q narsa, uni qo'l bilan tutish, uning ta'mi va hidini his qilish mumkin emas. Shunga qaramay, u mavjud va inson bu xayoliy olamga kirib, uni nafaqat kuzatadi va boshdan kechiradi, balki unga ta'sir ko'rsatish imkoniyatiga ham ega bo'ladi, ushbu olamda mustaqil harakat qiladi, uni o'zgartira oladi. *Virtual olam – inson borlig'ining o'ziga xos shakli va odamlar ma'naviy aloqasining alohida madaniy shaklidir.*

Virtual borliq nazariy izlanishlardan ommaviy axborot vositalari va telekommunikasiyalar ajralmas qismi bo'lgan hozirgi zamon madaniyatining tarkibiy qismiga aylandi.

Yangi axborot-kommunikasiya texnologiyalariga intilish bizga rivojlangan jamiyatlarda tobora katta rol o'ynayotgan yangi tajribaning cheksiz imkoniyatlarini qo'lga kiritish imkonini beradi, degan umid bilan bog'liqdir. *Virtual borliq tizimlari bu tajribadan va insonning «yangi o'ziga to'qligi»dan foydalanish imkonini amalda ta'minlaydi.* Inson faqat o'z tasavvuri bilan cheklanadigan sun'iy tarzda yaratiluvchi virtual olamlar orasida yashay boshlaydi. Bunday dunyoni yaratish mumkinmi? Biz o'zimizda kiborglarni kashf etamizmi yoki faqat ongning kompyuterlar modellashtiruvchi muhit doirasidagi hozircha ifodalash mumkin bo'lmagan holatlarining tajribasini - buni kelajak ko'rsatadi.

Bu yaqinlashayotgan va kompyuter ekranlari yorug'i bilan o'ziga chorlayotgan holatlarni qanday baholash hamda tavsiflash mumkin? Hozirgi zamon odamining haqiqiy bo'lmagan, g'ayriinsoniy zombi holatidagi mavjudligi borliqni inkor etish demakdir. U shaklan boshqacha borliq, mazmunan esa yo'qlik sifatida amal qiladi.

Borliqning yuqorida sanab o'tilgan turli shakllari bugungi kunda fanga aniq ma'lum bo'lgan, kuzatish, o'rganish, tahlil, nazorat va hokazolar predmeti bo'lishi mumkin bo'lgan barcha narsalarni o'z ichiga oladi. Ayni zamonda dunyo fan va inson aqli anglab yetmagan jumboqlar va mo'jizalarga to'ladir. Ammo bu hol borliq haqidagi hozirgi tasavvurlar o'z kuchini yo'qotadigan qandaydir o'zga dunyolar mavjudligidan dalolat beradi, deb aytish uchun yetarli asoslar mavjud emas.

Borliqning turli shakllarini jonsiz tabiatdan boshlab mufassalroq ko'rib chiqamiz, zero u hozirgi zamon fani nuqtai nazaridan jonli va ijtimoiy tabiatning negizi hisoblanadi.

Nazorat uchun savollar

1. Butun va qism, sistema va element kategoriyalarining qiyosiy tahlilini amalga oshiring.
2. Sistemaning muhitdagi xulq-atvori qanday bo'lishi mumkin?
3. Sistemani o'rganishda funksional yondashuv nimalarni tadqiq etish uchun imkoniyat yaratadi?
4. Ontologiya nimani o'rganadi?
5. Nima uchun «borliq» falsafaning asosiy kategoriyasi hisoblanadi?
6. Falsafa tarixida borliq muammosi qanday yechilgan?
7. Borliqning asosiy shakllari qaysilar?
8. Borliqning turli shakllari o'zaro bog'lanadimi?

3-MAVZU: FANDA METOD VA METODOLOGIYA TUSHUNCHASI

REJA:

3.1 Ilmiy bilish metodlari va ularning zamonaviy tasnifi

3.2 Falsafada ong masalasi.

3.1. Ilmiy bilish metodlari va ularning zamonaviy tasnifi

"Metod" va "metodologiya" tushunchalari. Metod (yunon. *metods* — usul) keng ma'noda yo'l, ijodiy faoliyatning har qanday shakli kabi ma'nolarni anglatadi. Metodologiya tushunchasi ikki asosiy mazmunga ega — faoliyatda qo'llaniladigan ma'lum usullar tizimi (fanda, siyosatda, san'atda va h.k.); haqidagi ta'limot.

Fan metodologiyasi uning strukturasi, taraqqiyoti, ilmiy tadqiqot vositalari va usullari, uning natijalarini asoslash yo'llari, bilimni tajribaga tatbiq qilish mexanizmlari va shakllarini o'rganadi. Shuningdek, metodologiya metodlar yig'indisi va faoliyat turi haqidagi ta'limotdir.

Metod u yoki bu shaklda ma'lum qoida, tartib, usul, harakat va bilim mezonlarining yig'indisi hamdir. U tamoyillar, talablar tizimi bo'lib, subyektni aniq vazifani bajarishga, faoliyatning shu sohasida ma'lum natijalarga erishish sari yo'naltiradi. U haqiqatni izlashda vaqt, kuchni tejaydi, maqsadga eng yaqin va oson yo'l bilan yetishishga yordam beradi.

Metodning asosiy vazifasi faoliyatning bilish va boshqa shakllarini boshqaruvdan iborat. Biroq: birinchidan, metod va metodologik muammolarning rolini inkor qilish yoki to'g'ri baholamaslik ("metodologik negavizm"); ikkinchidan, metodning ahamiyatini bo'rttirish, mutlaqlashtirish, uni barcha masalalarning kaliti, ilmiy yangiliklarni yaratishning eng qulay vositasi (metodologik eyforiya), deb tushunish noto'g'ridir.

Har qanday metod ma'lum nazariya asosida yaratiladi va tadqiqotning zaruriy sharti sifatida namoyon bo'ladi. Har bir metodning samaradorligi uning chuqur mazmun va mohiyatga egaligi, nazariyaning fundamentalligi bilan asoslanadi. O'z navbatida, metod mazmuni kengayib boradi, ya'ni bilimning chuqurlashishi va kengayishi, tajribaga tatbiq etilishi bilan metodning ko'lami ham o'zgaradi.

Ilmiy bilishda nafaqat ilmiy natija (bilimlar majmui) va predmetning mohiyatini anglash, balki unga eltuvchi yo'l, ya'ni metod ham haqiqiy bo'lmog'i lozim. Shunga ko'ra, predmet va metodni bir-biridan ayri holda tushunish mumkin emas. Har qanday metod u yoki bu darajada real hayotiy jarayonlarda shakllanadi va yana unga qaytadi. Metod har qanday tadqiqot boshlanishida to'la holda namoyon bo'lmasa-da, ma'lum darajada predmetning sifat o'zgarishi bilan har safar yangidan shakllanadi.

Metod bilish predmeti va harakatni sun'iy ravishda bog'lamaydi, balki ularning xususiyatlari o'zgarishi bilan o'zgarib boradi. Ilmiy tadqiqot predmetga daxldor dalil va boshqa belgilarni jiddiy bilishni talab qiladi. U ma'lum materialning harakati, uning xususiyatlari, rivojlanish shakllari va h.k.larda namoyon bo'ladi. Demak, metodning haqiqiyliigi, eng avvalo, tadqiqot (obyekt) predmetining mazmuni bilan bog'liq.

Metod subyekt bilan chambarchas bog'liqdir. Boshqacha qilib aytgan-da, "inson umum metodologiyaning markazidir" (Feyerbax). Ikkinchidan, har qanday metod y yoki bu darajada boshqaruv quroli vazifasini bajaradi.

Metod subyekt va obyektivlikning murakkab dialektikasi acosida rivojlanadi va bunda oxirgisi hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'ladi. Shu ma'noda, har qanday metod, eng avvalo, obyektiv, mazmunli va konkret bo'lsada, ayni paytda, y subyektiv hamdir. Biroq u faqat mavjud qoidalar tizimi emas, balki obyektiv ilmiylikning davomi sifatida namoyon bo'ladi.

Metodlar xilma-xilligiga qarab, turli mezonlar asosida klassifikasiya qilinadi. Eng avvalo, ma'naviy, g'oyaviy (shuningdek, ilmiy) va moddiy, amaliy faoliyat metodlarini ajratmoq lozim.

Hozirgi davrda metodologiya faqat ilmiy bilish sohasi bilan cheklanishi mumkin emasligi ayon bo'ldi va y albatta, bilish chegarasidan chiqishi va o'z sohasida amaliyotda ham qo'llanishi zarur. Bunda bilish va amaliyotning uzviy aloqadorligiga e'tibor qaratmoq kerak.

Fan metodlarilarining guruhlarga bo'linishi bir nechta asoslarga ega. Bilish jarayonida uning roli va o'rni nuqtai nazaridan: formal, empirik, nazariy tadqiqot, izohlash, shuningdek, boshqa metodlarga ajratish mumkin. O'z navbatida, bilishning sifat va son, bilvosita va bevosita original hamda faoliyatli metodlari ham mavjud.

Metodika. Metod metodikada konkretlashadi. Metodika daliliy materiallarni yig'ish va saralash vositasi, aniq faoliyat turidir. U metodologik tamoyillardan farq qilsada, ularga asoslanadi.

Usullarni tanlash va turli metodik tadqiqot faoliyatida qo'llash o'rganilayotgan hodisa tabiati va qo'yilgan vazifalar bilan xarakterlanadi. Falsafa metodlarining asoslari bevosita amaliy faoliyat bilan bog'liq. Fan tarixida metodlar yangi nazariyalarni yaratish jarayonida shakllanadi. Yangilik yaratish san'ati yangiliklar jarayonida kamol topadi. Dastlabki tadqiqot tajribada shakllanar ekan, metod tadqiqotning boshlang'ich nuqtasi, amaliyot bilan nazariyani bog'lovchi vosita sifatida namoyon bo'ladi. Metod va nazariyaning uzviy aloqasi ilmiy qonunlarning metodologik rolida o'z aksini topadi. Har qanday fanga oid qonun insonni voqeliqdagi narsa va hodisalarni shu fanga mansub sohaga mos fikrlashga undaydi. Masalan, energiyaning saqlanish qonuni bir vaqtning o'zida metodologik tamoyil bo'lib, y oliy nerv faoliyatining reflektorlik nazariyasi, hayvonlar va inson axloqini tadqiq qilishning metodlaridan biri hamdir.

Ilmiy tadqiqot jarayoni tarixan ishlab chiqilgan metodlar asosida amalga oshiriladi. Hech kim hech qachon haqiqatni yo'qdan bor qila olgan emas. Albatta, olim izlanishlar, xatolar qurshovida harakat qiladi. Ba'zi hollarda bir narsani izlash jarayonida butunlay boshqa narsa yaratiladi.

Fanda, ko'p hollarda tanlangan metod tadqiqotning taqdirini hal qiladi. Aynan bir daliliy materialni turli metodlar asosida o'rganish ziddiyatli xulosalarga olib kelishi mumkin. Ilmiy bilishdagi to'g'ri metodni xarakterlar ekan, F.Bekon uni yo'lovchining yo'lini yorituvchi chiroq bilan qiyoslaydi. Noto'g'ri yo'ldan bora turib, y yoki bu masalani hal qilishda muvaffaqiyatga erishishga umid qilish mumkin emas. Sepo nafaqat natija, balki unga eltuvchi yo'l ham to'g'ri bo'lmog'i lozim.

Metod o'z-o'zidan tadqiqotning muvaffaqiyatli bo'lishini ta'minlay olmaydi, chunki nafaqat yaxshi metod, balki uni qo'llash mahorati ham muhimdir. Ilmiy bilish jarayonida turli metodlardan foydalaniladi. Umumiy darajasiga ko'ra, ular keng yoki tor ko'lamda qo'llaniladi. Har qanday fan o'z predmetini o'rganishda y yoki bu obyektning mohiyatidan kelib chiquvchi turli xususiy metodlardan foydalanadi. Masalan, ijtimoiy jarayonlarni o'rganish metodi olamning ijtimoiy shakli, uning qonuniyatlari, mohiyatining xususiyatlari bilan belgilanadi.

Turli konkret vazifalarni hal qilishning zaruriy shartlaridan biri universal xususiyatga ega bo'lgan umumiy falsafiy metodlarga murojaat qilishdir. Bu metodlar haqiqatni anglashda umumiy yo'lni ko'rsatadi. Mazkur metodlarga falsafaning qonun va kategoriyalari, kuzatish va tajriba, taqqoslash, analiz, sintez, induksiya, deduksiya va h.k.lar taalluqli. Agar maxsus metodlar obyektning qonuniyatlarini o'rganishning xususiy usullari sifatida namoyon bo'lsa, falsafiy metodlar shu obyektlarda namoyon bo'ladigan, alohida xususiyatlardagi harakat, taraqqiyotning eng umumiy qonuniyatlarini o'rganadi. Aynan shu o'rinda tajriba hal qiluvchi ahamiyatga ega. Har bir metod obyektning alohida tomonini bilishga imkoniyat yaratadi. Metodlar umumiylik darajasi va amal qilish doirasiga ko'ra bir necha guruhga bo'linadi. Ular quyidagilar:

Falsafa metodlari. Eng qadimgi keng tarqalgan metodlardan biri dialektika bo'lsa, ikkinchisi metafizikadir. Biroq falsafa metodlari bular bilan cheklanmaydi. Bugungi kunda uning sofistika, eklektika, analitik (hozirgi zamon analitik falsafasi), intuitiv, fenomenologik, sinergetik, germeneytik (tushunish) va boshqa turlari ham mavjud.

Dialektika (yunon. dialektika — bahs, suhbat) tabiat, jamiyat va bilish taraqqiyoti qonuniyatlari hamda ularning asosida shakllanadigan umumiy tafakkur uslubi va amaliy faoliyat haqidagi ta'limotdir. U grek tilida bahs va suhbatlashish san'ati, degan ma'noni anglatadi. Antik dunyo faylasuflari uni haqiqatga erishish yo'li va usuli sifatida talqin etganlar. Hozirgi davrga kelib dialektika olamdagi narsa va hodisalar doimo o'zgarishda, o'zaro aloqadorlik va bog'liklikda, taraqqiyot va rivojlanishda, deb tushunishdir. Unga ko'ra, olamda o'z o'rniga va joyiga, yashash vaqti va harakat yunalishiga ega bo'lgan barcha narsalar va voqealar bir-birlari bilan bog'liq va aloqador tarzda, bir-birlarini taqozo etadigan, doimiy va takrorlanib turadigan bog'lanishlar orqali namoyon buladi.

Masalan, insoniyat tarixida bu usulga asosan yondashilganida, u uzluksiz tarzda ro'y beradigan avlodlar o'rin almashuvi, birining o'rniga ikkinchisi kelishi, muayyan qadriyatlarni meros qoldirishi va yangilikning eskilikni inkor kilishidan iborat doimiy va takrorlanib turadigan jarayondir. Bashariyatning muayyan davrida esa, shu zamonning ijtimoiy manzarasini belgilaydigan turli urug' yoki qabilalar, davlat, millat va xalqlar, oqim va yunalishlar, g'oya va mafkuralarning xilma-xil shakllarini ko'rish, ularning bir-biri bilan uzviy aloqadorlikda namoyon bo'lishini kuzatish mumkin.

Taraqqiyot jarayonida avlodlar, davrlar, siyosiy tuzumlar, umuman ijtimoiy voqea va hodisalar o'z-o'zidan avtomatik tarzda codir bo'lib, nom-nishonsiz yo'qolib ketmaydi. Balki ularning barchasi insonlar o'rtasidagi o'zaro aloqa va munosabatlarning xosilasi, ijtimoiy jarayonlarning natijasi, biror sababning oqibati sifatida namoyon buladi. Bir davr ikkinchisining o'rniga, bir avlod oldingisidan keyin, bir voqea boshqasining ortidan sodir bo'lib turadi. Ana shu abadiy va azaliy uzluksizlik, doimiy aloqadorlik, vaqtning orqaga qaytmasligi va voqealarning ketma-ketligi tarzidagi bog'lanishlar, rivojlanish va taraqqiyot, olamning rang-barangligi va uyg'unligi dialektikaning asosiy tamoyillarini tashkil qiladi.

Falsafada mazkur tamoyillarga asoslangan tafakkurni — dialektik tafakkur, ana shunday dunyoqarashni — dialektik dunyoqarash, yondashuvni — dialektik

yondashuv, metodni — dialektik metod deb atash an'anaga aylangan. Shu bilan birga, u yoki bu olimning ushbu tamoyillarga asoslanadigan dunyoqarashi, falsafiy ta'limotlari ham bor. Masalan, Demokrit va Geraklit dialektikasi, Kant yoki Gegel dialektikasi deyliganda ana shunday hol nazarda tutiladi.

Falsafa tarixida dialektika to'g'risida xilma-xil qarashlar bo'lgan. Antik davr dialektikasi sodda va stixiyali bo'lib, asosan, hayotiy tajribaga asoslangan. O'sha davrda "Dialektika" so'zini birinchi bo'lib, Sukrot qo'llagan. Suqrot dialektikani mayevtika (harflarni yaratish san'ati) bilan taqqoslagan. Zotan, mulohaza qilish shunday dialektik usuldirki, uning natijasida raqib nutqidagi ichki zidsiyatlar ochiladi yoki fikrlash jarayonida yangi ixtilofli fikr-mulohazalar paydo bo'ladi.

Geraklit umumiy o'zgaruvchanlikning universalligini shunday izohlaydi: "Ariqda oqayotgan muayyan suvga ikki marta tushib bo'lmaydi, chunki yangi va yangi suvlar oqib kelaveradi. O'zgaruvchanlikning manbai kurashdir". O'zgaruvchanlik antik dialektik nazariyada yangini yaratmasdan bir-birini takrorlovchi jarayon sifatida mavhum tushunilgan. Aynan shundan biri ikkinchisini taqozo qiluvchi dunyoning yagona birligi sifatida cheksiz koinot obrazi yaratilgan. Shunga ko'ra, Geraklit ziddiyatlarning ayniyiligini yaxshilik va yomonlikning bir xil ekanligini ta'kidlaydi, Bu mutafakkir ijodining qonuniy natijasi bo'lib, u reallikning nazariy modelini yaratadi. Geraklit ziddiyatlar haqida gapirmaydi, bu tushuncha fanga Aristotel tomonidan kiritilgan, Aristotel Aflotun ta'limotini tanqidiy o'rganar ekan, o'zgaruvchanlik muammosini taraqqiyot omili sifatida tahlil qiladi. Uning dialektikasiga xoc alohida xususiyatlar, avvalo, taraqqiyotni moddiylik, harakatda, formal va sababiy bog'lanishdaligini tan olishda, yangi bosqichni boshqalari bilan bog'liq emas, deb tushinishda yaqqol ko'rinadi. Ikkinchidan, Aristotel ziddiyatlar bilan bog'liq bo'lgan muammolar doirasini yaratadi. Ziddiyatlarning mutlaq mos kelishini inkor qilar ekan, mutlaqo mos kelmasligini ham inkor qiladi, biroq ularning qandaydir holatida mavjudligini tan oladi. Uchinchidan, Aristotel formal mantiqqa acoc solar ekan, uning ontologiyada namoyon bo'lishi va u esa, o'z navbatida, mazmunan progressiv, shaklan mukammal falsafiy metodni yaratish zarurligiga olib keladi, deb hisoblaydi. To'rtinchidan, Aristotel o'sha davrdayoq bu asosiy falsafiy metodning yo'nalishini belgilab beradi.

Dialektik metod yangi davrda, xususan, nemis falsafasida, ayniqsa, Kant, Fixte, Shelling va Gegel tomonidan yanada chuqurroq tahlil qilingan.

Yangi davrning o'ziga xoc xususiyati shundaki, bu davrga kelib taraqqiyotga yangicha munosabat shakllandi. Dialektik metod predmetlarda emas, balki munosabatlarda o'z aksini topa boshladi. Bu cheksizlik haqidagi g'oyani qayta ishlash bilan bog'liq edi. Cheksizlik g'oyasining yangicha talqini paradoksal nazariya shaklida namoyon bo'ldi. Bu Kantning planetar sistemalarning tumanlikdan paydo bo'lganligi haqidagi gipotezani yaratishi bilan bog'liq. Bilish nazariyasida Kant ikki mulohazaning ziddiyatligi antinomiyasini ochib tashlar ekan, bunda har ikkalasini yetarli asosga ega, deb hisoblaydi. Masalan: 1. Dunyo vaqtda boshlang'ich nuqtaga ega va zamonda cheklidir. 2. Dunyo vaqtda boshlang'ich nuqtaga ega emas va zamonda cheksizdir.

Kant ziddiyatlarga eskicha, ya'ni inson aqlining illyuziyasi sifatida qaraydi. U bu ziddiyatlarni yangi nazariya yaratish jarayonida kashf qiladi, biroq undan qutilish

yo'lini ko'rsata olmaydi. Ularga aqlning xatosi sifatida qarash kerakmi? Hissiy idrok qilishda xatoga yo'l qo'yilar ekan, aqlning xatoligidan shubhalanish to'g'rimikan? — degan savollarga javob izlagan Kant aqldagi ziddiyatlarni bartaraf qilish yo'lini topadiki, aynan shu yo'l pozitiv dialektikaning asosi bo'ladi. Bunda inson aqli o'zgaruvchanligining tarixiyliigi tan olinadi, aqlning xatosi esa, tarixiy asosga ega bo'lib, u taraqqiyotning cheksizligi, bilish jarayonini to'g'ri tushunish qobiliyatiga ega emas. Kant dialektika metodidan yangicha foydalanish imkoniyatini ko'rsatdi, taraqqiyot muammosini yangicha qo'yish va hal qilish zaruriyatini e'tirof etdi. Taraqqiyotning yangi nazariyasini Kant subyekt aqlining dialektik xarakteri bilan bog'ladi va subyektiv dialektikani asoslab berdi.

Dialektika taraqqiyotining keyingi imkoniyatlari Hegel falsafasida o'z ifodasini topdi. Hegel dialektikani falsafa taraqqiyotining umumiy nazariyasi sifatida asoslab bergan. Ma'lumki, o'rta asr rasionalizmi tajribaning ahamiyatini va nazariyaning empirik paydo bo'lishini tan olishi bilan xarakterlanar edi. Hegel fikrlari boshqacha xarakterga ega. U falsafa o'z xususiyatlarini asoslovchi metodga ega bo'lmas ekan, fan bo'la olmaydi, deb hisoblaydi.

Hegel dialektik metodni mukammallashtirish mumkinligini va u yagona haqiqiy metodligini ta'kidlaydi. Falsafa metodi tabiat va ruh taraqqiyotini ifodalovchi fikr harakatiga adekvat bo'lishi lozim. Hegel o'z metodida shunday adekvatlikka erishilganligiga ishonadi. Hegel dialektikasini tushunish uchun dastavval, hegelcha dialektikaning rezonans, salbiy, pozitiv dialektika kabi shakllarini tahlil qilish lozim.

Rezonans (subyektiv) dialektika — subyekt tafakkuri bo'lib, u predmetdagi ziddiyatlarni ifodalaydi, biroq mavjud ziddiyatlardan ilgari lab ketadi. Subyekt faqat buni izohlash bilan kifoyalanadi, xolos.

Salbiy (obyektiv) dialektika rezonans dialektikadan ba'zi ustuvorlikka ega, chunki u boshlanishidan ancha ilgari roq harakat qiladi. "U tomon", "Bu tomon" kabi izohlashlar mutlaq butunlikni inkor qiladi. Salbiy dialektika mustahkam narsalarni sindirishga intiladi. Uning kuchi aynan shundadir. Ojizligi esa, ularning uzidagi cheklanganlikni izohlar ekan, judayam kam maqsadga erishiladi. Uning natijasi nol, salbiy, tasdiqlash unda hali namoyon bo'lgan emas.

Dialektikaning rezonans va salbiy shaklidan farq qiluvchi yuqoriroq shakli ichki (immanent) dialektikadir. Bu nafaqat rezonans va inkor qiluvchi, balki yaratuvchi dialektikadir. Chunki u predmetning immanent harakat birligidagi taraqqiyot mantig'i sifatida namoyon bo'ladi. Shunga binoan, fan predmetni immanent o'rganadi. Predmetni immanent o'rganmoq nima? Bu mazmunni sof tushunchada isbotlamoq, ya'ni predmetning mohiyatini isbotlamoqdir. Hegel fikricha, dialektik ziddiyatlar — ruhning ziddiyati. Pirovard natijada mazkur ziddiyatlar real borlikdagi ziddiyatlarni aks ettiruvchi subyekt tafakkuridagi ziddiyatlar bo'lib, Hegel uni g'oyaning o'z-o'zini namoyon qilishidagi ziddiyatlar sifatida aks ettiradi. Hegel fikricha, dialektika mutlaqlikdan boshlanadi va u bilan tugaydi. Dialektik nuqtai-nazardan faqat mutlaqlik real bo'lishi mumkin. Shuning uchun, Hegel dialektikasi mutlaq aql faoliyatining nazariyasi, mantig'i va metodi sifatida namoyon bo'ladi. Ta'kidlash joizki, idealistik dialektika bo'lgani singari materialistik dialektika ham bor. U moddiylikning yashash tamoyillari,

kategoriyalar va qonunlarining yagona, bir butun tizimini ifodalaydi.

Umuman olganda, dialektik metodga ko'ra, agar obyektiv olamda doimiy rivojlanish, paydo bo'lish va yo'qolish, hodisalarning o'zaro bir-biriga o'tishi bo'lar ekan, unda tushuncha, kategoriya va tafakkurning mavjud shakllari, harakatchan, o'zaro bog'liqlikda, ziddiyatlar birligida bo'lib, ривожланувчи реал haqiqatni тўғ'ри акс ettirishi kerak. Shuning uchun dialektikaning asosiy tamoyili tarixiylik bo'lib, u predmetning doimiy rivojlanishda, o'zgarishda va harakatdaligini ifodalaydi.

Bizni o'rab turgan olam yagona bir butunlik, aniq tizim bo'lib, bir-biri bilan uzviy bog'liq predmetlar xilma-xilligi yagonalikda, bir-biri bilan o'zaro ta'sir va o'zaro uzviy bog'liqliqda namoyon bo'ladi. Shunga mos ravishda dialektikaning yana bir tamoyiliga ko'ra, har qanday narsani faqat undagi ichki va tashqi tomonlar mujassamligini tadqiq qilgandagina, to'g'ri tushunish mumkin. Dialektikaning obyektivlik, konkretlik, determinizm va boshqa tamoyillari ham mavjud.

"Metafizika" (yunon.— fizikadan keyin) - dialektika kabi universal metoddir. Bu so'z ilmiy muomalaga er. av. I asrda Aristotelning shogirdi, uning she'rlari sharhovchisi Rodosskiy tomonidan kiritildi. Mutafakkir asarlarini bir tizimga solar ekan, u borliq va bilish haqidagi umumiy masalalarni fizikadan so'ng "birinchi falsafa"ning (mohiyat, sabab va boshqa) ikkinchi falsafadan farqli xususiy-ilmiy bilimlarni o'rganadigan qismi sifatida talqin qilgan.

Ko'p hollarda, dialektikaga qarama-qarshi deb talqin etiladigan metafizika olamdagi narsa va hodisalarni o'rganishda ularning muayyan vaqt davomida nisbatan o'zgarmasdan, alohida turgan holatiga diqqatni ko'proq qaratadigan usuldir. Bu usul qo'llanganida olamning namoyon bo'lish shakllari hamda ular bilan bog'liq bo'lgan jarayonlarning alohida qismi yoki holatiga asosiy e'tibor beriladi. Voqea, hodisa va jarayonlarni doimiy o'zgarish holatida o'rganish nihoyatda kiyin bo'lganligidan, nafaqat faylasuflar, balki barcha fan mutaxassislari uning nisbatan tinch va o'zgarib turgan holatini o'rganadilar, tadqiq etadilar.

Aslini olganda, olam garchand dialektik o'zgarish va harakatda bo'lsada, bu jarayon doimo ham nihoyatda tez sodir bo'lavermaydi. Biz esa dunyodagi narsa, hodisa va odamlarga shunchalik metafizik tarzda o'rganib qolganmizki, go'yo kechadan bugunning farqi yo'qdek, kecha ko'rgan kishiga bugun duch kelganimizda unda hech qanday o'zgarishlar bo'lmaganday tuyuladi. Shu ma'noda, hayotda ko'p hollarda metafizik usulda fikr yuritimiz, nimalargadir ana shunday munosabatda bo'lamiz. Aclida esa, ular ham azaliy o'zgarishlar jarayoniga tushgan narsa va kishilar ekanligini juda kamdan-kam hollarda o'ylab ko'ramiz. Xuddi shunday, bizning umrimiz ham kechadan ertaga qarab oqib turadigan dialektik jarayondir. Biz ham ana shunday o'zgarib boramiz, ammo ko'p hollarda bunga unchalik ko'p e'tibor berilavermaydi. Shu tariqa maktabni tugatib qo'yganimizni, ulg'ayganimizni, bolalikning ortda qolganini go'yoki bilmay qolamiz...

Alohida ta'kidlash lozimki, metafizik usulning hayotda, ilmiy izlanishlar va falsafiy tadqiqotlarda ham o'z o'rnini bor. Bizda haligacha metafizikaning tushunchalari, kategoriyalari, tamoyillari va ilmiy mohiyati izohlangan yoxud tadqiq etilgan asarlar, tadqiqotlar yo'k. Qolaversa, uni dialektika bilan butunlay qarshi qilib qo'yish va bu farqni mutlaq ziddiyat darajasiga ko'tarish ham maqsadga

muvofig emas. Aynan ana shunday yondashuv sobiq ittifoqda dialektikani mutlaqlashtirishga, metafizikani esa quruq va o'lik ta'limot sifatida qarashga, uning imkoniyatlaridan foydalanilmasligiga sabab bo'ldi.

Hozirgi zamon fanida metafizika uch asosiy ma'noga ega:

1. Falsafa umumiy hodisalar haqidagi fandır. Bu ta'limotning asoschisi Aristotel bo'lib, u "narsaning birinchi turi" haqidagi ta'limotdir. Bu ma'noda, "metafizika" tushunchasini XX asrning yirik nemis faylasufi M. Xaydegger ham o'rganadi. Uningcha, bu kategoriya bilishning obyektini va subyektini bir vaqtda ifodalovchi tushunchadir.

2. Maxsus falsafiy fan ontologiya, umuman, borliq haqidagi ta'limot bo'lib, nazariya bilish mantiqi va uning xususiy ko'rinishlaridan mustasnodir. Shu ma'noda, bu tushuncha G'arb falsafasida o'tmishda ham (Dekart, Leybnis, Spinoza va h.k.), hozirda ham keng qo'llaniladi.

3. U bilish (tafakkur) va harakatni falsafiy tushunish ma'nosida dialektikaga qarama-qarshi qo'yiladi. Bunda shu ma'nodagi tushuncha, ya'ni antidialektika haqida so'z boradi. Uning eng asosiy xususiyatlaridan biri bir tomonlamalik bilish jarayonining faqat bir qismini mutlaqlashtirishdir.

Falsafa tarixida metafizika (dialektika kabi) hech qachon o'zgarishdan qolmagan. U turli tarixiy shakllarda namoyon bo'lgan.

Eski metafizika XVII—XIX asr falsafasi va fanida ayniqsa kamol topdi (metafizik materializm, naturfalsafa, falsafa tarixi va h.k.) Metafizikaning bu shakliga xos xususiyat umumiy o'zaro aloqadorlik va taraqqiyotni inkor qilish, olamga bir butun tizimli yondashuvning yo'qligi, tafakkurning ikkilanuvchanligi, umumiy dunyoviy aloqadorlikning tugaganligiga ishonishdir.

Eski metafizik tafakkur uslubi shakllanishining obyektiv asoslari butunning alohida elementlari xususiylikni, alohida tomonlar (fikran) nima uchun bir butunlikdan ayri holda bo'lishi va bir-biri bilan bog'liq bo'lmagan holda rivojlanishini tushuntirish zaruriyatidir. Bu usul kundalik turmushda, aql darajasida, predmet taraqqiyotidagi aloqa munosabatlarda zarur va to'g'ri. Shuning uchun metafizikaning bu shakli predmetlardagi barqarorlikni, ulardagi o'zgarishlarni tizimli o'rganish, taraqqiyotning manbalari va mexanizmlarini aniqlash bilan bog'liq.

XIX—XX asrlarda eski metafizikadagi keskin kurashda taraqqiyot g'oyasining yangi dalillar bilan mustahkamlanishi ikki muhim natijaga olib keldi: dialektik tafakkurning yangi uslublari paydo bo'ldi; XX asrda eski metafizikaning ilmiy dalillarini inkor qiluvchi yangi metafizika shakllandi.

Yangi metafizika eski metafizikadan farqli o'laroq, narsalarning umumiy aloqadorligini va ular taraqqiyotini inkor qilmaydi. Bu fandagi va jamiyatdagi buyuk kashfiyotlar davrida absurd. Antidialektika yangi shaklining asosiy xususiyati — taraqqiyotni izohlashning turli variantlari va yo'llarini izlashdan iborat.

Buni quyidagi yo'nalishlarda tushunish mumkin: a) eng umumiy, abadiy o'sish, o'zgarish yoki aksincha kichrayish (tekis evolyusionizm) tarzida; b) xuddi sifat o'zgarishlari kabi sakrashlar zanjiri (katastrofizim) shaklida; v) takrorlash sifatida qat'iy liniyalik yo'nalishga ega bo'lgan doimiy jarayon (to'g'ri chiziq)

rivojlanish) holatida; g) hech qanday yangiliklarsiz aylana doirasidagi abadiy harakat ko‘rinishida; d) mohiyatidan ziddiyat kelib chiquvchi harakat sifatida; ye) progress sifatida, ya’ni oddiydan murakkabga, pastdan yuqoriga intilish tarzida. Taraqqiyotning o‘zaro aloqadorlik va ta’sirning boshqa aralash izohlari ham bo‘lishi mumkin.

Metafizikaning turlari har xil asoslar, mezonlar bilan farqlanishi mumkin. Bilishning metafizik metodi — byurokratizm, konservatizm, volyuntarizm va h.k. amaliy faoliyatning boshqa bir tomonlama harakatlari tarzida namoyon bo‘lishi ham mumkin.

Bilimning metafizik usullari turlicha bulib, idealizm, sensualizm, rasionalizm, empirizm, dogmatizm, relyativizm va boshqa shakllarda namoyon bo‘lib, bilimning alohida shakllari natijalarini mutlaqlashtirish jarayonida paydo bo‘ladi.

Sofistika. Sofistika falsafiy metodlar jumlasidan bo‘lib, qadimgi Yunonistonda mil. av. V va IV asrning birinchi yarmida ijtimoiy-siyosiy hayotda xususiy bir yo‘nalish sifatida paydo bo‘lgan. Sofistika namoyandalari Prtagor, Gorgiy, Gippiy, Antifont va boshqalardir. Sofistikaning paydo bo‘lishi antik Yunonistonda iqtisodiy taraqqiyotga bo‘lgan ehtiyoj bilan bog‘liq. Bu oila urug‘ an‘analaridagi turg‘unlikni bartaraf qilish, yangi ijtimoiy-siyosiy o‘zgarishlarga ehtiyoj davri edi. Sofistikaning inqirozi eramizdan avval IV acp o‘rtalarida boshlandi. Eramizning II asrida klassik yunon sofistlarining g‘oya va uslublarini qayta ishlashga intiluvchi yangi oqim paydo bo‘ldi.

Sofistika mavjud nazariya va ma’lumotlarni saqlashga intiladi. U yangi fikr eski fikrning bir qismi ekanligini asoslashga yoki mantiq qonunini tuzib, mavjud bilimlar tizimini barcha ziddiyatlardan tozalashga harakat qiladi. Bu metoddan semantik va mantiqiy qonunlarda istalgan narsani isbotlash uchun foydalaniladi. Ko‘pgina darslik va qo‘llanmalarda bu ibora yunon tilidagi "sopism" so‘zi asosida, ya’ni ataylab xilma-xil ma’noga ega bo‘lgan tushunchalarni ishlatish orqali kerakli, ammo haqiqatga to‘g‘ri kelmaydigan, ko‘chma ma’no-mazmunga erishish usuli, deb ta’kidlanadi. Bu usul qullanilganda fikrning mazmuni ko‘chma ma’noda bayon qilinadi, ya’ni "Qizim, senga aytaman, kelinim, sen eshit ", deganga o‘xshash holat nazarda tutiladi. U, nafaqat, kadimgi Yunoniston, balki o‘pta asrlarda Yevropada ham keng tarqalgan. Agar bu usul yolg‘on xulosalarga olib kelsa, nega o‘z davrining ko‘pgina dono kishilari undan foydalanganlar, degan savol tug‘ilishi mumkin. Ma’lumki, insoniyat tarixida hurfikrlilik va ijtimoiy-siyosiy jarayonlarga munosabatni to‘g‘ri ifodalashning iloji qolmagan zamonlar ko‘p bulgan. Bunday holni inkvizisiya hukmron bo‘lgan o‘pta asrlar Yevropasiga ham tatbiq etish mumkin. O‘sha davrda ham ko‘pgina ziyolilarning ana shu usulga suyanmasdan iloji yuq edi. Umuman olganda, falsafada "do‘ppi tor kelib qolgan" ana shunday zamonlarda fikrni Gulxaniyning mashhur "Zarbulmasal" acapi kabi ifodalash hollari uchrab turadi. Buni o‘rta asrlar Yevropasiga nisbatan olsak, unda Servantesning "Don Kixot" acapi nima sababdan shunday yozilganligi, uning bosh qahramoni esa nima uchun shamol tegirmonlariga qarshi jang qilganligi va bu lavhalar zamirida qanday botiniy mazmun yashiringani aniq bo‘ladi.

Sofizm — qarama-qarshi fikrlar asosida ixtiyoriy tanlangan foydali mulohaza bo‘lib, uning yordamida har qanday narsa yoki fikrni isbotlay olish mumkin.

Masalan, Aristotelning yozishicha, bir afinalik ayol o'g'liga, jamoa ishlariga aralashma, chunki agar to'g'ri gapirsang, seni odamlar; yolg'on so'zlasang — Xudolar yomon ko'radi, degan ekan. Sofizmga ko'ra afinalik ayolga shunday rad javobi berish mumkin: sen jamoa ishlarida ishtirok qilishing kerak, chunki to'g'ri so'zli bo'lasan va buning uchun seni Xudolar ham, odamlar ham yaxshi ko'radi.

Sofistika mavjud bilimlar tizimidan ziddiyatlarni siqib chiqaradi, bu bilan eski va yangi bilimlarni murosaga keltiradi. Sofistika inson bilimi doirasida cheksiz relyativizmni ulug'laydi. Predmet haqida har narsa deyish mumkin. Qanday maqsad ko'zlanmasin, so'zlar ifodasida hech qanday chegara yo'q (masalan, asal — shirin; asal — achchiq; qo'rg'on — aylanasiyon, qo'rg'on — to'rtburchak va h.k.) shunga ko'ra sofist — mohir usta, so'zamol donishmand ma'nolarini anglatadi.

Sofistikaga faqat salbiy munosabatda bo'lish noo'rindir. U odatda yangi g'oya, nazariya va turmush sharoitining paydo bo'lishi bilan bog'liq. Sofistika bilish tizimidagi mantiqiy ziddiyatlarni aniqlash, eski bilim tizimini qayta qurishda zaruriy element sifatida namoyon bo'ladi. Sofizm muayyan, yaxlit xususiyatga ega, chunki hodisaga ta'sirchan bo'lib, eski narsa xavf ostiga olinadi. Shuning uchun har qanday sofizm o'ziga xosdir.

Sofistika qadimgi Yevropa tafakkur uslubining asosi bo'lib xizmat qildi. Ammo sofistikaning tanqid qilish orqali antik davr falsafasi dunyoning yangicha konsepsiyasiga erishdi. Bu konsepsiya fikr va borliq ayniyligiga asoslanadi. U Aristotel falsafasida o'zining nihoyasiga yetdi va nasroniylikda mustahkamlandi. Shu ma'noda, sofistika insoniyat tafakkurining umumiy taraqqiyotida o'z o'rni va ahamiyatiga ega.

Eklektika. Eklektika hech qanday bilim faoliyati bilan bog'lanmagan, bir-biriga zid dalillarga asoslanadi va olamni buzib yolg'on aks ettiradi. U bilim tizimi rivojidadagi yo'nalish, u hech qanday yagona nazariy asosga ega emas va ba'zida obyektning o'rganishning ziddiyatli jihatlarini xarakterlovchi bilim elementlaridir.

Metodologik usul sifatida eklektika birinchi marta qadimgi yunon falsafasida paydo bo'ldi va iqtiboslarga asoslangan o'rta asr sxolastik bahslarida, yangi davr XV-XVIII asrlar falsafiy bahslarida keng foydalanildi. U hozirgi davrda ham reklama va tashviqotda, ommaviy kommunikatsiya tizimida qo'llanilib, inson psixikasidagi an'analar, ko'nikmalar, intilishlarni bo'rttiradi. Bunday usulning bema'niligini Suqrot va Aristoteldan boshlab, hozirgi davr mutafakkirlarigacha tanqid qiladilar. Ammo bu undan foydalanilmaslikni anglatmaydi. Eklektika olam, narsa va hodisalarning bir butunligini, umumiy asoslarini parchalab tashlash uslubiga tayanadi.

Sinergetika. Hozirgi zamon fanida sinergetika metodi keng qo'llanilmokda. Sinergetika so'zi yunoncha ("sinergena") bo'lib, kelishuv, hamkorlik, o'zaro ta'sir kabi ma'nolarni anglatadi. German Xakenning fikricha, sinergetika ko'p qismlardan iborat bo'lgan, o'zaro murakkab aloqadorlikdagi komponentlar tizimini o'rganadi. Bu so'zni Xaken hamkorlikdagi harakat bilib, butunning tizim sifatida aks etuvchi qismlarining kelishilgan faoliyati ma'nosida talqin qiladi.

Barcha ta'limotlar paydo bo'ladi, rivojlanadi va, nihoyat, eskiradi. Xaken sinergetikasi ham vorisiylikka asoslangan. Uning davomi bo'lgan I.Sherringtonning sinergetik uslubi, C.Ulamning sinergetikasi, I.Zabuskiyning sinergetik yo'nalishlari

ana shular jumlasidandir.

I.Sherrington sinergetik yoki integrativ tafakkurni muskullar harakatining boshqaruvida (orqa miya) asab sistemasidagi kelishilgan ta'sirni izohlash usulidir, deb tushunadi. S.Ulam esa, EHMning birinchi avlodi vakillaridan biri bo'lib, u sinergiyaning, ya'ni mashina va uning operatori orasidagi uzluksiz hamkorlikning foydaliligi, ahamiyatining hozirgi zamondagi ta'siriga e'tiborni qaratadi.

I.Zabuskiy 60-yilning o'rtalarida liniyasizlik masalalarini hal qilishda analitik jihatdan cheklanganlik bir yoklamalikka yo'l ochganligini ta'kidlaydi. Liniyasiz matematika va fizika masalalarida sinergetika usulining tatbiq etilishini odatdagi matematika hisoblash mashinasining faoliyatini tahlil qilish bilan qiyoslaydi.

Hozirgi davrda I. Prigojinning sinergetika to'g'risidagi fikrlari ham ko'pchilikning e'tiborini tortmokda.

Yuqoridagi barcha holatlarda uzluksiz harakat haqida so'z boradi. Sinergetika orqali sodda tizimlardan murakkablarini yaratuvchi o'lik tabiatdagi o'z-o'zidan harakatning tamoyili shakllandi. Sinergetika bilan fizikada evolyusion yo'nalish paydo bo'ldi va fan ijodkorlikdan yangilik yaratish tushunchasi tomon rivojlandi. Sinergetika makroskopik darajalarga tasodifiylikni fanga kiritdi va bu bilan mexanika metodlarini makroskopik darajaga, ya'ni mikroduyo masalalariga tatbiq qildi. Sinergetika nisbiylik nazariyasidagi energiya va narsaning o'zaro bir-biriga o'tishini tasdikdaydi va narsalarning paydo bo'lishini o'ziga xoc tarzda izoxdaydi. U biz yashayotgan makrosistemalar qanday paydo bo'lganligi masalasini hal etishga harakat qiladi.

Sinergetika nazariyasida energiya kristall sifatida qotib koladi va kinetiklikdan potentsiallikka aylana boshlaydi, deb talqin qilinadi. Bunga ko'ra, narsa qotib qolgan energiyadir. Energiya faoliyatning ishlab chiqarish qobiliyatini xarakterlovchi tushuncha, lekin hozirda energiya nafaqat mexanik faoliyat, balki yangi strukturalarni yaratuvchisi sifatida ham o'rganilmoqsa. Sinergetika tabiatdagi evolyusiya nimaning hisobiga sodir bo'lishi mumkinligini asoslaydi. Barcha yangi strukturalar yaratilayotgan joyda energiyaning kuchli to'liqini va muhit bilan almashinuv zarur (evolyusiya hayot kabi), metabolizmni talab qiladi. Agar osmon jismlari evolyusiyasida biz ishlab chiqarishning natijasini kuzatsak, sinergetika tabiatni yaratish jarayonini o'rganadi. Sinergetika nisbiylik nazariyasining xulosalarini tasdiklaydi: energiya olamning yanada yuqoriroq darajalarini yaratadi.

Xullas, sinergetika — olamning o'z-o'zini tashkil etishi, makon va zamonda narsa va voqealarning azaliy ketma-ketligi, o'zaro aloqadorligi, ularning muayyan tizimlardan iborat sababiy bog'lanishlar asosida mavjudligini e'tirof etishga asoslangan ilmiy qarashlar majmuidir. Bu ta'limotni dialektika asosida shakllangan va uni to'ldiradigan ilmiy qarashlar majmuasi deydiganlar ham bor. Ularga qarshi o'laroq, dialektika endi kerak emas, uni sinergetika bilan almashtirish lozim, deb hisoblovchilar ham yo'q emas.

Umumilmiy tadqiqot metodlari. Ular falsafa bilan maxsus fanlarning fundamental nazariy-metodologik qoidalari o'rtasida o'ziga xos «oraliq metodologiya» bo'lib xizmat qiladi. Umumilmiy tushunchalar qatoriga ko'pincha «axborot», «model», «tuzilma», «funksiya», «tizim», «element», «oqilonalik», «ehtimollik» singari tushunchalar kiritiladi.

Birinchi, bir qancha xususiy fanlar hamda falsafiy kategoriyalarning alohida xossa, belgi va tushunchalari umumilmiy tushunchalarning mazmuniga «singdirib» yuborilganligi, ikkinchi, (falsafiy kategoriyalardan farqli o'laroq) matematik nazariya va simvolik mantiq vositalari bilan ularni formallashtirish, ularga aniqlik kiritish mumkinligi umumilmiy tushunchalarning o'ziga xos jihatlaridir.

Agar falsafiy kategoriyalar umumiylikning mumkin bo'lgan eng yuqori darajasi – muayyan umumiy darajani o'zida mujassamlashtirgan bo'lsa, umumilmiy tushunchalarga ko'proq umumiy abstrakt (bir xil) daraja xoski, bu ularni abstrakt-formal vositalar yordamida ifoda etish imkonini beradi. Falsafaning asosiy masalasini (to'la hajmda) yechishda «ishtirok etish» sharti muayyan «tafakkur shaklini yaratish»ning «falsafiyliigi», «dialektikligi» darajasini aniqlashning muhim mezonidir.

Umumilmiy tushuncha va konsepsiyalar asosida bilishning tegishli metodlari, tamoyillari ta'riflanadi, ular esa, o'z navbatida, falsafaning maxsus ilmiy bilim va uning metodlari bilan oqilona o'zaro aloqasini ta'minlaydi. Umumilmiy metodlar qatoriga tizimli va strukturaviy-funksional, kibernetik, ehtimoliy yondashuvlar, modellashtirish, formalizasiya hamda boshqalar kiradi.

Umumilmiy tushunchalarning muhim roli shundan iboratki, ular o'zining «oraliq xususiyati» bilan falsafiy va alohida ilmiy bilimning (shuningdek tegishli metodlarning) o'zaro o'tishini ta'minlaydi. Gap shundaki, birinchi bilim ikkinchi bilimga sof yuzaki tarzda, bevosita o'tmaydi. Shuning uchun ham maxsus ilmiy mazmuni darhol falsafiy tushunchalar tilida ifodalashga urinishlar, qoida tariqasida, nokonstruktiv va samarasiz bo'ladi.

Xususiy ilmiy metodlar – materiya harakatining asosiy shakliga mos bo'lgan muayyan fanda qo'llaniladigan bilish usullari, tamoyillari, tadqiqot usullari va tartib-taomillari majmui. Mexanika, fizika, kimyo, biologiya va ijtimoiy-gumanitar fanlarning metodlari shular jumlasidandir.

Fan metodlari – ma'lum fan tarmog'iga kiruvchi yoki fanlar tutashgan joyda vujudga kelgan muayyan fan sohasida qo'llaniladigan usullar tizimi. Har bir fundamental fan, mohiyat-e'tibori bilan, o'z predmetiga va o'ziga xos tadqiqot usullariga ega bo'lgan sohalar majmuidir.

Fanlararo tadqiqot metodlari – asosan fan sohalarini tutashgan joyda amal qiladigan (metodologiyaning turli darajasi elementlarini birlashtirish natijasida yuzaga kelgan) bir qancha sintetik va integrativ usullar majmui. Mazkur metodlar kompleks ilmiy dasturlarni amalga oshirishda keng qo'llaniladi.

Metodologiyaga faqat metodlarni emas, balki tadqiqotni ta'minlovchi boshqa vositalarni ham o'rganish xos. Tamoyil, qoida va ko'rsatmalar, shuningdek, kategoriya hamda tushunchalar mana shunday vositalar jumlasiga kiradi. Nomuvoziy, beqaror dunyo sharoitlarida voqelikni metodologik o'zlashtirishning o'ziga xos vositalarini ajratish fan rivojlanishining «postklassik», deb nomlangan hozirgi bosqichida ancha dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

Xususiy fanlar metodlarining o'ziga xos xususiyatlari moddiy ifodasini topgan bilish vositalari: mikrofizikada zarralarni tezlatgichlar, tibbiyotda a'zolar faoliyatini qayd etuvchi turli o'lchagichlar va shu kabilar hozirgi zamon metodologik

tadqiqotining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi.

Ijtimoiy-gumanitar fanlar metodlari. Ijtimoiy-gumanitar fanlarda kuzatish natijalari ko'p jihatdan kuzatuvchining shaxsiga, uning hayotiy qarashlariga va boshqa subyektiv omillarga bog'liq bo'ladi. Mazkur fanlarda odatdagi kuzatish (faktlar va hodisalar chetdan turib qayd etiladi) va ishtirokchilikka asoslangan (ichdan turib) kuzatish (bunda tadqiqotchi ma'lum ijtimoiy muhitga qo'shiladi, unga moslashadi va hodisalarni «ichdan» tahlil qiladi) farqlanadi. Psixologiyada kuzatishning o'z-o'zini kuzatish (introspeksiya) va empatiya (boshqa odamlarning ruhiy kechinmalariga kirib borish, ularning ichki dunyosi–sezgilari, fikrlari, xohish-istaklarini tushunishga intilish va h.k.) farqlanadi.

Etnometodologiya ichdan turib kuzatishning turlaridan biri bo'lib, u ijtimoiy hodisa va voqealarni tavsiflash hamda kuzatish natijalarini ularni tushunish g'oyalari bilan to'ldirishni nazarda tutadi. Mazkur yondashuv hozirda etnografiya, ijtimoiy antropologiya, sosiologiya va kulturologiyada tobora keng qo'llanilmoqda.

Ijtimoiy eksperimentlar tobora rivojlanmoqda, ular ijtimoiy tashkil etish va jamiyatni boshqarishni oqilonlashtirishning yangi shakllarini amalga tatbiq etishga ko'maklashmoqda. Ijtimoiy eksperiment obyekti odamlarning ma'lum guruhi eksperimentning bevosita ishtirokchilaridan biri bo'lib, ularning manfaatlari bilan hisoblashishga to'g'ri keladi, tadqiqotchi esa o'zi o'rganayotgan vaziyatga bevosita qo'shiladi.

Psixologiyada muayyan ruhiy faoliyat qanday shakllanishini aniqlash uchun tajriba o'tkazilayotgan shaxs turli eksperimental sharoitlarga qo'yiladi va unga ma'lum masalalarni hal qilish taklif etiladi. Bunda murakkab ruhiy jarayonlarni shakllantirish va ularning tuzilishini yanada chuqurroq tadqiq qilish mumkin. Mazkur yondashuv pedagogik psixologiyada shakllantiruvchi eksperiment, deb nomlanadi.

Ijtimoiy eksperimentlar tadqiqotchidan axloqiy va yuridik norma va prinsiplarga qat'iy rioya etishni talab qiladi. Bu yerda (tibbiyotda bo'lgani singari) «ziyon yetkazma!» tamoyili muhim ahamiyatga ega. Insonning intim dunyosiga kirish quroli bo'lib xizmat qilish - ijtimoiy eksperimentlarning asosiy xususiyati.

Ijtimoiy-gumanitar fanlarda falsafiy va umumilmiy vositalar, metod va amallardan tashqari, mazkur fanlarning predmeti bilan bog'liq maxsus vositalar, metod va amallardan ham foydalaniladi. Ularning jumlasiga quyidagilar kiradi:

Ideografik metod – alohida tarixiy faktlar va hodisalarning o'ziga xos xususiyatlarini tavsiflash.

Dialog («savol-javob metodi»).

Tushunish va oqilona (intensional) tushuntirish (bu haqda ushbu keyingi mavzuda batafsil so'z yuritiladi).

Hujjatlarni tahlil qilish–son va sifat jihatidan tahlil qilish (kontent-analiz).

So'rovlar o'tkazish–«yuzma-yuz» so'rov (intervyu) yoki sirdan (so'rovnoma yordamida, pochta, telefon orqali va sh.k.) so'rov o'tkazish. Ommaviy va maxsus so'rovlar farqlanadi. Maxsus so'rovlarda professional ekspertlar axborot olishning bosh manbai hisoblanadi.

Proyektiv metodlar (psixologiyaga xos)–insonning produktiv faoliyati natijalariga qarab, uning shaxsiy xususiyatlarini bilvosita o'rganish usuli.

Testlash (psixologiya va pedagogikada)–standartlashtirilgan topshiriqlar bo‘lib, ularni bajarish natijalari ayrim shaxsiy xususiyatlar (bilim, ko‘nikma, xotira, zehn va sh.k.)ni o‘lchash imkonini beradi. Testlarning ikki asosiy guruhi farqlanadi–intellekt testlari (mashhur Q koeffitsiyenti) va erishilgan (kasbda, sportda va h.k.) natijalar testlari. Testlar bilan ishlashda axloqiy jihat muhim ahamiyat kasb etadi. Zotan, layoqatsiz yoki g‘irrom tadqiqotchining qo‘lida testlar jiddiy zarar keltirishi mumkin.

Biografik va avtobiografik metodlar.

Sosimetriya metodi–ijtimoiy hodisalarni o‘rganishda matematika vositalaridan foydalanish. Undan ko‘pincha «kichik guruhlar»ni va ulardagi shaxslararo munosabatlarni o‘rganishda foydalaniladi.

O‘yin metodlari–boshqaruv qarorlarini ishlab chiqishda qo‘llaniladi. Imitasion o‘yinlar (ishbilarmonlik o‘yinlari) va ochiq o‘yinlar (ayniqsa, nostandart) vaziyatlarni tahlil qilishda farqlanadi. O‘yin metodlari orasida psixodrama va sosiodrama alohida o‘rin tutadi. Ularda ishtirokchilar tegishincha individual va gruppaviy vaziyatlarni ko‘rib chiqadilar.

Hozirgi zamon metodologiyasi. «Kumatoid», «case studies», «abduksiya» tushunchalari an’anaviy metodologik tushunchalar ruhida tarbiyalangan odamga erish tuyulishi mumkin. Ammo, aynan ular metodologiyaning hozirgi rivojlanish bosqichining o‘ziga xos xususiyati ilmiy muomalaga mutlaqo yangi tushunchalarni kiritish bilan bog‘liq ekanligini ko‘rsatadi. Mazkur tushunchalarning aksariyati muayyan (xususiy) fanlar sohasi bilan bog‘liq. Bunday tushunchalar qatoriga hozirda ancha mashhur bo‘lgan bifurkasiya, «fluktuasiya», «dissipasiya», «attraktor» tushunchalarini, shuningdek, «kumatoid» (yunoncha–to‘lqin) degan innovasion tushunchani kiritish mumkin.

Kumatoid - suzayotgan obyektning anglatadi va obyektning tizimli xususiyatini aks ettiradi. U vujudga kelishi, hosil bo‘lishi, shuningdek yo‘qolishi, parchalanishi mumkin. U o‘zining barcha elementlarini birvarakay emas, balki o‘ziga xos «hissiy-o‘ta hissiy» tarzda namoyon etadi. Masalan, tizimli obyekt–o‘zbek xalqini ma‘lum zamon, makon bo‘lagida ifoda etish va mahalliyashtirish mumkin emas. Boshqacha qilib aytganda, obyektning yaxlit ifoda etish uchun o‘zbek xalqining barcha vakillarini yig‘ish mumkin emas. Shu bilan birga, mazkur obyekt soxta emas, realdir. Uni kuzatish, o‘rganish mumkin. U butun sivilizasion-tarixiy jarayonning yo‘nalishini ko‘p jihatdan belgilab beradi.

Yana bir misol–talabalar guruhi. U dam paydo bo‘ladigan, dam ko‘zdan yo‘qoladigan suzuvchi obyekt sifatida o‘zaro aloqalarning deyarli barcha tizimlarida namoyon bo‘ladi. Masalan, o‘quv mashg‘ulotlari tugaganidan keyin guruh yaxlit obyekt sifatida mavjud bo‘lmaydi, ammo institusiyaviy belgilangan ma‘lum vaziyatlar (guruh raqami, talabalar soni, guruh tuzilishi, umumiy xususiyatlari)da u obyekt sifatida namoyon bo‘ladi va o‘z-o‘zini identifikasiya qiladi. Bundan tashqari, mazkur kumatoid guruh a‘zolari o‘rtasidagi do‘stlik, raqobat va boshqa munosabatlar bilan ham qo‘llab-quvvatlanadi.

Kumatoidning o‘ziga xos xususiyati shundaki, u zamon va makonda mahalliyashtirishga befarq bo‘libgina qolmay, substrat–o‘zini tashkil etuvchi materialga ham qattiq bog‘lanmagan. U tizimli xususiyatlarga ega emas. Binobarin,

mazkur xususiyatlar uning tarkibiy qismlariga mavjud yoki mavjud emasligiga, ayniqsa, ularning rivojlanish yoʻnalishi yoxud xulq-atvor tarziga bogʻliq. Kumatoidni moddiy tarzda mustahkamlangan maʼlum bir xususiyat yoki bunday xususiyatlar toʻplami bilan aniq identifikasiya qilish mumkin emas. Butun ijtimoiy hayot suzuvchi obyektlar–kumatoidlar bilan toʻlib-toshgan.

«Case studies», yaʼni vaziyatli tadqiqotlar oʻtkazish hozirgi zamon metodologiyasidagi muhim yangilikdir. Mazkur tadqiqotlarni oʻtkazishda fanlararo tadqiqotlar oʻtkazish metodologiyasiga tayaniladi, ammo individual subyektlarni, mahalliy gruppaviy dunyoqarashlar va vaziyatlarni oʻrganish nazarda tutiladi. «Case studies» atamasi presedentning, yaʼni kuzatish ostida boʻlgan va tushuntirishning mavjud qonunlari doirasiga sigʻmaydigan individuallashtirilgan obyektning mavjudligini aks ettiradi.

Vaziyatli tadqiqot metodologiyasi neokantianlar Baden maktabining idiografik metodi bilan bogʻliq. Vaziyatli tadqiqotlarning ikki tipi: tekstual va maydondagi tadqiqotlar farqlanadi. Ularning ikkalasida ham mahalliy determinasiya birinchi darajali ahamiyatga ega. Mahalliy determinasiya «ichki ijtimoiylik» tushunchasi bilan muayyanlashadi va ayni guruh yoki vaziyatga xos boʻlgan faoliyat, muloqot shakllari taʼsirida shakllanadigan bilimning noaniq shartlarining tutash tizimi deb, alohida soʻzlar va harakatlarning maʼno-mazmunini belgilaydigan ijtimoiy-madaniy kontekst deb tushuniladi. Vaziyatli tadqiqotlarning ustunligi shundaki, ularda bilim tizimining mazmuni shartlarning pirovard toʻplami, hayotiy vaziyatlarning muayyan va alohida shakllari nuqtai nazaridan ochib beriladi.

Hozirgi zamon metodologiyasi oʻz anʼanaviy metodlarining universalligi cheklanganligini tushunadi. Masalan, gipotetik-deduktiv metod ishni tayyor gipotezalardan boshlab, «dalillarni eng yaxshi tushuntirish» bosqichidan sakrab oʻtganligini uchun tanqid qilinadi.

«**Abduksiya**» fikr yuritish orqali empirik faktlardan ularni tushuntiruvchi gipotezaga yuksalishni nazarda tutadi. Bunday fikr yuritish turmushda va amaliyotda koʻp uchraydi. Har bir inson tushuntirish yoʻllarini izlashda beixtiyor abduksiyaga murojaat etadi. Masalan, vrach kasallik alomatlariga qarab, uning sababini, detektiv esa jinoyat izlariga qarab jinoyatchini qidiradi. Xuddi shuningdek, olim ham sodir boʻlayotgan hodisani tushuntirishda abduksiya metodidan foydalanadi. Mazkur atama induksiya va deduksiya singari mashhur, keng eʼtirof etilgan boʻlmasa ham, u yangi hamda samarali metodologik strategiyani ishlab chiqishda muhim rol oʻynaydi.

Shunday qilib, metodologiya maʼlum bir, hatto, «eng muhim metod»ga ham bogʻliq boʻlmaydi. «Olim hech qachon faqat bitta taʼlimotga tayanib qolmasligi, hech qachon oʻz tafakkur metodlarini faqat bitta falsafa bilan cheklab qoʻymasligi kerak». Metodologiya alohida metodlarning oddiy yigʻindisi, ularning «mexanik birligi» ham emas. Metodologiya – turli darajadagi usul va tamoyillarning faoliyat sohalari, yoʻnalishlari, evristik imkoniyatlar, mazmunlar, tuzilmalar va hokazolarning murakkab, yaxlit hamda muvofiqlashtirilgan tizimi.

Evrastika. Evrastika yunoncha heurisko–topaman, kashf etaman, degan soʻzdan kelib chiqqan. «Evrastika» atamasining qoʻllanilishi qadimgi yunon olimi aleksandriyalik Papp (miloddan avvalgi III asr) nomi bilan bogʻlanadi. Bu nuqtai

nazardan evristika matematika masalalarini yechishni o'rganishni istaganlarga mo'ljallangan qoidalarining maxsus to'plami sifatida namoyon bo'ladi. «Mahorat sirlari» hamisha qat'iy sir tutilgan va tavsiflanmagan. Evristikani kashfiyotlar to'g'risidagi fan sifatida tavsiflash barcha zamonlarda ham juda murakkab vazifa hisoblangan. G. Leybnisning «Kashfiyot san'ati» g'oyasi amalga oshmadi. B. Spinoza to'g'ri metod oqilona tanlashni ta'minlashi, noma'lumni bilish qoidalariga ega bo'lishi, foydasiz imkoniyatlarni chetlatish tartibini belgilashi lozimligini qayd etgan bo'lsa-da, buni asoslovchi nazariyani yaratmadi.

Muayyan ilmiy bilimdan haydaladigan barcha ikkilamchi, noaniq metodologik qoidalar evristika sohasini to'ldiradi. Shuning uchun ham evristika ba'zan qayg'urish, ilhomlanish, insayt bilan bog'lanadi. Metodologik tafakkurning izchil tizimida evristikaga ko'pincha yetarli darajada anglab bo'lmaydigan, ammo izlash va topish salohiyati katta bo'lgan soha deb qaraladi. Formal mantiqiy metodlar evristik metodlarga qarama-qarshi qo'yiladi. Barcha mumkin bo'lgan hollarda evristikadan bilim mazmunini kengaytirish, ilgari ma'lum bo'lmagan yangilikni yaratish kutiladi.

Ko'pincha «evristika» tushunchasini tafakkurga bog'lab, «evristik tafakkur» tarzida qo'llaniladi. Aytish mumkinki, bunday hollarning barchasida tafakkurning yaratuvchi funksiyasi to'g'risida so'z yuritiladi. G'arb falsafasida evristik tafakkurni tushuntirishga harakat qiluvchi nazariyalarning uch turkumi farqlanadi: «tinch oqar suv» yoki o'rtacha hisobga keltirilgan mehnat nazariyasi; bliskrig yoki insayt nazariyasi; yaxshi qopqon yoki oqilona metodologik qoida nazariyasi.

Evristika metodologiyaning bo'limi sifatida hali rasman e'tirof etilgani yo'q. Ammo, o'z-o'zidan ayonki, ilmiy bilimning har bir sohasida u eng tez, samarali va o'ziga xos yechim topishning strategiyasi hisoblanadi, evristik usul va qoidalar noan'anaviy yo'llarni izlash, ulardan foydalanishga turtki beradi. Evristika fanlararo xususiyatga egaligi mazkur sohaning o'ziga xos belgisidir. Ammo evristik xususiyat fan ichidagi bilimda ham mavjud. Evristik sezgi ilmiy izlanishning deyarli har bir qadamiga hamroh bo'ladi. Reduksiya, metodlarini o'zlashtirish, gumanitar va texnika fanlarining usullarini birlashtirish, muayyan ilmiy ishlovlarni amalga tatbiq etishni tanlash, hal qiluvchi eksperimentning o'zi ma'lum darajada evristik farazlarga asoslanadi. Evristika ilmiy va noilmiy bilim, oqilonalik va nooqilonalik o'rtasida bog'lovchi bo'g'in bo'lib xizmat qiladi. U xulq-atvor taktikasini tanlashga va rivojlanish jarayonida to'g'ri yo'l topishga ko'maklashadi. Ilmiy tavakkal mezoni sifatida evristiklik ilmiy bilimni rivojlantirishning tarkibiy qismi sifatida hamisha olqishlangan, dunyoning postnoklassik manzarasida esa nazariyaning evristiklik xususiyati bilim berish jarayonini o'zgartirish, uni ijodiy, muammoli, o'yin tarzida o'tkazish imkonini beradigan ilmiy bilim mezoni darajasiga ko'tarildi.

Evristika sirlariga yaqinlashishga bo'lgan eng so'nggi urinishlardan A.F. Osbornning «miyaga hujumi»ni qayd etish mumkin. Unda kashfiyotchilikning o'rindoshlik, o'tkazish, birlashtirish va ajratish bilan bog'liq an'anaviy usullari bilan bir qatorda, xayolni rag'batlantiruvchi usullar: tig'iz muddatlar tizimi, muammoni tanqidsiz vaziyatda erkin muhokama qilish, tortishuvlik muhitini yaratish, shuningdek hazil taxminlar qilish qayd etiladi. Ammo, evristika yo'nalishining vakili D. Poyya ilgari surgan ijodning (yoki muammolarni samarali hal qilishning)

muqarrar tarzda amal qiladigan qoidalarini ishlab chiqish amalga oshirib bo'lmaydigan vazifa, degan g'oyasi yanada an'anaviyroq hisoblanadi.

Darhaqiqat, evristika o'ziga xos metodologiya, ya'ni ijodiy faoliyat metodlarining majmui sifatida ma'lum talablar qo'yadi:) U oddiy tanlash usullariga emas, balki muammoni hal qilish vaqtini qisqartirish imkonini beradigan usullarga tayanadi; 2) qo'llaniluvchi usullar an'anaviy qabul qilingan va eskirgan usullardan jiddiy farq qilishi mumkin; 3) usullardan foydalanishga tadqiqot ko'rsatkichlariga qo'yiladigan tashqi cheklashlar qarshilik ko'rsatadi; 4) izlanish modellari jiddiy darajada individuallashtirilgan bo'lib, bilish subyekting ruhiy va motivasion faoliyati bilan chambarchas bog'liq.

«Gnoseologiya» - sof falsafiy kategoriya. Uning nomi yunoncha gnosis – bilim, ilm va logos – ta'limot, fan so'zlaridan kelib chiqqan. So'zma-so'z ma'nosi - «bilish haqidagi ta'limot (fan)», «ong haqidagi ta'limot (fan)». Falsafiy adabiyotlarda, shu jumladan falsafiy qomuslar va lug'atlarda «gnoseologiya» atamasi «bilish nazariyasi» deb tarjima qilingan. Shu bilan bir qatorda, ayni shu mazmuni ifodalash uchun falsafiy adabiyotlarda «epistemologiya» so'zi ham qo'llaniladi.

Shuni ta'kidlash lozimki, gnoseologiyaga tatbiqan bilish nazariyasi va epistemologiya nomlarining qo'llanilishini o'rinli deb bo'lmaydi. Zotan, «episteme» so'zi «pistis» - e'tiqod so'zi bilan uzviy bog'liq. Biroq, biz biladigan (gnosio) va biz ishonadigan (pistio), mavjudligiga e'tiroz bildirmaydigan narsalar – falsafiy va ilmiy bilimlarning hozirgi darajasida mazmunan har xil tushunchalardir. Shu bois G'arbiy Yevropa falsafasida epistemologiyaning mazmuni ikki xil, ba'zan esa – uch xil talqin qilinadi.

Umuman olganda, hozirgi zamon falsafasida gnoseologiya bilish jarayonining umumiy, aniqroq aytganda – falsafiy mohiyati hamda umumiy muammolariga e'tiborni qaratadi. Epistemologiya esa, bizning muayyan narsalar haqidagi bilimlarimiz va (yoki) e'tiqodlarimizning ishonchlilik darajasini o'rganadi.

Demak, epistemologiya gnoseologiyaning tarkibiy qismi yoki uning amaliy ifodasidir. Tom ma'nodagi epistemologiya hozirgi kunda ilmiy, haqiqiy bilimning mazmunini, shuningdek diniy e'tiqodlarning gnoseologik mohiyatini o'rganish bilan shug'ullanadi. Bunda esa bilish (ong)ning mohiyati to'g'risida bahs yurituvchi falsafiy ta'limot ma'nosidagi «gnoseologiya» atamasidan foydalaniladi. Shu bilan biz avval gnoseologiya muammolari doirasini aniqlab olishga harakat qilamiz.

Gnoseologiya yoki bilish nazariyasi falsafiy bilimlar (falsafa fani) bo'limi bo'lib, unda 1) insonning dunyoni bilish imkoniyati; 2) insonning o'zlikni anglash jarayoni; 3) bilishning bilmaslikdan bilim sari yuksalishi, 4) bilimlar tabiati va ularning mazkur bilimlarda aks etuvchi narsalar bilan o'zaro nisbati o'rganiladi.

Shunday qilib, umuman olganda, gnoseologiya ong, bilish, bilimni o'rganish bilan shug'ullanadi.

Shaxsiy va ijtimoiy tajribada biz ongning mavjudligini aniq sezamiz, ongning o'z-o'ziga, boshqa odamlarga va umuman jamiyatga ta'siri natijalarini fiziologik darajada his qilamiz va ko'ramiz. Biroq bu jarayonda ongning o'zi ko'rinmaydi. Moddiy dunyo hodisalaridan farqli o'laroq, ongni kuzatish mumkin emas. U go'yo vaqt va makon chegaralaridan tashqarida turadi. Gnoseologiyaning vazifasi bu ko'rinmas ongni idrok etish, uning moddiy narsa va hodisalar dunyosi bilan o'zaro

aloqalarini aniqlash, uni o'z muhokama va tadqiqot predmetiga aylantirishdan iborat.

Bilimning asosiy turlari. Bilim nima? Bilim tushunchasiga aniq ta'rif berish qiyin, balki hatto mumkin ham emas. Gap shundaki, birinchidan, bu tushuncha eng umumiy tushunchalardan biri hisoblanadi, umumiy tushunchalarga esa doim aniq ta'rif berish qiyin. Ikkinchidan, bilimning juda ko'p turlari mavjud va ularning hammasini yonma-yon qo'yib bo'lmaydi. Shuni e'tiborga olib, bilim nima ekanligini aniqlashga harakat qilib ko'ramiz. Odatda, biz nimanidir bilishimiz haqida gapirganimizda, o'zimiz bu «nimadir» haqida ancha to'g'ri tasavvurga egamiz, deb hisoblaymiz. Shuningdek, bizning tasavvurimiz xom xayol yoki faqat o'z shaxsiy fikrimiz emasligiga ham ishonchimiz komil bo'ladi. Nihoyat, biz bu ishonchni mustahkamlovchi qandaydir dalillar keltirishimiz mumkin. Shunday qilib, o'z shaxsiy hayotimizda biz amaldagi holatga mos keladigan va ma'lum asoslarga ega bo'lgan ishonch, e'tiqodni bilim deb hisoblaymiz.

Teran ma'no bilan sug'orilgan bu bilim talqinining umumiy ruhi gnoseologiyada ham saqlanib qolgan. Ayni zamonda, gnoseologiya bu talqin zamirida mujassam ba'zi bir holatlarni aniqlaydi va ularga oydinlik kiritadi. «S subyekt qandaydir P predmetni biladi» degan standart gnoseologik talqin quyidagi uch shartni o'z ichiga oladi:

- haqiqiylik (muvofiqlik) sharti – «agar P haqiqiy bo'lsa, u holda S P ni biladi». Biz Chimyon Toshkentdan shimolroqda joylashganligini bilaman, basharti Chimyon chindan ham Toshkentdan shimolroqda joylashgan bo'lsa. Agar biz Amudaryo Tinch okeaniga quyiladi, deb aytsak, bizning bu fikrimiz bilim emas, balki yanglish fikr, xato bo'ladi.
- ishonchlilik (e'tiqod, maqbullik) sharti – «agar S P ni bilsa, u holda S P ga ishonadi (uning mavjudligiga e'tiqodi komil bo'ladi). Masalan, agar biz O'zbekistonda dengiz bor desak, biz uning amalda mavjudligiga ishonamiz. Odatda bilim shunday ishonch yoki shunday e'tiqod hisoblanadi va ularni ajratish mumkin emas. Shunday bir vaziyatni tasavvur qiling: siz oyna oldiga kelib, tashqarida yomg'ir yog'ayotganini ko'rasiz. Siz: «Yomg'ir yog'yapti, lekin men bunga ishonmayman», deysiz. Bu iboraning anoto'g'riligi bilimimiz bizning e'tiqodimiz ekanligini ko'rsatadi.
- asoslilik sharti «S P ni biladi, basharti u o'zining P ga bo'lgan ishonchini asoslab bera olsa». Bu shart bilimni to'g'ri chiqadigan taxminlar yoki tasodifan mos kelish hollaridan farqlash imkonini beradi. Aytaylik, siz besh yashar bolakaydan: «Quyosh sistemasida nechta sayyora bor?», deb so'ratingiz va «To'qqizta», degan javobni eshitdingiz. Siz bola sayyoralar sonini tasodifan to'g'ri aytdi deb hisoblaysiz. Agar u o'z javobini hech bo'lmasa buni onasidan eshitganini aytib, asoslab bera olmasa, siz bolakayda bu dalil haqida haqiqiy bilim mavjud emas, degan to'xtamga kelasiz.

Shunday qilib, bu «uch qismli» talqinga muvofiq, quyidagi muxtasar ta'rifni berish mumkin: bilim – bu haqiqatga mos keladigan va asoslangan ishonchdir.

Bu ta'rif ancha sodda bo'lib, uni bilimning barcha turlariga nisbatan tatbiq etish mumkin. Bu so'zlar zamirida muayyan muammo yotadi. Masalan, biz Nyuton mexanikasi haqiqatga yetarli darajada muvofiq emas va uning o'rnini

Eynshteynning aniqroq nazariyasi egalladi, deb hisoblaymiz. Biroq buning natijasida Nyuton nazariyasi o'zining bilim xususiyatini yo'qotgani yo'q-ku? Eynshteynga qadar, uning haqiqiylikiga ko'pchilikning ishonchi komil bo'lgan davrda u bilim edimi? Shunga o'xshash so'zlarni hozirda fan tarixidan o'rin olgan minglab nazariyalar sha'niga aytish mumkin. Bilimni qanday qilib asoslash mumkin va yetarli asoslar mavjudmi? Bu savol ham ancha mavhum. Gipoteza, faraz odatda bilim shakli sifatida qaraladi, biroq olimlar o'zlari ilgari surayotgan gipoteza yoki farazlarning to'g'riligiga ba'zan ishonchi komil bo'lmaydi.

Balki bilimni standart tushunish haddan tashqari taxminiy va nisbiydir? Qisman shunday, biroq bilim-bir ta'rif chegaralariga sig'dirish juda qiyin bo'lgan rang-barang hodisa ekanligi muhimroq. Agar «bilmoq» so'zi tilimizda qanday qo'llanilishiga nazar tashlasak, bilim turlari juda rang-barang ekanligini ko'rishimiz mumkin. Quyidagi gaplarni ko'rib chiqamiz. Men bu mashinani qanday qilib tuzatish mumkinligini bilaman. Men gitara chalishni bilaman. Men Po'latni o'n yildan beri bilaman. Men Toshkentni yaxshi bilaman. Men uchburchak burchaklarining yig'indisi ikki to'g'ri burchakka teng ekanligini bilaman. Men kit sut emizuvchilar oilasiga mansub ekanligini bilaman.

Bu bir qarashda o'xshash gaplarda «bilaman» so'zi har xil ma'nolarda keladi. Dastlabki ikki gapda bilish nimanidir bajara olishni anglatadi. Gnoseologiyada u «bilim-ko'nikma» deb ataladi. Keyingi ikki misolda bilish – bu «bilim-tanishuvlik» demakdir. U inson yoki qandaydir obyektни tanish qobiliyatini anglatadi. So'nggi gaplarda bilim «nimanidir bilish»ni ifodalaydi, chunonchi: u narsalarda qandaydir xossalar, nisbatlar, qonuniyatlar va shu kabilarning mavjudligini tavsiflaydi. Bilim bu yerda ma'lum axborot ko'rinishida keladi deb aytish mumkin.

Ko'rib turganimizdek, «bilim-ko'nikma» va «bilim-tanishuvlik» bilimning standart talqiniga uncha mos kelmaydi. Umuman olganda, ularga nisbatan haqiqiylik va asoslanganlik tushunchalarini tatbiq etish mumkin emas. Po'latni yaxshi yoki orqavarotdan bilish mumkin, biroq biz uni «to'g'ri» yoki «ishonchli» bilishimiz mumkinmi? Biroq, bu yerda shuni ta'kidlash lozimki, yuqorida zikr etilgan bilim turlari o'rtasidagi chegaralar aniq emas. Masalan, sizning Toshkent haqidagi bilimingiz siz shaharning kattaligi, aholisining soni, u O'zbekiston poytaxti ekanligi va hokazolar haqida ma'lum axborotga ega ekanligingizni nazarda tutadi. Biroq bu bilim – avvalo shahar bilan tanishlik, unda yaxshi mo'ljal ola bilish demak.

Gnoseologiyada asosiy e'tibor muayyan narsalar haqidagi bilimni tahlil qilishga qaratiladi. Zero, faqat shunday bilimni asosli va asossiz, ishonchli va ishonchsiz, haqiqiy yoki soxta bilim sifatida aniq baholash mumkin. Bilimni asoslash usullari, uning ishonchliligi, haqiqiylikini aniqlash mezonlarini izlash qadimdan bilimni falsafiy tahlil qilishning asosiy omili bo'lib keladi.

Biroq hatto bilimning shu turini falsafiy tushunishda ham muammolar bisyor. O'ttiz yilcha muqaddam epistemologlar shunday misollarni o'ylab topdilarki, ularda ishonch, e'tiqod bilimning yuqorida zikr etilgan uchala xususiyatiga ega, biroq, shunga qaramay, ular bilim hisoblanmaydi. Mana, shunga o'xshash oddiy misollardan biri.

Masalan, o'qituvchi falsafadan yozilgan referatlarni tekshirayotib, talabalardan biri – Valiyev o'z ishini kompyuterda terganini ko'rdi. O'qituvchi darsda bu

guruhda o'qiydigan talabalarning qaysi birida uyida kompyuter borligini so'rashga qaror qiladi. Valiyev o'zida chindan ham yaxshi kompyuter borligini va bu kompyuterda u ishlashni o'rganganligini aytdi. Qolgan talabalarining birortasi ham o'zida bunday buyum borligini aytmadi. Shunga asoslanib o'qituvchi guruhda bir talabada kompyuter bor ekan, degan xulosaga keldi. O'qituvchining bunga ishonchi komil va u o'zining bu e'tiqodiga yetarli darajada asoslangan va ishonchli bilim sifatida yondashadi. Biroq, endi faraz qilaylikki, Valiyevda kompyuter aslida yo'q va u yolg'on gapirib, o'zi yoqtiradigan bir talaba qizning e'tiborini o'ziga qaratmoqchi bo'lgan. Ammo boshqa talaba – Aliyevning uyida kompyuter bor, biroq u ma'lum sabablarga ko'ra buni oshkor etmaslikni lozim topgan. Natijada o'qituvchi o'zi dars beradigan guruhda kamida bir talabada kompyuter bor deb hisoblar ekan, u asoslangan va o'z nuqtai nazaridan haqiqatga mos keladigan ishonch, e'tiqodga ega bo'ladi. Biroq bu e'tiqodni bilim deb hisoblash mumkin emas, chunki uning haqiqiyliги zamirida faqat tasodifiy haqiqatga muvofiqlik yotadi.

Albatta, bunday misollarni bor-yo'g'i tafakkur o'yini deb hisoblash mumkin. Biroq, haqqoniy tasavvurlar soxta fikrlardan kelib chiqqan yoki ularga asoslangan hollar hatto fanda ham uchraydi.

Ammo bunday qarshi misollarga yo'l qo'ymaslik uchun bilimga yanada qattiqroq talablar qo'yish, masalan, bilim roliga da'vogar e'tiqodlar faqat ishonchli va xatosiz deb qarash mumkin bo'lgan fikrlar va ma'lumotlarga tayanishini talab qilish mumkin.

Bilim zamirida aniq, ishonchli va xatosiz asoslar yotishi lozim, degan tasavvur bilish nazariyasidagi eng nufuzli yondashuv hisoblanadi. Unga antik faylasuflarning asarlaridayoq duch kelish mumkin, eng aniq ko'rinishda va dasturilamal sifatida u Yangi davrda mashhur faylasuflar F.Bekon, R.Dekart va J.Lokk tomonidan ta'riflab berilgan. Bu yondashuvni klassik fundamentalizm deb nomlash, uning barcha muqobillarini esa, hozircha undan ma'lum darajada chetga chiqish sifatida tavsiflash mumkin.

Ilmiy bilim. Bilishning eng oliy shakli fandır. Ayrim fanlarning vakillari fanni ta'riflar ekanlar, uni muayyan tadqiqotlar sohasi bilan bog'laydilar. Ilmiy bilim boshqa bilim turlaridan o'zining aniqligi bilan ajralib turadi.

Ilmiy bilim, ma'naviy ishlab chiqarishning barcha shakllari kabi, pirovardida inson faoliyatini tartibga solish uchun zarur. Bilishning har xil turlari bu vazifani turlicha bajaradi va mazkur farqning tahlili ilmiy bilimning o'ziga xos xususiyatlarini aniqlashning birinchi va muhim sharti hisoblanadi.

Fan amaliy faoliyat predmetlarining (boshlang'ich holatdagi obyektning) tegishli mahsulotlarga (pirovard holatdagi obyektga) aylanish jarayonini oldindan ko'ra bilishni o'z oldiga pirovard maqsad qilib qo'yadi. Bu o'zgarish har doim obyektlarning o'zgarish va rivojlanish qonunlari bilan belgilanadi, faoliyat shu qonunlarga muvofiq bo'lgan taqdirdagina muvaffaqiyatli bo'lishi mumkin. Shu sababli fanning asosiy vazifasi obyektlarning o'zgarish va rivojlanish qonunlarini aniqlashdan iborat.

Tabiatning o'zgarish jarayonlariga tatbiqan bu vazifani tabiiy fanlar va texnika fanlari bajaradi. Ijtimoiy obyektlarning o'zgarish jarayonlarini ijtimoiy fanlar

o'rganadi. Hamonki faoliyat jarayonida har xil obyektlar – tabiat predmetlari, inson (va uning ongi holatlari), jamiyatning kichik tizimlari, madaniyat hodisalari sifatida amal qiluvchi belgilar ko'rinishidagi obyektlar va hokozolar o'zgarishi mumkin ekan, ularning hammasi ilmiy tadqiqot predmetlari bo'lishi mumkin.

Fanning faoliyatga jalb qilinishi mumkin bo'lgan obyektlarni o'rganish va ularni faoliyat va rivojlanishning obyektiv qonunlariga bo'ysunuvchi obyektlar sifatida tadqiq qilishga qarab mo'ljal olishi ilmiy bilimning birinchi eng muhim xususiyati hisoblanadi.

Ilmiy bilim o'zining ayni shu xususiyati bilan inson bilish faoliyatining boshqa shakllaridan ajralib turadi. Masalan, borliqni badiiy o'zlashtirish jarayonida inson faoliyatiga jalb qilingan obyektlar subyektiv omillardan ajratilmaydi, balki ularga o'ziga xos tarzda bog'lanadi. Obyektiv dunyo predmetlarining san'atdagi har qanday in'ikosini ayni zamonda insonning predmetga munosabatini aks ettiradi. Badiiy obraz – bu obyektning shunday bir in'ikosini, unda inson shaxsi, uning qadriyatlarga munosabati aks etadi, bu xossalari aks ettirilayotgan borliq tavsifidan o'rin oladi. Bu mushtaraklikni istisno etish – badiiy obrazni buzish demakdir. Fanda esa, bilim yaratayotgan shaxs hayot faoliyatining o'ziga xos xususiyatlari, uning mushohadalari yaratilayotgan bilim tarkibiga bevosita kirmaydi (Nyuton qonunlari Nyutonga nima yoqqani va yoqmaganligi haqida xulosa chiqarish imkonini bermaydi, vaholanki, masalan, Rembrandt mo'yqalamiga mansub portretlarda Rembrandt esse, uning dunyoqarashi va o'zi tasvirlayotgan ijtimoiy hodisalarga shaxsiy munosabati o'z ifodasini topadi; buyuk musavvir tomonidan yaratilgan portret doim uning avtoportreti sifatida ham amal qiladi).

Ilmiy bilim borliqni moddiy va obyektiv o'rganishga qarab mo'ljal oladi. Biroq bu olimning shaxsiy xususiyatlari, uning qadriyatlarini belgilashda, ilmiy ijodida rol o'ynamaydi va uning natijalariga ta'sir ko'rsatmaydi, degan ma'noni anglatmaydi. Ilmiy bilim nafaqato'rganilayotgan obyektning o'ziga xos xususiyatlari, balki ijtimoiy-madaniy xususiyatga ega bo'lgan ko'p sonli omillar bilan ham belgilanadi.

Ilmiy bilimning tarixiy rivojlanishi madaniyatning o'zgarishi ilmiy bilimni bayon etish andozalari, fanda borliqqa yondashish usullari va tafakkur uslublarining o'zgarishiga bog'liq. Bu andozalar, usullar va uslublar madaniyat kontekstida, uning har xil hodisalari ta'sirida shakllanadi. Bu ta'sirni ilmiy bilimning rivojlanish jarayoniga har xil ijtimoiy-madaniy omillarning qo'shilishi sifatida tavsiflash mumkin. Biroq har qanday bilish jarayonida obyektiv va subyektiv narsalar va hodisalarning aloqalarini qayd etish hamda fanni inson ma'naviy faoliyatining boshqa shakllariga bog'lab o'rganish zarurligi fan bilan bu shakllar (kundalik bilish, badiiy tafakkur va sh.k.) o'rtasidagi farq masalasini kun tartibidan chiqarmaydi. Ilmiy bilimning obyektivligi va moddiyligi bunday farqning birinchi va eng muhim xususiyati hisoblanadi.

Fan inson faoliyatida faqat uning moddiy tuzilishini farqlaydi va hamma narsani shu tuzilish nuqtai nazaridan ko'rib chiqadi. Qadimgi afsonada podsho Midas nimaga qo'l tekkizmasin, hammasi oltinga aylanganidek, fan ham nimaga murojaat etmasin, hamma narsa uning uchun obyektiv qonunlarga ko'ra yashaydigan, faoliyat ko'rsatadigan va rivojlanadigan predmetdir.

Fan nafaqat hozirgi amaliyot jarayonida o'zgartiriladigan, balki kelajakda

amalda ommaviy o'zlashtirish predmetiga aylanishi mumkin bo'lgan obyektlarni o'rganishga qarab mo'ljall olishi ilmiy bilimning ikkinchi o'ziga xos xususiyati hisoblanadi. Bu xususiyat ilmiy va odatdagi, stixiyali-empirik bilimni farqlash va fanning tabiatini tavsiflovchi ayrim tushunchalarni ta'riflash imkonini beradi.

3.2. Falsafada ong masalasi.

Inson borlig'ida ongning tabiati. Ong muammosini yechishga nisbatan yangicha yondashuvlar hozirgi zamon falsafasining irrasionalistik oqimlariga (lot. Irra Ongning tabiati.) mansub. Ong muammosi o'ta murakkab muammolardan biri bo'lib, falsafada doim qizg'in bahs va munozaralarga sabab bo'lib kelgan. Bu bahs va munozaralar hozir ham tugagani yo'q. Ongning tabiati shunday: u hissiy idrok etiladigan obyektiv borliqni tushunish va aks ettirish uchun biz yuqorida foydalangan aksariyat ko'rsatkichlar va tavsiflarga mos kelmaydi. Ongni o'lchash, biron-bir tarzda miqdoriy ifodalash, sezish yoki kuzatish mumkin emas, zero uning massasi ham, energiyasi ham yo'q, shuningdek u moddiy obyektlar kabi muayyan shakl-shamoyilga ham ega emas.

Ong shak-shubhasiz mavjud, ammo u mavhum bo'lib, balki bilvosita – odamlar tili va muayyan faoliyati orqali namoyon bo'ladi. Binobarin, inson borlig'ining bu elementlarini tahlil qilmasdan ongning mohiyatini aniqlash mumkin emas. Mazkur tahlil ongning biologik jihatini ham o'z ichiga oladi, zero uning mavjudligi inson bosh miyasi faoliyati bilan uzviy bog'liq. Shu sababli ongning tabiati nafaqat falsafada, balki fiziologiya, psixologiya, sosiologiya, kibernetika, informatika va boshqa ijtimoiy va tabiiy fanlarda ham o'rganiladi.

Ayni vaqtda mazkur muammo o'ta murakkabligi tufayli uning falsafiy talqini ayrim fanlar uchun muhim metodologik rol o'ynaydi. Ularning natijalari esa, o'z navbatida, ongning tabiati xususidagi falsafiy mulohazalar uchun asos bo'ladi. Ongning tabiati masalasining qo'yilishi va unga berilgan tegishli javob, odatda, barcha keyingi falsafiy, chunonchi: ontologik, gnoseologik, ijtimoiy va boshqa mavzulardagi mulohazalarning yo'nalishini belgilaydi.

Ong va jonning tenglashtirilishi. Atrof muhitda, o'z ichki dunyosida yuz berayotgan o'zgarishlarga odamlar qadim zamonlardayoq e'tibor berganlar. Bu jon va ruh haqidagi mulohazalar paydo bo'lishiga olib kelgan. Shu tariqa bashariyat tarixida animizm - odamlar, hayvonlar hayoti, narsalar va hodisalarga jon va ruhlar ta'sir ko'rsatishiga bo'lgan e'tiqod paydo bo'ldi, shu asnoda shakllangan dunyo haqidagi tasavvurlar keyinchalik u yoki bu tarzda turli dinlar negizini tashkil etdi.

Jon haqidagi ilk falsafiy tasavvurlar odatda muayyan birinchi asoslar (havo, olov, atomlar harakati va sh.k.) bilan bog'langan va shaxssiz bo'lgan, ya'ni inson tabiatining betakrorligi, uning individualligi bilan tenglashtirilmagan. Suqrot dan oldingi falsafa to'laligicha shunday xususiyatga ega bo'lib, bu yerda ideallik tushunchasini deyarli uchratmaymiz. Masalan, olovni oqil va olijanob, suvni – tuban asos deb hisoblagan Geraklit jon (psixeya) olov yoki suvdan iborat bo'ladi, degan g'oyani ilgari suradi. Olov ko'proq bo'lgan «quruq» jonni - eng oqil va maqbul deb hisoblaydi. Jon namlangach, o'z kuchini yo'qotadi, ho'llangach esa – halok bo'ladi. Shu sababli jon olovi kuchliroq yonishi uchun faol ma'naviy va aqliy hayot kechirishga harakat qilish lozim. O'z navbatida ayrim kishilarning jonlari butun

dunyoning birinchi sababi hisoblanadigan va uni boshqaradigan dunyoviy aql olovi – «logos» bilan bog‘liq.

Ong haqidagi tasavvurlarning rivojlanishi. Yangi davrda ong haqidagi tasavvurlar ancha kengaydi. R.Dekart (1596-1650) ongni tafakkur bilan tenglashtirib, uni umumiyroq tushunchasidan ajratdi va ongni mustaqil, erkin fikrlovchi substansiya deb hisoblab, yonma-yon joylashgan boshqa – ko‘lamli, fikrlamaydigan, moddiy substansiyaga qarshi qo‘ydi. Dualizm deb nomlangan mazkur falsafiy yondashuv keyinchalik ongning tabiatini tushunishga nisbatan ikki qarama-qarshi yondashuv yuzaga kelishiga zamin hozirladi. Shulardan biri ruhiyni jismoniyga (Gobs); ma‘naviyni – moddiyga bog‘lash bilan tavsiflanadi. Ikkinchi yondashuv subyektiv (Berkli, Yum, Fixte, Max va boshqalar) va obyektiv (Platon, Foma Akvinskiy, Gegel) idealizm bilan bog‘liq bo‘lib, moddiy va jismoniy narsalar va hodisalarni ikkilamchi, ideal, ma‘naviy, ruhiy narsalar va hodisalar mahsuli deb tushunishi bilan ajralib turadi.

Ikkala yondashuv ham nemis klassik falsafasida faol rivojlantirildi. Masalan, Gegel individual ongga butun rivojlanish negizi sanalgan mutlaq g‘oyaning pirovard shakllaridan biri sifatida yondashdi. Bu yerda ong tarixan belgilangan faol asos sifatida tushuniladi. Mazkur asosda uning tuzilishi darajalari, xususan, hissiy, mantiqiy, individual va ijtimoiy darajalar farqlanadi.

Byuxner, Foxt, Moleshott kabi faylasuflar ongga «vulgar materializm» nuqtai nazaridan yondashadi. Bu yondashuvga ko‘ra ong sof moddiy jarayon sifatida talqin qilinadi, uning mazmuni esa inson yeydigan oziq-ovqat mahsulotlarining kimyoviy tarkibi bilan bog‘lanar edi. Ular jigardan safro ajralganidek, aqldan fikr ajraladi, deb hisoblagan.

Tabiatshunoslikning rivojlanishi, ayniqsa neyrofiziologiya, biologiya, eksperimental psixologiya sohasida qo‘lga kiritilgan yutuqlar so‘nggi yillarda bizning ong tabiati haqidagi tasavvurlarimizni sezilarli darajada kengaytirdi. Shunga qaramay, sun‘iy intellekt yaratish borasidagi ishlar, «fikrlovchi mashinalar»ning paydo bo‘lishi va «axborot portlashi» va kompyuter inqilobining boshqa natijalari, xususan shaxmat o‘yinida hatto jahon chemionlarini ham yutishga qodir superkompyuterlarning yaratilishi inson ongining mohiyati va imkoniyatlari haqidagi masala yangidan qo‘yilishiga sabab bo‘ldi. Shunday qilib, avvalgi savollarga javob olish barobarida yangi muammolar ham paydo bo‘ldi. Biroq ular ong muammosini yechishga nisbatan har xil, ba‘zan bir-birini istisno etuvchi nuqtai nazarlar va falsafiy yondashuvlar sonini aslo kamaytirgani yo‘q.

Ongsizlik. Ongsizlikni (ong osti) tushunish yanada ko‘proq qiyinchilik tug‘diradi. Uning mavjudligi avstriyalik mashhur psixiatr Z.Freyd (1856-1939) tomonidan XX asr boshida aniqlagan.

Har xil tushlar, gallyusinasiyalar, xayoldan ketmaydigan g‘oyalar, intuisiya va shu kabilar ongsizlikning namoyon bo‘lish shakllariga misol bo‘lishi mumkin. Ular odamlar ruhiyati va xulq-atvoriga kuchli ta‘sir ko‘rsatadi, lekin ayni vaqtda bu jarayonlarni boshqarish nuqtai nazaridan ularga bo‘ysunmaydi. Shu sababli **ongsizlik ongning muayyan lahzada ong bilan boshqarishga qodir bo‘lmagan parchasi**, deyish mumkin.

Olimlar insonda onglik va ongsizlikning o‘zaro nisbati to‘g‘risida so‘z yuritar

ekanlar, ba'zan ularni okeandagi muztoqqa o'xshatadilar. Bu muztog'ning suv ustidagi ko'zga ko'rinadigan qismi ongga qiyoslanadi, suv ostidagi ko'rinmaydigan qismi esa ongsizlikka o'xshatiladiki, uning miqyosi, shakli, tuzilishi va mazmuni haqida biz bilvosita belgilarga ko'ra faqat taxmin qilishimiz mumkin.

Individual ong borlig'i. Inson ongini ilmiy tushunish yo'lidagi birinchi qadam odamzot ongi uning miyasi va fiziologiyasi bilan uzviy bog'liq bo'lsa-da, lekin ular umuman jonsiz yoki jonli tabiat bilan mutlaqo bog'lanmaydigan alohida narsa sifatida mavjud ekanligini tan olish bilan bog'liqdir.

Ong inson miyasining obyektiv borliqni ideal obrazlarda aks ettirish va bu obrazlardan fikrlash jarayonida foydalanish qobiliyati sifatida amal qiladi. Uni bevosita kuzatish mumkin emas. Ong faqat inson miyasi ishining natijasi, uning xossasi sifatida, shuningdek ong namoyon bo'lishining fikrlar, g'oyalar, e'tiqodlar, qadriyatlar, mo'ljallar va shu kabilar tarzida ifodalangan turli shakllari orqali tadqiq etilishi mumkin.

Individual ong borlig'ini odatdagi makon va vaqt koordinatalarida tavsiflash mumkin emas. U nafaqat doim «shu yerda va hozir» mavjud bo'ladi, balki go'yoki makondan tashqarida yotadi, chunki biron-bir hajm yoki miqdoriy o'lchanadigan chiziqli ko'rsatkichlar bilan ifodalanishi mumkin emas. Vaqtda u (dalil sifatida, hodisa sifatida), har qanday narsaning borlig'i kabi, faqat hozirgi zamonda mavjud bo'ladi, zero u o'tmishda yo'q bo'lgan, kelajakda esa hali mavjud emas. Biroq, moddiy narsalar borlig'idan farqli o'laroq, ong bir qancha o'ziga xos xususiyatlar, chunonchi: vaqt shkalasi bo'ylab o'tmishga ham, kelajakka ham bir lahzada ko'chish, ilgari mavjud bo'lgan narsalar, yuz bergan voqealarni xayolda aks ettirish, paydo bo'lishi, yuz berishi mumkin bo'lgan narsalar va voqealarni tasavvurda gavdalandirish qobiliyatiga egadir. Ammo o'tmish yoki kelajakning ideal obrazlari hisoblangan ongni uning haqiqiy borlig'ida o'z ekranida tasvirlarni almashtiruvchi aylanuvchan kaleydoskop bilangina taqqoslash mumkin.

Ayrim kishilar borlig'i haqida so'z yuritganda, shuni ta'kidlash lozimki, u barcha jonli organizmlarda bo'lganidek funksionalgina emas, balki o'z shakllanish jarayonida muayyan bosqichlardan o'tadi, bunda tana bilan bir qatorda ruh ham rivojlanadi. Garchi bu ikki jarayon dialektik jihatdan o'zaro bog'liq bo'lsa-da, ulardan har birining rivojlanishi o'z yo'lidan boradi va asosan turli qonunlarga bo'ysunadi. Ayrim kishilar bir-biriga o'xshamasligi va ularning cheksiz darajada rang-barangligi shu hol bilan belgilanadi. Ular o'z shakllanish jarayonining ayni bir bosqichlari - inson, individ, shaxsni har biri o'zicha bosib o'tadi.

Shaxs – insonning uni qurshagan boshqa odamlar tomonidan qanday idrok etilishi, tavsiflanishi va baholanishini aks ettiruvchi ijtimoiy hodisa. Shaxs faqat jamiyatda, o'ziga o'xshash odamlar bilan muloqot qilish, o'tgan avlodlar to'plagan tajriba va bilimlarni, o'ziga qadar yaratilgan qadriyatlar va xulq-atvor qoidalarini o'zlashtirish orqali shakllanishi mumkin. Shuning uchun ham shaxs bo'lish – ijtimoiy «qiyofa»ga ega bo'lish demakdir. Bularning barchasi ijtimoiy borliqning turli holatlari va jarayonlarini tavsiflaydi. Ularni to'la yoritish ijtimoiy falsafa muammolarining butun majmuini tahlil qilishni taqozo etadi.

Ijtimoiy ong borlig'i. Ijtimoiy borliqning o'ziga xos xususiyatlariga nazar tashlasak, u borliqning biz yuqorida ko'rib chiqqan boshqa barcha shakllardan

butunlay farq qilishini ko'ramiz. Yaxlit holda olingan ijtimoiy «organizm» hayvonlar podasidan butunlay farq qiladi. Jamiyatning bu o'ziga xos, betakror xususiyati falsafada «ijtimoiy ong», «jamo'a aqli», «obyektivlashgan ma'naviyat» va hokazolar deb ataladi. U har xil shakllarda namoyon bo'ladi.

Bu fikrni isbotlash uchun muloqot, kommunikasiya, odamlarni tarbiyalash va ularning ijtimoiylashuvi vositasi sanalgan tilni ko'rib chiqamiz. Tilning ayrim kishilar ongi, g'oyalari, fikrlari bilan uzviy bog'liqligi aniq, ammo hozirgi zamon fani nuqtai nazaridan til ijtimoiy tabiatga ega ekanligi ham shubhasizdir. Xuddi shuningdek til - inson nutqi odamlar jamiyatida paydo bo'lgani va faqat shu yerda mavjud bo'lishi mumkin. Uning tashqi og'zaki, ovoz ko'rinishi, mazmuni, teranligi, kengligi, boyligi ko'plab avlodlarning ko'p asrlik o'zaro aloqasi va o'zaro kamol topishi mahsulidir. Bunda ayrim inson u yoki bu tilni faqat muloqot jarayonida o'zlashtiradi. Ayni holda umuman til haqida so'z yuritilmoqdaki, u tabiiy ham, sun'iy ham bo'lishi mumkin.

Endi individual va jamoa (ijtimoiy) ma'naviyatining ideallar, meyorlar, qadriyatlar va tasavvurlarda aks etuvchi o'xshash jihatlari va farqlariga to'xtalamiz. Individual ma'naviy borlig'dan farqli o'laroq, ijtimoiy ma'naviy borlig' haqida uning fan, san'at, din, axloq va umuman madaniyat tarzidagi ko'rinishlariga qarab hukm chiqarishimiz mumkin. Xususan, u yoki bu ilmiy g'oyalarning paydo bo'lishi doim muayyan olimlar bilan bog'liq, ammo fan ijtimoiy hodisa sifatida muayyan shaxslar bilan bog'lanmaydi, zero u ayrim olimlar ilgari surgan nazariy qoidalar majmuidan yuqoriroq darajada turadi. Bosma, audiovizual va boshqa axborot manbalari, tegishli asbob-uskunalar va shu kabilarsiz fanni tasavvur qilish mumkin emas. U yaxlit hodisa sifatida mustaqil borliqqa ega. Bugungi kunda, kompyuter texnologiyalari inqilobi davrida fan jamiyatning bevosita ishlab chiqarish kuchiga aylandi.

San'at sohasi haqida ham shunday deyish mumkin. Qo'shiqlar, raqslar va musiqa o'z muayyan ijrochilariga ega bo'lgan holda, o'zining odatlar, rasm-rusumlar va ideallar ko'rinishidagi nisbatan mustaqil hayoti bilan yashaydi va shu tariqa ijtimoiy makon va vaqtda harakatlanib saqlanishi, takomillashishi va ko'payishi mumkin.

Ijtimoiy ongning yana bir o'ziga xos xususiyati shundaki, u, individual ongdan farqli o'laroq, o'z «tanasi»ni «tark eta» olmaydi, xuddi shuningdek u o'z «tanasi»dan, ya'ni jamiyatdan tashqarida mavjud bo'lishi ham mumkin emas. Shu sababli ijtimoiy ong asrlar mobaynida abadiy mavjud bo'lgan, yo'q qilib bo'lmaydigan narsa sifatida qaralgan, uning borlig'i esa butun insoniyat borlig'i yo'q bo'lishi bilan barham topishi mumkin, deb hisoblangan.

Ammo XX asrning o'rtalarida odamlar o'z-o'zini qirg'in qilish vositasi – yadro qurolini yaratdilar va shu paytdan e'tiboran insoniyat o'zining «umrboqiyli»ni yo'qotdi va endilikda u, yashab qolishga harakat qiluvchi ayrim jonli organizm kabi, ijtimoiy hayotni o'z-o'zini qirg'in qilishdan asrab, o'z ijtimoiy borlig'ini saqlash haqida qayg'urishi lozim. Shu bois quyida ongning funksiyasini o'rganamiz.

Ong falsafiy muammo sifatida. Rasionalizmdan farqli o'laroq irrasionalizm (irrationalis – nooqilona, ongsiz) borliqni oqilona anglash imkoniyatini cheklaydi, ba'zan esa butunlay inkor etadi. Xususan, neofreydizmning atoqli

namoyandalaridan biri K.G.Yung (1875-1961) ongni ilmiy vositalar bilan bilish mumkin emas, deb hisoblagan va unga ta'rif berishga urinishlardan butunlay voz kechib, uni rasmlar va metaforalar yordamida tavsiflash bilangina kifoyalanishni taklif qilgan. Ongni tushunish irrashionalizm ekzistensializm va neopozitivizm kabi falsafiy oqimlarga ham xosdir.

Irrashionalizmga zid o'laroq, ongni tushunishga nisbatan materialistik yondashuv ongning paydo bo'lishini materiyaning o'zi bilan tushuntirishga intilish, ayni vaqtda uning tabiat va vaqtdan tashqarida hamda nomoddiy kelib chiqishini inkor etish bilan tavsiflanadi. Bunday qarashlarni asoslash uchun ilmiy va amaliy yutuqlardan doim keng foydalanilgan. Mazkur yo'nalish turli davrlarda sezuvchi, fikrlovchi materiyaning farqi va o'ziga xos xususiyatlari nimada?, degan mushkul savollarga javob izlagan.

Mazkur muammoni to'la va uzil-kesil tushunganlikni da'vo qilmasdan, shuni qayd etish mumkinki, hozirgi zamon fani va *o'zini bevosita yoki bilvosita namoyon etuvchi ong inson miyasining ish jarayoni hisoblanadi, uning funksiyasi sifatida amal qiladi va undan ayri holda namoyon bo'lmaydi*, deb aytish imkonini beradi.

Hozirgi zamon fani inson miyasida yuz milliarddan ortiq asab hujayralari uzluksiz ishlashini, ularning har biri o'z navbatida boshqa o'n ming hujayra bilan axborot va signallar almashishini aniqlagan. Inson miyasi, garchi uning massasi tana massasining atigi ikki-uch foizini tashkil etsa-da, organizm ovqatdan oladigan butun energiyaning yigirma foiziga yaqinrog'ini iste'mol qiladi.

Mazkur o'ta murakkab biologik «kompyuter» ishini tadqiq etish mumkin bo'lib, bu bilan maxsus fanlar shug'ullanadi, ammo falsafa bunday tadqiqotlarni e'tiborga olib, o'z oldiga birinchi navbatda ongning tabiati qanday, degan savolga uning vujudga kelishi va genezisini o'rganish yo'li bilan javob berish vazifasini qo'yadi. Bunda falsafa inson miyasining funksiyasi sanalgan ongni o'rganish bilangina cheklanmaydi, balki masalani kengroq qo'yadi: ongning boshqa shakllari, xususan o'zga moddiy tuzilmalardan paydo bo'lgan ong shakllari mavjud bo'lishi mumkinmi?, degan savolga javob izlaydi. Shuningdek, falsafa ongning materiyaning oldin paydo bo'lgan yoki u bilan mutlaqo bog'liq bo'lmagan mohiyat hisoblanishini nazarda tutadigan ta'limotlarni ham istisno etmaydi.

Shunga qaramay bugungi kun nuqtai nazaridan inson aqli tushunishga qodir bo'lgan borliqqa tayanadigan falsafiy g'oyalar ishonchliroq xususiyat kasb etadi. Shu ma'noda ong haqida hozircha faqat inson miyasi faoliyati munosabati bilan aniq so'z yuritish mumkin.

Yangi tabiiy-ilmiy ma'lumotlar olinishi ongning tabiatini tushunishga nisbatan materialistik yondashuvlar mavqeini kuchaytirmoqda. Ammo, kezi kelganda shuni ta'kidlab o'tish lozimki, bu o'ta murakkab masala xususida falsafaning materialistik yo'nalishi vakillari o'rtasida ham yagona fikr mavjud emas. Masalan, XX asrning 50-yillari oxirida AQSH va Avstraliyada ilmiy materializm vujudga keldi. U «vulgar materializm» an'anasini davom ettirib, mohiyat e'tibori bilan ma'naviy hodisalarni miyaning fizik holatlari bilan tenglashtirdi (R.Rorti, G.Feygl, D.Armstron va boshqalar). 70-yillarda AQSH va Kanadada yana bir falsafiy yo'nalish – «emerjentistik materializm» shakllandi (ingl. emerge – yuzaga chiqish, paydo bo'lish, yuzaga kelish). Uning vakillari – M.Bunge, J.Margolis va boshqalar

individul ruhiyat va ongning evolyusion kelib chiqishi g'oyasini himoya qilib, ruhiy hodisalarni jismoniy hodisalarga bog'lashga qarshi chiqdilar.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, ongning materialistik konsepsiyasi hozircha eng mukammal va hozirgi zamon tabiatshunosligi talablariga ko'proq darajada javob beradigan falsafiy konsepsiya bo'lib qolmoqda. Ayni shu sababli unga quyida mufassalroq to'xtalamiz.

Ongning materialistik konsepsiyasi. Materialistlar ongning paydo bo'lishini faqat notirik materiyadan tabiiy yo'l bilan vujudga kelgan tirik materiyaning tadrijiy rivojlanishi mahsuli sifatida tushuntirishga harakat qildilar va ong tabiatining talqiniga «in'ikos» tushunchasini kiritadilar. Uni materiyaning umumiy xossasi deb hisoblab, ongni in'ikosning oliy tipi deb tavsiflaydilar va ongning genezisiga tabiiy-tarixiy nuqtai nazardan yondashib, uning paydo bo'lishini mehnat va til bilan bog'laydi.

Bu nazariya obyektiv dunyoning barcha obyektlari, jarayonlari va hodisalari muttasil o'zgarishda bo'lishi, shuningdek bir-biri bilan universal o'zaro aloqa qilishi va o'zaro ta'sirga kirishishini e'tirof etadi.

Bunday o'zaro ta'sirlar natijasida ayrim jismlar va hodisalar boshqa jismlar va hodisalarga ta'sir ko'rsatib, ularda tegishli o'zgarishlar yasash va ularni muayyan tarzda o'zida gavdalantirish orqali ularda go'yoki o'z «izi»ni qoldiradi.

In'ikos - narsa va hodisalarning o'zaro ta'sirlashuvi asosida hosil bo'ladigan hodisa, holat, jarayon va o'zgarishlarni ifodalaydi¹.

Tirik tabiatda in'ikos nisbatan sodda shakllari va passiv xususiyati bilan tavsiflanadi. YA'ni, sirdan ta'sirlanish natijasida narsalar va hodisalar o'z mexanik, fizik yoki kimyoviy xususiyatlarini o'zgartiradi, lekin mazkur o'zaro ta'sirga javoban hech qanday faollik ko'rsatmaydi. Bu yerda qumdagi oyoq izlari yoki qadimgi organizmlar va o'simliklarning tog' jinslaridagi izlari, fotosuratlar, ko'zgudagi aks va shu kabilar misol bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Hayot paydo bo'lgan paytdan e'tiboran in'ikosning butunlay boshqacha (biologik) shakli – ta'sirlanuvchanlik barcha jonli narsalarning atrof muhit ta'siriga munosabat bildirish qobiliyati sifatida vujudga keldi. Bu qobiliyat faqat sirdan ta'sirlarga nisbatan namoyon bo'ladi. Jonli organizmlar evolyusiyasining yuqoriroq darajasida (hayvonot dunyosi – fauna vujudga kelishi bilan) ta'sirlanish qobiliyati butunlay boshqa xossa – sezuvchanchanlikka o'tadi. Bu endi in'ikosning ruhiy shakli bo'lib, u organizmlarda nerv sistemasi va ruhiyatning elementar shakllari paydo bo'lishi natijasida vujudga keladi. Sezuvchanlik organizmlarning narsalarning ayrim xossalarini sezgilar tarzida aks ettirish qobiliyati sifatida namoyon bo'ladi.

Sezgilar esa, o'z navbatida, yuksak darajada uyushgan hayvonlarda, masalan umurtqali hayvonlarda in'ikosning yanada murakkabroq shakllari, xususan idrok etish va tasavvur qilish qobiliyatlari paydo bo'lishiga zamin hozirlaydi. Bu in'ikosning obyektiv dunyo narsalari va hodisalari miyada ularning ideal nusxalari ko'rinishida aks etadigan darajasidir. Bu yerda «aqli» hayvonlar miyasi imkoniyatlarining chegarasi namoyon bo'ladi. Garchi ular o'zini qurshagan

¹ Каранг: Фалсафа комусий луғат. Назаров Қ таҳрири остида – Т.: Шарқ, 2004. –Б.172.

dunyoning ideal obrazlarini tasavvur qilib, shu obrazlarga ko'ra, masalan, o'z egalarini tanisalar-da, ularning miyasi ideal obrazlar bilan fikrlash amallari tarzidagi maxsus ishni bajarishga qodir emas. Bu vazifani hal qilishga yuqoriroq darajadagi miya qodir bo'lib, unga faqat insongina egadir.

Shunday qilib, biologik in'ikos sezish, idrok etish va tasavvur qilish kabi hissiy shakllarda amalga oshiriladi. Yuqorida ta'kidlab o'tganimizdek, bu yerda fikrlash jarayonida namoyon bo'ladigan ong mavjud emas. Ong borliqni aks ettirishning yuqoriroq darajasi bo'lib, faqat ijtimoiy sohada mavjud bo'lishi mumkin va inson miyasida avvalo abstrakt fikrlashning tushunish, mulohaza va mushohada yuritish kabi ideal shakllarida amalga oshiriladi. Inson ideal obrazlarni o'z ongida umumlashtirib, shu tariqa obyektiv borliqni tushunchalarda (kategoriyalarda) aks ettiradi. Ularning o'rtasida mantiqiy aloqa o'rnatib, turli narsalar, hodisalar va shu kabilarning mohiyatini to'g'ri yoki noto'g'ri aks ettirish orqali ular haqida u yoki bu xulosaga keladi. Mushohada yuritib inson narsalar va hodisalarni biladi va shu tariqa borliqni ongning muhim xususiyati sanalgan abstrakt fikrlash orqali aks ettiradi.

In'ikosning oliy shakli sifatida ongning paydo bo'lishi «aqli odam» (homo sapiens)ning shakllanish jarayoni bilan bog'lanadi va avvalo mehnat faoliyati bilan belgilanadi. Mehnat qilish qobiliyati ruhiyatning rivojlanishida ulkan sakrash bo'ldi. Maymun anatomiyasi va fiziologiyasidagi evolyusiya inson paydo bo'lishiga zamin hozirlagan bo'lsa, tabiati sof ijtimoiy xususiyatga ega bo'lgan mehnat mazkur jarayonning eng muhim omiliga aylandi.

Til va ong. Ong nafaqat insonning mehnat faoliyati, balki odamlar o'zaro aloqasi va muloqotining universal vositasi – til bilan ham uzviy bog'liqdir. Aniq, tushunarli nutqning paydo bo'lishi, nafaqat ijtimoiy munosabatlar, balki insonning o'zi, uning ongi rivojlanishining butunlay yangi va qudratli vositasiga aylandi, chunki biologik omil (irsiyat)dan tashqari odamlarda til yordamida yanada qudratliroq omil – tajriba va ijtimoiy muhim axborot berishning ijtimoiy usuli paydo bo'ldi. Bu turli avlodlar va tarixiy davrlarning bilimlari, an'analari, madaniyatlarining vorisligini ta'minladi, so'nggi zikr etilgan hol esa, o'z navbatida, tilning yanada rivojlanishi va takomillashuviga turtki berdi va zamin hozirladi.

Shunday qilib, mehnat, ong va til bir-biri bilan shu darajada uzviy bog'landiki, ulardan har birining kelib chiqishi va tarixiy rivojlanishini bir-biridan alohida tasavvur qilish mumkin emas. Bunda *til insonning fikrlash faoliyati amalga oshuvchi muhim shakl hisoblanadi, mehnat esa, o'z navbatida, tilni rivojlantiradi va boyitadi.*

Xullas, individning ongi ijtimoiy belgilangandir, ya'ni u faqat jamiyatda shakllanadi va undan tashqarida paydo bo'lishi mumkin emas. U nafaqat kelib chiqishiga ko'ra, balki borliq usuli jihatidan ham ijtimoiy hodisa hisoblanadi, chunki odamlarning xulq-atvori, harakatlarida namoyon bo'ladi, ularning faoliyat yo'nalishini belgilaydi.

Fikrlovchi odamning o'ziga xos xususiyati shundaki, u o'z ongi yordamida o'zini, o'zi yashayotgan muhitni tahlil qilib, o'z «Meni» haqida tasavvur hosil qiladi va o'zini bu borliqdan ajratib, shu tariqa o'zligini shakllantiradi. Emosiyalarga boy

bo'lgan va qadriyatlarga qarab mo'ljol oluvchi inson ongi faol asos sifatida amal qiladi, chunki u borliqning passiv in'ikosi emas, balki fikrlash faoliyatining izchil, nazorat qilinadigan va boshqariladigan jarayoni hisoblanadi. Shu ma'noda u ijodiy faoliyat sifatida ham namoyon bo'ladi, zero u nafaqat borliqni aks ettiradi, balki uni o'zgartirib, borliqning yangi shakllarini yaratadi.

Bu yerda har qanday ijodkor faoliyatining negizi, shuningdek inson yaratgan va yaratayotgan «ikkilamchi» tabiatning paydo bo'lish asoslari mujassamlashadi. Aynan inson ongining faol va ijodiy xususiyati uni sun'iy intellekt manbalari – «aqli», «fikrlovchi» mashinalar bilan bir qatarga qo'yish imkonini bermaydi. Garchi ular axborotga ishlov berish borasida insondan ancha ustun va hatto ularning ishida «ijod» unsurlari ham namoyon bo'lsa-da, lekin ular mashinalar bo'lib qoladi. Ularning ishi ma'naviyatdan mahrum va umuman olganda odamlarning ongli faoliyati bilan tenglasha olmaydi. Bu faoliyat oldindan belgilangan har qanday dasturdan boyroq, zero madaniy jarayondan uning faol asosi sifatida o'rin olgan va asosan madaniyat bilan belgilanadi.

Nazorat savollari:

1. Ilmiy metodning uch jihatliligini asoslang.
2. Ilmiy metodning o'ziga xos belgilari nimalarda namoyon bo'ladi?
3. Ilmiy bilishning barcha metodlarini umumiyligi va qo'llanish darajasiga qarab guruhlariga bo'linganligini tushuntiring.
4. Dialektik metodologiyaning ilmiy bilishdagi o'rni va ahamiyati qanday?
5. Sinergetikaning umumilmiy metod sifatidagi rolini ko'rsating.
6. Bilishning mohiyati nimadan iborat?
7. Ilmiy bilishning o'ziga xos xususiyatlarini ayting.
8. Gnoseologiya nima?
9. Bilimning qanday shakllarini bilasiz?
10. Falsafada ongni tushunishga nisbatan qanday asosiy yondashuvlar vujudga kelgan?
11. Ongning falsafiy va tabiiy-ilmiy talqini o'rtasidagi farq nimada?
12. Ongning paydo bo'lishini materialistik falsafa qanday tushuntiradi?
13. Ong nima? Nega u ijtimoiy-tarixiy xarakterga ega deyiladi?

4-mavzu. ANALITIK FALSAFANING VUJUDGA KELISHI.

- 4.1 Analitik falsafaning vujudga kelishi. Pragmatizm falsafasi va uning zamonaviy talqini
- 4.2 Neorealizm va lingvistik tahlilning maqsad va vazifalari.
- 4.3 Mantiqiy pozitivizm neopozitivizmning shakli sifatida
- 4.4 Analitik epistemologiya.

4.1. Analitik falsafaning vujudga kelishi. Pragmatizm falsafasi va uning zamonaviy talqini.

Analitik falsafa — XX asr falsafasidagi gʻarbiy, asosan ingliz-amerikacha yoʻnalish; falsafani bilishning asosan til vositalari orqali tahlili deb tushunadi; neopozitivizmning boshqa bir koʻrinishi. Asosiy oqimlari: 1) mantiqiy tahlil qilish falsafasi; zamonaviy matematik mantiq vositalari — mantiqiy empirizm (R. Karnap, K. Gempel, F. Frank) va mantiqiy pragmatizm da foydalanadi (U. Kuayn, N. Gudmen).

Lyudvig Vitgenshteyn – Avstriyalik faylasuf, u Kembridj universitetida koʻp yillar mobaynida oʻqituvchilik qilgan. Uni koʻpincha Gʻarb davlatlarida XX asrning eng mashhur faylasufi deb ataydilar. Garchi bu gaplarda mubolagʻa elementlari boʻlsa ham, lekin shunday deyish uchun asos borligi hech shubhasizdir.

Til asosiy tahlil predmeti boʻlib qolgan vaqtlarda Vitgenshteyn olib borgan tadqiqotlar hech shubhasiz falsafiy izlanishlarning markazida boʻlgan. XX asr falsafasi uchun xarakterli boʻlgan lingvistik burilish koʻp jihatdan tilning analitik falsafasi tufayli amalga oshirilgan, ushbu falsafa esa Vitgenshteyn tomonidan ishlab chiqilgan edi.

Oʻz ijodining dastlabki davrlarida Vitgenshteyn «Mantiqiy-falsafiy traktat» nomli kitobini yozgan edi. Ushbu kitobni mantiqiy pozitivizm, yaʼni neopozitivizm boʻyicha qoʻllanma sifatida foydalanish ham mumkin boʻlgan. oʻz ijodining soʻnggi davrida Vitgenshteyn oʻz qarashlariga sezilarli darajada muhim oʻzgarishlar kiritadi. Faylasuf vafotidan keyin, 1953 yilda birinchi marta bosilib chiqqan «Falsafiy tadqiqotlar» nomli kitobida tilning analiziga yangicha yondashuvlarning bayon etilganini koʻramiz. Aynan mana shu yondashuv hozirgi zamon faylasuflarining koʻpchiligi uchun yangilik boʻlib oʻz tarafdorlarini topdi. Hozir ham u koʻpchilik ingliz universitetlarida oʻqitiladigan falsafa kursining markazida turadi hamda bundan keyingi olib borilayotgan ilmiy ishlarning predmeti hisoblanmoqda.

Vitgenshteynning «Falsafiy tadqiqotlar» nomli asarida tilni «anʼanaviy» tushunilishi gʻoyat qattiq tanqid qilinadi, uning «Mantiqiy-falsafiy traktati»da ham shu haqida mufassal toʻxtab oʻtiladi. Tilning eng sodda konsepsiyasi nom (soʻz)ning ahamiyatini muayyan maʼnoda tushunish asosiga qurilgandir. Soʻz qaysi obyektga qaratilgan boʻlsa, oʻsha obyekt soʻzga muvofiq keladi, deb hisoblanadi. Soʻzlardan gap tuziladi, ularning yigʻindisi esa tilni hosil qiladi, deb hisoblaydilar. Soʻzlar va gaplar nimanidir anglatadi. Biz «ushbu stol», «mening qoʻlim», «Yer planetasi oʻz oʻqi atrofida aylanadi», «Elektron mavjud» degan vaqtimizda har safar soʻz yoki gapning maʼnosi orqali baʼzi bir obyektlar yoki ularda sodir boʻlayotgan jarayonlar haqida maʼlumot beramiz. Tasavvurning boyib borishi toʻla ravishda qatʼiy boʻlib tuyuladi-bu yerda nimani ham «talashish» mumkin? Lekin keyinchalik Vitgenshteyn bunday qarashlarni keskin tanqid qiladi.

Gap shundaki, nom bilan uning maʼnosi oʻrtasida muvofiqlikning mavjudligi aniq hisoblanmaydi. Vitgenshteyn fikriga koʻra, soʻzlarning maʼnosi ularning qoʻllanishi orqali belgilanadi. Soʻzning ahamiyati - uning qoʻllanilishidadir, biroq aslo uning maʼno anglatishida emas. Aytaylik, soʻz haqiqatdan ham maʼno ifodalaydi, deb oʻylab koʻraylik, bunday vaqtda biz tezda ziddiyatlarga duch kelamiz. Soʻzni bolalar va kattalar tomonidan qoʻllanilishi, uning olim boʻlmagan kishi va olimlar tomonidan qanday qoʻllanishini bir-biriga solishtirgan zahotingiz, darhol muayyan nomuvofiqlik aniqlanadi. Odamning qoʻli nima? Elektron nima?

Bu xildagi savollarga har xil javoblar olasiz. Hamon shunday bo'lgach, qandaydir barqaror, hammaga ma'lum birorta ma'noni anglatadigan so'zning o'zi bo'lmas ekan-da? degan xulosa chiqib qoladi. Sizga so'z obyektini anglatadi deb isbotlay boshlasalar, o'sha zahoti obyekt so'z bo'lmasa ham ma'lum-ku, - deb isbotlashga o'tadilar, lekin aslida shunday emas-ku o'sha obyekt bo'lmasa, uni ifodalagan so'z ham bo'lmaydi-ku.

Odamlar so'zdan foydalanishadi, bunda ular so'z orqali o'zlari haq ekanliklariga bir-birini ishonirishadi, bir-biriga ishonadilar. So'zdan foydalanganda ba'zi bir qoidalariga amal qiladilar. Bu qoidalar grammatika qoidalariga yoki hatto mantiq qoidalariga ham to'g'ri kelmaydi. Bu yerda boshqa qoida-hayot qoidalari to'g'risida gap boradi. Til – bu turmush shaklidir. Hayot tilda o'z mohiyatini ko'radi. Til yana o'yin faoliyatining bir shaklidir. Aniq til o'yini oqibatini oldindan aytib bo'lmaydi. Muayyan bir hodisani bayon etish uchun foydalaniladigan til o'yinlaridagi so'zlar hammaga taalluqli emas - ular to'la umumiylikka ham ega bo'lmaydi. Ularda faqat «oilaviy» o'xshashlikka mavjud bo'lib, ular bir oiladagi aka - ukalar va opa-singillar singari bir-biriga o'xshab ketadi, bundan ortiq bo'lmaydi. Buning ma'nosi shuki, Vitgenshteyn umumiy tushunchalar realligini rad etadi. Shunday qilib, til-bu faoliyatdir, hayotiy o'yin shaklidir, o'yin qoidalari avval boshdan berib qo'yilmagan bo'lib, ular odamlar jamoasida shakllanadi. So'zlarning ahamiyati hayot jarayonida, til o'yini davomida tuziladi. Til o'yini jarayonida e'tiqod, ishonch, sadoqat singari qadriyatlar alohida ahamiyat kasb etadi. Biz bunda alohida olingan gaplar emas, balki gaplar tizimiga ishonamiz. Faqat asta - sekin, izchillik bilan hayot - turmush deb ataladigan yaxlit bir tushuncha ifoda etiladi, bu ifoda so'z o'yinlari orqali amalga oshiriladi.

Hayot, til, e'tiqod-bular bari insonga xos asosiy qadriyatlar bo'lib, ular azal-azaldan beri mavjud, ularni hech bir boshqa narsa bilan almashtirib bo'lmaydi. Odamlar fan qonuni deb ataydigan gaplar ham boya aytilgan til o'yini, tafakkur mahsulidan o'zga narsa emas. Agar matematika matematik hisoblashlar qoidasi bilan ish olib borsa, falsafa til o'yinlariga amal qiladi, o'yin qoidasini bilmaydigan kishi xato qiladi. Hayotda muvaffaqiyatsizliklarga uchraydi. Falsafiy faoliyat go'yo til shaklida bayonni tahlil etuvchi sifatida maydonga chiqadi. Falsafa so'zni ishlatish usullarini aniqlab berishi, ya'ni unga aniqlik, tiniqlikni qaytarishi, tildan turli xil bema'ni keraksiz so'zlarni olib tashlashi lozim. Tabiiy til falsafiy analizning haqiqiy predmeti hisoblanadi. Bunday tabiiy til o'z mazmuniga ko'ra mantiq va matematika tili singari «takomillashgan» tillardan ancha ustun turadi. Bu yerda «takomillashgan» degan so'zning qo'shtirnoq ichiga olib qo'yilishining sababi Vitgenshteyn mantiq va matematika fanlarini mensimasligida emas. Aslo unday emas. Vitgenshteyn mantiq - matematika va texnika fanlarining nozik jihatlarini juda yaxshi tushungan olim bo'lgan. Lekin baribir, mantiq va matematika tillarining takomillashib ketganiga ortiqcha baho bermaslik kerak. Mantiq va matematika tili-bu asosan olimlar tomonidan tuzib chiqilgan ba'zi bir o'yin qoidalaridan iboratdir. Mantiq va matematika qoidalari o'zgartirilishi mumkin, bunday hodisa vaqti-vaqti bilan sodir bo'lib turadi.

Vitgenshteyn falsafiy fikrlashning yangicha usulini taklif etadi. Bu usul ko'p yillar mobaynida g'arb falsafasi xarakterini belgilab kelgan. Til amaliyotini (bu

orqali esa qator falsafiy muammolarni ham) puxta tahlil etilishi, ilmiy gaplar bilan kundalik turmushdagi gaplarning bir-biriga yaqinligini aniqlash, til o'yinlarining konstruktiv ijodiy xarakterda bo'lishini ta'kidlab o'tish, til bilan reallik, subyekt va obyekt nisbatlari to'g'risidagi qotib qolgan-dogmatik tasavvurlarni tanqid qilish-bularning hammasi Vitgenshteyn til falsafasida bayon etib berilgan.

Shu bilan birga Vitgenshteynning tanqid qilishgan va hozir ham tanqid qilishadi. Uni til praktikasiga nisbatan butun inson hayotiy sferasi sohasidagi ma'lumotlari noto'g'riligida, obyektiv reallik to'g'risidagi biz bilgan bilimlarni inkor etishda va binobarin, agnostisizm pozitsiyasiga toyib ketishda, subyekt bilan obyekt o'rtasidagi aloqalarni mensimaslikda ayblaydilar.

XX asr intellektual madaniyatining o'ziga xos xususiyatlaridan biri bu analitik falsafaning rivojlanishi va kuchayib borishi bo'ldi. Uning kelib chiqishi ingliz faylasuflari Jorj Edvard Mur va Bertran Rassel hamda nemis mantiqshunosi va matematigi Gottlob Frege (1848-1925) bilan bog'liq edi. Analitik falsafa bilim asoslarini hissiy, empirik va oqilona, nazariy shaklda T.Xobbs, J.Lokk, J.Berkli, D.Xyum, J.S.Mill, E.Mach, shuningdek Aristotel va o'rta asr sxolastikasi, R.Dekart, G.V.Leybnis, I.Kant va boshqalardan o'rganish an'alarini meros qilib oladi. O'tgan asrlarda ishlab chiqilgan inson tajribasini tahlil qilish g'oyalari va usullari unda ushbu tajriba ifoda etilgan va talqin qilingan tilni o'rganish bilan chambarchas bog'liq holda ishlab chiqilgan.

"Mantiqiy tahlil" atamasini fanga J.Mur va B.Rassellar kiritdilar. Dastlab u tadqiqot usulini tavsiflagan bo'lsa, keyinchalik bu usulni qo'llagan falsafiy yo'nalish nomini ifodaladi. "Analitik" to'lqinning faylasuflari doirasi biroz mavhumdir: ularni falsafiy tushunchalar mavzusi yoki turi emas, balki ish uslubi birlashtiradi. Uning umumiy xususiyati - falsafiy muammolarni hal qilish uchun tilni batafsil o'rganish (mantiq va tilshunoslikning so'nggi yutuqlarini hisobga olgan holda) hisoblanadi. Tahlil falsafasining asosiy maqsadlari tafakkur tuzilishini aniqlash, noaniq va tushunarsiz bo'lgan hamma narsaga oydinlik kiritish, til va haqiqat o'rtasidagi "shaffof" o'zaro bog'liqlikka erishish, mazmunli va bo'sh ifodalarni, mazmunli va ma'nosiz iboralarni aniq ajratishdir.

Analitik falsafa doirasida ikkita yo'nalish ajratiladi: mantiqiy tahlil falsafasi va lingvistik tahlil falsafasi (yoki lingvistik falsafa). Birinchisining tarafdorlari asosan fan falsafasi va mantiq'iga qiziqishadi. Ikkinchisining tarafdorlari bunday yo'nalishni sun'iy va juda tor, falsafiy qarashni haddan tashqari cheklaydi deb hisoblashadi. Ularning nuqtai nazari bo'yicha falsafa insonning haqiqiy tushunchasida, hayotiy vaziyatlarda, tabiiy til mexanizmlarida yotadi.

Mantiqiy tahlil falsafasi G.Frege va B.Rassel g'oyalariga, shuningdek, L.Vitgenshteynning "Mantiqiy-falsafiy traktat" konsepsiyasiga asoslanib, butun analitik falsafa tamoyillarini shakllantirishda muhim rol o'ynadi. Tilshunoslik falsafasining kelib chiqishi J.Mur faoliyati bilan bog'liq. Ushbu yo'nalishning yetuk konsepsiyasi ijodiy faoliyatining ikkinchi davrida Vitgenshteyn tomonidan ham ishlab chiqilgan.

Analitik falsafaning dastlabki muammolari va tushunchalari G.Frege "Hissiyot va ahamiyat to'g'risida" (1892) maqolasida bayon qilingan. O'sha paytda mutlaqo boshqa tipdagi falsafa kuchliroq mavqega ega edi. Keng xalqaro

neogegellik harakatining ta'siri oshdi. Angliyada uning shakllaridan biri - mutlaq idealizm hukmronlik qildi. Ushbu maktab XIX asrning 70-yillarida kuch topdi va XIX asrning birinchi yarmida bu yerda ongda hukmronlik qilgan "sog'lom fikr" va pozitivizm falsafasiga soya qildi.

Mutlaq idealizm tarafdorlari o'zlarining falsafasining asosiy g'oyasi - Mutlaq g'oyasini - Absolyutni o'zaro bog'liq ruhiy yaxlitlik sifatida tasavvur qilish mumkin bo'lgan eng yuqori, mukammal haqiqat deb tushunib, Gegeldan olishdi. Haqiqat oqilona, "mutlaq", oxir-oqibat ilohiy "tajriba" bilan aniqlandi. Oddiy odamning tajribasi tashqi ko'rinish deb e'lon qilindi. Mutlaq idealizm falsafasi dunyodagi odamlarning yo'nalishi uchun juda muhim bo'lgan haqiqat tuyg'usiga zid edi. Demak, idealizmni realizm nuqtai nazaridan tanqid qilish tushunarli holatdir - 20-asrning falsafiy mentaliteti (neorealizm, tanqidiy realizm, ilmiy realizm va boshqalar), bu bilish subyektining inson ongi va kognitiv harakatlardan mustaqilligini ta'kidlaydi (o'rta asrlarning "realizmi" bilan aralastirmaslik kerak).

Mutlaq idealizmning xarakterli xususiyati Absolyutning "yaxlitligi" (birligi, to'liqligi) ga, butunning individual, cheklangan hodisalarga nisbatan so'zsiz ustunligiga urg'u berish edi. Ijtimoiy-siyosiy nuqtai nazardan, bu shaxsning davlat tomonidan singib ketishini, bilim nazariyasida esa sintezning tahlildan ustunligini taxmin qildi. Ushbu pozisiyaning nomi - holizm. Unda analitik fikrlash asoslari voqelikni mantiqiy bo'lish zaiflashadi.

Analitik burilish deb nomlanuvchi falsafiy yo'nalishni boshlash 1898 yilda boshlangan. Bu davrda Mur va Rassel mutlaq idealizmga qarshi chiqdilar, unga falsafiy realizm va tahlil tamoyillari bilan qarshi chiqdilar.

Mur va Rassel ilgari o'zlari kuchli ta'sir ko'rsatgan neogegelizmning pozisiyalari va dalillarini tanqid qildilar. Absolyut haqidagi ta'limot o'zining yaxlitligi prinsipi bilan plyuralizm va atomizmga qarshi edi. Ikkala faylasuf ham bilimlar nazariyasining realizm ruhida hal qilingan an'anaviy muammolari: bilim subyektining idrokidan mustaqilligiga, uni hukm qilishdan haqiqatni tan olishga katta e'tibor berdilar. Agar biz tadqiqot usullarini nazarda tutsak, demak Mur ham, Rassel ham falsafadagi analitik harakatga turtki berib, tahlilchi rolini bajargan. Rassel diqqatini ramziy mantiqning analitik imkoniyatlariga va matematikaning asoslarini o'rganishga qaratdi. Bu yerda u G.Frege asarlaridan boshladi. Mur esa falsafiy tushunchalar va muammolarni oddiy til va sog'lom fikr yordamida tahlil qilish bilan shug'ullangan.

4.2. Neorealizm va lingvistik tahlilning maqsad va vazifalari.

Jorj Edvard Mur (1873-1958) - ingliz faylasufi, ingliz-amerika neorealizmi va analitik falsafaning lingvistik bo'limi asoschilaridan biri.

Mur o'zini 1903 yilda, uning ikkita asari: "Idealizmni rad etish" maqolasi va "Axloq asoslari" kitobi nashr etilganida, o'zini faylasuf deb ta'kidlaydi. Ular Murning shu vaqtgacha aniqlangan qiziqishlari to'g'risida guvohlik berishdi: eng muhimi, uni ikki yo'nalish o'ziga jalb qildi: bilimlar nazariyasi va axloq falsafasi. "Idealizmni rad etish" maqolasi mutlaq idealizm tafakkuriga qarshi bo'lgan Angliyada realistik harakatning boshlang'ich nuqtasiga aylandi. Mur falsafiy idealizmni rad etib, subyektga (bizning men, odamlar ongiga) va uning tanib

olinishiga bog'liq bo'lmagan obyektiv dunyo borligiga o'ziga xos ishonchi bilan sog'lom fikrni himoya qildi. Bilim nazariyasi muammolarini hal qilishda u ishonchli realist, tadqiqot metodlarida esa tahlilchi rolini o'ynadi. Idealizmni tanqid qilish, aqlni himoya qilish va hissiy ma'lumotlar haqidagi savolga analitik usulni qo'llash - bu uning ijodida eng muhim o'rinni egallagan masalalar edi.

Mur o'z tanqidini birinchi navbatda "tajriba" va "haqiqat"ning idealistik identifikatsiyasiga qarshi yo'naltirdi. Shu bilan birga, u bir tomondan ong harakati bilan boshqa tomondan obyekt o'rtasidagi qat'iy farq prinsipidan kelib chiqib, obyektlar haqidagi bilimlarimizning ishonchliligini doimo ta'kidlab o'tdi. Shunday qilib, "Idealizmni rad etish"da "bor bo'lish uchun" (lotincha esse percipi) idealistik prinsipini bekor qilish, go'yo shuni anglatadiki: sezilmaydigan xususiyatlar mavjud emas.

Mur idrok etishning o'ziga xosligi haqidagi dalilni noto'g'ri deb hisoblaydi. Bunday holda, obyekt faqat ongning "mazmuni" bilan ifodalanadi, obyektning xususiyati ushbu xususiyatni idrok qilish bilan aralashadi va hokazo. Ayni paytda, Mur tushuntiradiki, biz hech qachon o'z ongimiz doirasida yopiq bo'lmaymiz, tashqi dunyo va boshqa odamlardan ajralib turamiz. Bizning bilimimiz uchta fikrni ham qamrab oladi. Keyinchalik Mur o'z dalillarini biroz yumshatdi. Uning ta'kidlashicha, odamlar hech bo'lmaganda ma'lum bir vaqtda kuzatilmaydigan hissiy idrok etiladigan narsalar, agar ularni kuzatishga imkon beradigan holatda bo'lsa, ular kuzatilishi mumkinligiga ishonishga juda moyil. Uning uchun bu shubhasiz: idrokdan tashqari narsalarning mavjudligiga instinktiv ishonchni rad etish mumkin emas.

Mur shuningdek fizik faktlar ong faktlariga sabab yoki mantiqan bog'liqdir degan xarakterli idealistik fikrni tahlil qiladi va odamlarning biron bir ongi xonadagi obyektlarning joylashishini o'zgartira olmaydi yoki Yerning uzoq muddatli mavjudligini bekor qila olmaydi degan tabiiy ishonchni asoslashga intiladi.

Mur ta'kidlaganidek, eng umumiy jumalarning haqiqati - jismoniy narsalar, boshqa odamlar borligi - bu bizning tafakkurimizning umumiy uslubiga, ko'p hollarda bizning aniq ishonchimizga bevosita bog'liqdir: biz buni bilamiz. Hatto bunday pozitsiyalarni rad etish ham ularning mavjudligini anglatadi. U "ongdan tashqarida bo'lish", "kosmosda uchrashish" va boshqalar tushunchalari o'rtasida yaqin semantik (analitik) aloqani o'rnatadi. Ushbu asoslarning chegaralarida, endi tanqidga berilib ketmasliklari va himoyaga muhtoj emasliklari to'g'risida aniq dalillar aniqlanadi. Odam ko'p sodda va inkor etilmaydigan haqiqatlarni qayerdan bilishini bilmaydi, ularni shunchaki aniq biladi. Va bu bilimni silkitib bo'lmaydi. Barcha aql-idrok va hatto tilning o'zi aniq narsalarni inkor etishga qarshi chiqadi, bizni qarama-qarshiliklarga duchor qiladi, noaniq va sarosimaga tushadi.

Faylasuf o'zini tashvishga solayotgan muammolarni hal qilish uchun hislar va boshqa hissiy tajriba shakllarini tahlil qilishga katta ahamiyat bergan.

Mur sezgili ma'lumotlar va jismoniy narsalar o'rtasidagi bog'liqlik masalasiga katta e'tibor berdi. U sezgilarni tahlil qilish "hissiy tajriba" va "haqiqat" o'rtasidagi farqni ochib berishga yordam beradi, deb tushunadi. Bunday tahlil yordamida hissiyotlarning o'zgarishini kuzatib va taqqoslab, u go'yo hissiyot va his o'rtasidagi "bo'shliqni", ularning nomuvofiqligini ochib berishga muvaffaq bo'ldi. Masalan,

bitta obyekt, unga hamroh bo'lgan sharoitga qarab sovuq yoki iliq deb qabul qilinadi. Bir xil rang yalang'och ko'z bilan mikroskop ostida turlicha qabul qilinadi. Obyektni bir butun sifatida, hatto uning elementlari ko'p rangli bo'lsa ham, bitta rang sifatida qabul qilish mumkin. Bunday farqlar yordamida, Mur ishonganidek, o'zi bilvosita o'zi obyekt deb atagan narsasini e'lon qiladi va shu tufayli subyekt va obyekt o'rtasidagi bilim aloqasi tush emas, balki "xabardorlik" sifatida namoyon bo'ladi.

Shu bilan birga, Mur hissiy jihatdan berilganlarni tahlil qilish faqat ma'lum chegaralar doirasida qo'llanilishini va falsafiy muammolarni hal qilish uchun universal usul bo'la olmasligini tushundi. Darhaqiqat, hissiy ma'lumotlardan tashqari, obyektlarni bilish jarayoni yana bir narsani o'z ichiga oladi, buning natijasida biron bir vaqtda (xotira buni talab qiladi) berilgan tasvirdan ushbu tasvirning biror narsaga tegishli ekanligiga ishonchliligiga o'tish "mo'jizasi" sodir bo'ladi. Mur nafaqat shahvoniy berilganlarni tahlil qilish bilan cheklanib qolmay, tilning semantik tahliliga tobora ko'proq ahamiyat berib, falsafiy tushunchalarni, tezislarni, paradokslarni aniqlashtirish tartiblarini ishlab chiqdi.

Murning so'zlariga ko'ra, tahlil qilish tilni so'zlar va tushunchalar, jumlar va so'zlar o'rtasidagi farq bilan o'z ichiga oladi. Bu ba'zi bir iboralarni ma'no jihatidan bir xil bo'lgan boshqalarga almashtirish bilan "tarjima" turini yaratishga imkon beradi. Tahlilning mohiyati dunyo haqidagi yangi faktlarni kashf etish emas, balki tushunchalar va bayonotlarni aniqlashtirishdan iborat. Faylasuf to'g'ri tahlil qilish uchun ba'zi shartlarni, xususan, tahlil qilinadigan o'ziga xosligini talabini ko'rsatdi, garchi bunday talab tahlil paradoksiga olib keladi va uning qat'iy ta'rifini murakkablashtiradi.

Mur tahlilga katta ahamiyat berib, shunga qaramay, unda falsafaning vazifalaridan faqat bittasini ko'rdi, ikkinchisi tahlilga o'tishini hisobga olmadi. U sog'lom fikrlar haqiqatlarini falsafiy bayon qilish va ushbu haqiqatlarni falsafiy tahlil qilish, falsafiy bayonotlarni isbotlash jarayoni va asoslarni tahlil qilish, ushbu dalilning xulosalarini aniq ajratib ko'rsatdi. Boshqacha qilib aytganda, falsafaning o'zi qiymati shubha ostiga olinmadi va uning eng muhim ishi olamni bir butun sifatida tasvirlashga intilish edi.

Murning 20-asrning birinchi yarmida Angliyada falsafiy fikr rivojlanishiga ta'siri umuman tan olingan. Va eng muhimi, u falsafa uslubiga juda sezilarli ta'sir ko'rsatdi. Uning shogirdlari ta'kidladilar: "Murdan keyingi falsafa hech qachon Murdan oldingi kabi bo'lolmaydi, chunki u falsafashunoslikka kiritgan aniqlik va aniqlik mezonlari singari tadqiqotlari tufayli". Nafaqat matnlarda keltirilgan dalillar (ularning soni unchalik ko'p emas), balki Murning hamkasblari va talabalari bilan doimiy aloqasi, ma'ruzalari, munozaralarda qatnashishi ham falsafiy realizm pozitsiyasining mustahkamlanishiga yordam berdi. Mur ingliz tilidagi falsafiy tajribani va sog'lom fikrni qayta tikladi, unga tilga katta e'tibor berib, yangilangan ko'rinish berdi. Bu analitik falsafaning kelib chiqishi edi. Mur falsafadagi analitik harakatga turtki berdi. Uning orqasidan bu yo'lda mantiqiy tahlil falsafasining shakllanishiga hal qiluvchi hissa qo'shgan B. Rassel kirib keldi.

Bertran Rassel (1872-1970) - dunyoga mashhur ingliz olimi, faylasufi, jamoat arbobi. O'n olti yoshida u xudojo'y otasi J.S. Millning "Avtobiografiyasini" o'qidi,

bu unga katta taassurot qoldirdi. Shuningdek, o'n sakkiz yoshida Russell o'qigan falsafa bo'yicha birinchi nazariy asarga ega edi. Ushbu asar ("Mantiqiy tizim") Russellning kelajakdagi falsafiy pozitsiyalariga sezilarli ta'sir ko'rsatdi.

Rassel ijodida uch davr mavjud. Birinchisi, matematika va falsafaning rivojlanishiga bag'ishlangan bo'lib, tadqiqotlar bilan bir qatorda taxminan o'n yil davom etdi (1890-1900). Keyingi, eng samarali davr (1900-1910) matematikaning asoslarini mantiqiy o'rganishga bag'ishlandi. Bu vaqtda Russell "Matematikaning asoslari" kitobini (1903), "Notasiya to'g'risida" (1905) maqolasini va A. N. Uaytxed bilan hamkorlikda "Principia Mathematica" ("Matematikaning asoslari") asarini yozdi. 1910 yilga qadar yakunlangan so'nggi asar mualliflarga butun dunyoda shuhrat keltirdi. Qirq yoshli Rassel uchinchi davrga kiradi, uning asosiy mazmuni keng falsafiy mavzularni ishlab chiqish va ommabop asarlarni nashr etish edi, bu Russellning o'zi tor doiradagi mutaxassislar uchun tadqiqotlardan ko'ra ko'proq qadrlanadi.

Qariyb yuz yil yashab, Rassel bilimlar nazariyasi va falsafa tarixini, din va axloq muammolarini, pedagogika va siyosatni o'z ichiga olgan ko'plab asarlar yaratdi. U o'zining avtobiografiyasida, "Mening intellektual rivojlanishim" maqolasida va "Mening falsafiy rivojlanishim" kitobida o'z ishini va qarashlar evolyusiyasini to'liq yoritib, tanqidiy tahlil qildi. Muallifning umumiy falsafiy mulohazalari ba'zida eklektik edi; u ko'pincha turli xil ta'sirlarga tushib, bir-biridan farq qiladigan tushunchalarni ishlab chiqdi. Uning eng jiddiy va doimiy falsafiy qiziqishlari matematika va ramziy mantiq bilan bog'liq edi. Ushbu bilim sohalarida u analitik falsafaning rivojlanishini belgilaydigan asosiy hissa qo'shdi.

Rasselning bilimlarning mohiyatini o'rganishga bo'lgan diqqat-ye'tibori ham doimiy ravishda barqaror bo'lib qoldi. Bu uning uchun falsafiy muammolar bilimlar nazariyasiga toraygan degani emas edi: "biz yashayotgan dunyo nima" degan savol muhimroq deb hisoblangan. Ammo bu savolga faqat insonlar nimanidir bilishi mumkinmi yoki yo'qmi, agar bilsa, nimani va qanday qilib tushunishni anglash orqali javob berish mumkin edi. Xyum va Kant an'alariga amal qilgan holda, Rassel bilimga nisbatan ikkita tubdan farq qiluvchi yondashuvlarni ajratib ko'rsatadi: aql-idrokka asoslangan naturalistik va bilim natijalariga tanqidiy munosabat asosida ancha chuqurroq - falsafiy. Birinchisining xarakterli xususiyati - sodda realizm, narsalarning ular idrok etilishicha borligiga ishonish. Falsafiy izlanishlar jarayonida aniq ko'rinadigan, sodda, aslida murakkab tuzilmalar o'rnida bo'lganligi, ilgari aniq bo'lib tuyulgan "sodda" vaziyatlarning ishonchliligi haqida shubha tug'dirishi tushuniladi. Natijada, qat'iy ishonch metodik ehtiyotkorlik bilan almashtiriladi. Yetuk ilmiy bilimlar (va Russell uchun va umuman, ko'pgina fan faylasuflari uchun, odatda, fizika va matematika edi) bilim va uning obyekt o'rtasida sezilarli masofaning mavjudligini tan oladi, ilmiy tadqiqotlar jarayonida obyektlarni rekonstruktsiya qilish usullarining murakkabligini hisobga oladi.

Rassel o'z pozitsiyalarini ilmiy sog'lom fikr sifatida tavsifladi. U olam odatdagi tushunchasida odamlar va narsalar dunyosi ekanligidan kelib chiqib, bizning "kichik" dunyomizning ufqidan tashqarida "katta" dunyo - Koinot mavjud. Uning tarkibiy qismlari ma'lum bir soya va shakldagi rangli dog'lar, moddiy xususiyatlar, ma'lum balandlikdagi tovushlar, davomiylilik va boshqalar shaklida mavjud bo'lgan

hodisalardir. Har bir bunday element bitta deb nomlanadi. Biz koinotning cheksiz kichik qismini bilganimiz, "umuman bilim bo'lmagan son-sanoqsiz asrlar o'tganini" va ehtimol "yana son-sanoqsiz asrlar keladi, bu davrda bilim bo'lmaydi" deb bilganimiz shubhasiz deb hisoblanadi. Shuningdek, "bilim" haqida gap ketganda, ular odatda biluvchi va biluvchilar o'rtasidagi farqni anglatishi shubha ostiga olinmaydi. Sog'lom aql ilm bilan kundalik bilim, bilim va e'tiqod o'rtasida hech qanday keskin farq qilmaydi, chunki u tan oladi: fan asosan haqiqatni gapiradi, biz fikr (pozitsiya) orqali bilimga intilamiz, ikkinchisining orasidagi farq unchalik muhim emas va faqat ehtimollik darajasi bilan belgilanadi. ...

Rassellning bilimlar nazariyasiga bag'ishlangan falsafiy asarlaridan eng kattasi - "Ongni tahlil qilish" (1921) va "Inson bilishi, uning sohasi va chegaralari" (1948) asari bo'lib, u ko'p yillik mulohazalarni sarhisob qildi. O'zining bilim haqidagi umumiy falsafiy mulohazalarida Rassel umuman D. Xum, I. Kant, J.S. Mill, E. Mach va boshqalarning asarlaridan ma'lum bo'lgan ko'p narsalarni takrorlaydi. Yangi narsa uni o'ziga jalb qilgan va muvaffaqiyatli hal qilingan vazifa edi: odatda psixologiyaga asoslangan o'tmishdagi empiriklikni samarali mantiqiy apparat berish. O'sha paytda muvaffaqiyatli rivojlanib kelayotgan matematik (yoki ramziy) mantiq g'oyalari va usullarida u bilim nazariyasida empirikizm, nominalizm va atomizm an'analarning kuchli mustahkamlanishini topdi.

Haqiqiy yutuq an'anaviy ravishda falsafiy hisoblangan muammolarni hal qilish uchun juda samarali bo'lgan bilimlarni mantiqiy tahlil qilish sohasida ilgari surgan yangi g'oyalar bo'ldi. Bu Rasselni mantiq, hatto zamonaviy rasmiylashtirilgan shaklda bo'lsa ham, falsafa bilan chambarchas bog'liq deb hisoblashiga olib keldi. Analitik falsafaning o'ziga xos xususiyati, avvalo, mantiq va bilim nazariyasining misli ko'rilmagan yaqinlashuvi edi.

Bu yerda Rassel va A. Uaytxedning 10 yillik mashaqqatli mehnat natijasida "Matematikaning prinsiplari" ("Matematikaning asoslari") uch jildli insho bilan yakunlangan matematikaning asoslarini o'rganishi muhim rol o'ynadi. Mualliflar G.Frege tomonidan tuzilgan mantiqiy dasturni amalga oshirishga intilishdi (sof matematika mantiqning bir bo'lagi ekanligini isbotlash uchun). Vazifa muvaffaqiyatli hal qilindi. Ilgari spekulativ tarzda o'rganilgan matematikani asoslashning ko'plab muammolari uchun mantiqiy va matematik usullardan foydalangan holda qat'iy yechimlar topildi. "Matematika asoslari" asari zamondoshlari tomonidan matematik va mantiqiy falsafa g'alabasi sifatida qabul qilingan. Unda matematik muammolar mantiqiy-falsafiy masalalar bilan chambarchas bog'liq edi, ularning yechimi Rasselga tegishli edi.

Mantiqiylik dasturini qabul qilib, u bironta kontsepsiya yoki bitta aksioma e'tiqodga berilmasligi kerakligiga ishonchi komil edi. Mantiqiy va matematikaning prinsiplar jihatdan bir xil ekanligi, mantiqning eng oddiy qonunlari ham, matematikaning murakkab teoremlari ham kichik elementar g'oyalar to'plamidan chiqarilganligi, matematikaning mohiyati bir xil mantiq, faqat yetukroq, rivojlangan deb taxmin qilingan. Bu fikrni o'sha vaqtga qadar Frege allaqachon bildirgan edi. Uning mantiqiy dasturida murakkab mantiqiy muammolarni hal qilish, birinchi navbatda paradokslarni yo'q qilish alohida o'rin tutgan. Ammo uning falsafiy qarashlari (platonizm) unga tilni mantiqiy tahlil qilish va analitik falsafani

rivojlantirish g'oyalarini amalga oshirishga to'sqinlik qildi. Russell bunga erishdi va asosan texnologiyaning o'zi va mantiqiy tahlil tartib-qoidalariga mos keladigan tubdan farq qiladigan falsafiy platforma tufayli.

Russellning eng muhim mantiqiy kashfiyotlari tavsiflash nazariyasi va mantiqiy turlar nazariyasi hisoblanadi. Ta'riflar nazariyasining asosiy mavzusi - xabarlarining axborot mazmunini va tilning voqelik bilan bog'liqligini ta'minlovchi iboralarni belgilash. Russellning e'tiborini har bir grammatik jihatdan to'g'ri belgilanadigan iborani mos keladigan obyektini ko'rishga moyilligimiz asosida ularni ishlatishning o'ziga xos qiyinchiliklari jalb qildi. Masalan, biz: "Men odam bilan uchrashdim" deymiz, garchi odam bilan uchrashish umuman mumkin emas bo'lsa ham. Ifodalarni umumlashtirishda yashiringan qiyinchiliklar azaldan ma'lum bo'lgan: ular Platon tipidagi "realizm" ga olib boradigan ba'zi mavhum shaxslarning (universallarning) belgilari sifatida qaraladi.

Tilni tahlil qilish natijasida tobora ko'proq mantiqiy jumboqlar va ularga hamrohlik qiladigan falsafiy qiyinchiliklar aniqlandi, bu prinsiplial ravishda uzoq vaqt davomida ma'lum bo'lgan va mavhum fikrlash darajalariga xos bo'lgan. Bu eng aniq Russell duch kelgan matematikaning asoslari paradokslarida namoyon bo'ldi. Sog'lom aql va falsafiy tanqid darslari unga aslida narsalar ba'zan til bizga ko'rsatadigan usul emasligini aytdi.

Belgilangan iboralarni (ta'riflar nazariyasini) Russellning tahlil qilishida ifodalovchi iboraning ma'nosini tegishli belgilangan obyekt bilan bevosita tanishish yoki uni tavsiflash yo'li bilan o'rganish mumkin degan fikrga asoslandi. Tanishish - bu nomlangan obyektning to'g'ridan-to'g'ri ko'rsatkichi, uning ingl. Tavsif - bu obyektning xususiyatlariga ko'ra og'zaki xarakteristikasi. Sarosimaga tushmaslik uchun Russell nomlar va tavsiflarni obyektga ikki xil alomatlar turi sifatida qat'iy ajratishni taklif qildi. Bundan tashqari, u ta'kidlashicha, tavsif o'ziga xos bo'lishi mumkin - individual konkret predmetga ("Angliya poytaxti" va boshqalarga) va noaniq - subyektlar sinfiga tegishli. Russellning yangi muhim takomillashuvi - bu ismlar va aniq tavsiflar o'rtasidagi farq. Uning ta'kidlashicha, o'ziga xos (individual) tavsif hamon tegishli obyektini to'g'ridan-to'g'ri ko'rsatib berolmaydi, chunki bu uning tashuvchisidan abstraksiya xususiyatini oladi. Natijada, masalan, "sayyora orbitalarining elliptik shaklini kashf etgan odam" iborasini tushunish mumkin, ammo bu odam Kepler ekanligini bilmaslik kerak. Va nihoyat, tavsiflar nazariyasida masalaning mohiyatini ochib beradigan yangi, jummalarni, shu jumladan iboralarni belgilashni talqin qilish taklif qilindi. Russell, ifodalaydigan iboralarni tushunishda qiyinchiliklar, ular kiritilgan jummalarni noto'g'ri tahlil qilish natijasida yuzaga keladi degan xulosaga keldi. Adekvat tahlil qilishda mulohazani umuman o'zgaruvchan sifatida tushunish muhim rol o'ynaydi, uning mazmuni unga kiritilgan iboralarga bog'liq.

Matematika falsafasidan o'sib chiqqan Russellning mantiq tushunchasi o'ta nominalizm bilan ajralib turardi. Mantiqiy so'zlarni mazmunli joylashtirish qoidalari bilan sintaksis bilan aniqlandi. Bitta obyektning oddiy nomlanishidan tashqarida bo'lgan har qanday belgi haqiqatda hech narsaga mos kelmaydigan deb talqin qilingan. Boshqacha qilib aytganda, har qanday umumiy tushunchalar (masalan,

obyektlar sinfi) shunchaki soʻz, "ramziy fantastika" deb oʻylangan va bu tushunchalar boʻyicha operasiyalar faqat ogʻzaki boʻlgan.

Mantiqiy qiyinchiliklar va paradokslarni yengish uchun tavsiflash nazariyasi bilan bir qatorda, Rassel turlar nazariyasini ilgari surdi, unga koʻra "biron bir narsaning butun majmuasini oʻz ichiga oladigan narsa oʻzini oʻz ichiga olmaydi". Boshqacha qilib aytganda, Rassel tushunchalar sinflarini ularning umumiylik darajasiga qarab aniq ajratishni taklif qildi. Mantiqiy turlarni (toifalarni) aniq ajratish va ularni aralashtirishda lisoniy taʼqiqlarni oʻrnatish "hamma narsa" tushunchasi bilan cheksiz ishlash tufayli "noqonuniy umumiyliklardan" xalos boʻlishga va paydo boʻladigan paradokslarni yoʻq qilishga qaratilgan edi.

Rassel nazariyasidan kelib chiqadiki, mantiqiy turlar (toifalar) aralashganda, jumlarlar maʼnosiz paydo boʻlib, ularni toʻgʻri yoki yolgʻon deb taʼriflash mumkin emas edi. Bunday xatolar mantiqiy toʻsiqlarga olib keladi, bu turlar nazariyasi uni oldini olishga moʻljallangan. Tilni ishlatishning haqiqiy amaliyotini oʻzgartirish u yoqda tursin, tushuntirmoqchi boʻlib koʻrsatmasdan, u oʻz ishiga keskin aniqlik kiritdi. Ushbu xulosa analitik falsafaning keyingi rivojlanishiga taʼsir koʻrsatdi.

Shunday qilib, ushbu tadqiqotlar natijasida mantiqiy tahlil rivojlanadi. Uning vazifasi obyektlarni koʻrib chiqish, dunyo haqida yangi haqiqatlarni olish emas (bu fanga tegishli), balki bilimni tashkil etadigan soʻzlar va jumalarning maʼnosini aniqlashtirishdir. Bunga unchalik aniq boʻlmagan qoidalarni aniqroq qoidalarga tarjima qilish, isloh qilish orqali erishiladi. Rassel mantiqiy tahlilning batafsil nazariyasini bilimlarni aniqroq tilga tarjima qilish usuli sifatida ilgari surdi. Tahlil mantiqiy tushuncha boʻlib, Rassel matematika falsafasi orqali paydo boʻldi. Mantiqiy tahlil birinchi navbatda til muammolari bilan bogʻliq edi.

"Bizning tadqiqotlarimiz, - deb yozgan Rassel, - soʻzlarni tekshirishdan boshlash kerak, keyin sintaksis." Shu bilan birga, tilni aniqlashtirish obyektlar toʻgʻrisida aniqroq maʼlumot berish vositasi boʻlib chiqadi, deb hisoblashadi, chunki u bayonlarning maʼnosini, obyektiv mazmunini aniqlaydi.

Rassel bu usulni matematikaga tatbiq etish bilan cheklanib qolmadi, mantiqiy tahlil uslubiga falsafiy talqin va qoʻllanilish ham berildi, bu esa analitik falsafa deb ataladigan keng kursni keltirib chiqardi.

Rassel taʼkidlaganidek, uning mantiqiy taʼlimoti uni oʻz navbatida tahlil jarayonini asoslab bergandek, maʼlum bir falsafaga olib bordi. Rassel oʻzining falsafasini bevosita oʻzining mantiqiga asoslaydi: "Mening mantiqim atomistikdir. Demak, mening metafizikam ham atomistikdir. Shuning uchun men oʻz "falsafamni" mantiqiy atomizm" deb atashni maʼqul koʻraman. Mantiq falsafaning mohiyati degan tezisni ilgari surib, Rassel quyidagi xulosaga keladi: "Men ishonaman mantiq falsafaning asosidir va maktablar metafizikasidan koʻra koʻproq mantiq bilan tavsiflanishi kerak". Shunday qilib, rasmiy mantiqning falsafiy betarafligi haqidagi oldingi gʻoyadan farqli oʻlaroq, Rassel oʻzining faol va hatto asosiy roli pozitsiyasini himoya qiladi.

Shu bilan birga, mantiqiy tahlil nominalizm va empirizmning falsafiy tushunchalari bilan chambarchas bogʻliq edi va universal usulni eʼlon qildi. "19-asrning ikkinchi yarmida matematikadagi yutuqlar, - deb yozgan Rassel, - shunchaki sabr-toqatli, batafsil mulohaza yuritish orqali erishildi. Men bu usulni falsafiy

muammolarga nisbatan qo'llash kerak deb qaror qildim". Shu bilan birga, Rassel mantiqiy tahlilni falsafiy muammolarni hal qilishning yagona samarali usuli deb bilishga moyil edi. "Har qanday chinakam falsafiy muammo, - ta'kidlardi u, - tahlil qilish muammosidir". Falsafa predmetining analitik tushunchasi shunday shakllantirildi.

Rassellning mantiqiy-falsafiy g'oyalari mantiqiy pozitivizm (yoki mantiqiy empirizm) tushunchalarini rivojlantirish uchun dasturulamal bo'ldi. Rassel, 20-asrda D.Xumning izdoshlari orasida, eng avvalo, ushbu yo'nalishga hamdard bo'lganini tan oldi. O'z navbatida, fanni mantiqiy tahlil qilish muammolarini faol ravishda ishlab chiqqan Vena doirasi nazariyotchilari Rasselning ishini yuqori baholadilar va ularga ishonidilar. Vitgensteynning "Mantiqiy-falsafiy risolasi" ular uchun ma'lumotnomaga aylandi.

Rassellning mantiq falsafaning mohiyati ekanligi haqidagi shiori Vena doirasi va uning tarmoqlarida juda jiddiy qabul qilingan. Bu kredoni ilgari surgan R.Karnap tomonidan birma-bir ifoda etilgan: "Ilm-fan mantig'i yechilishi mumkin bo'lmagan muammolar majmuasining o'rnini egallaydi, bu odatda falsafa deb nomlangan". Mantiqiy pozitivizm nazariyotchilari (R.Karnap, X.Reyxenbax, K.G.Xempel va boshqalar) fan mantig'ini o'rganish bilan samarali shug'ullanishgan. Ular uchun falsafa asosiy narsa emas edi, u faqat ularning mantiqiy sintaksis, ilmiy til semantikasi va boshqa muammolar sohasidagi maxsus ilmiy ishlanmalariga umumiy asos bo'lib xizmat qildi. Tahlil asosan fanni asoslash va ilmiy bilimlarni sintez qilish (birlashtirish) muammolarini hal qilish vositasi sifatida ishlatilgan. Vaqt o'tishi bilan mantiqiy pozitivizm oqimidagi tadqiqotlar tobora ixtisoslashgan tus oldi va qimmatli ilmiy natijalar berdi (mantiqiy sintaksis, mantiqiy semantika, ehtimollik mantig'i va boshqalar sohasida). V.Kvin, G.N.Gudman, N.Rescher (AQSH) va boshqalarning asarlaridagi idrokning mantiqiy va uslubiy tadqiqotlari ham umumiy ilmiy kabi falsafiy emas: ulardagi asosiy ko'rsatma va qadriyat, bu ko'p jihatdan olingan natijalarni keltirib chiqaradigan ilmdir. falsafaning o'zidan tashqari natijalar.

30-40-yillarda marhum L.Vitgenshteynning asarlari asosida Buyuk Britaniyada lingvistik tahlil falsafasi yoki oddiy tilni tahlil qilish shakllandi. Bu yillarda L.Vitgenshteyn o'z o'quvchilariga yangi konsepsiyasini og'zaki tushuntirdi. Uning ma'ruzalari lentolari - "Moviy va jigarrang kitoblar" muomalada bo'lgan. Bu uning "Falsafiy tadqiqotlar"ning asl nusxasi edi. 1930-yillardan boshlab, Vitgensteynning g'oyalariga o'xshash g'oyalar bu yerda G.Rayl, J.Visdom, J.Ostin va boshqalarning asarlarida ishlab chiqilgan. Ikkinchisida bo'lgani kabi, ularni qiziqtiradigan asosiy mavzu falsafaning o'zi edi. Ular falsafiy muammolarning o'ziga xos xususiyatlarini, haqiqatan ham ishlaydigan tabiiy til mexanizmlari bilan eng yaqin aloqalarini yaxshi biladilar, ularning ilm-fan muammolaridan tubdan farqini aniq anglaydilar. Ularning asarlarida Vittenshteyn tomonidan chuqur o'rganilgan tilning inson tafakkuriga yo'naltiruvchi ta'siri mavzusiga katta e'tibor berilgan.

Agar mantiqiy pozitivizm asosida zamonaviy mantiq bo'yicha sifatli ishlar yaratilgan bo'lsa, unda lingvistik falsafa asosida nazariy tilshunoslikning tadqiqot dasturi shakllantirildi. Bu falsafaning muhim funksiyalaridan biri - yangi muammolarni shakllantirish va ilk o'rganish, keyinchalik ularni fanga kiritish bilan

namoyon bo'ldi. Ammo 20-asr analitik falsafasida biz muhim, to'g'ri falsafiy yutuqlarni ham topamiz: inson tajribasining nutq aloqasi, til sxemalari bilan chambarchas bog'liqligini anglash, falsafiy fikrning o'ziga xos xususiyatlari, falsafiy muammolar asosida yangi tushuncha. Ushbu g'oyalarni rivojlantirish uchun L.Vitgensteyning g'oyalari eng muhim ahamiyatga ega edi. Faylasufning aksariyat asarlari 1950-1970 yillarda nashr etilgan va bu asar hali tugallanmagan. Uning g'ayrioddiy matnlarini o'zlashtirish, ularni sharhlash va muhokama qilish davom etmoqda. Ehtimol, aynan shu holat bilan analitik falsafa g'oyalari va uslublarining kuchayib borayotgan ta'siri bog'liqdir.

Analitik falsafaning g'oyalari ko'plab mamlakatlarda zamonaviy falsafiy fikrga ta'sir ko'rsatdi. Asta-sekin, ushbu yo'nalish hozirgi kunda dunyoning ingliz tilida so'zlashadigan mintaqalarida eng kuchli mavqega ega bo'lgan keng xalqaro harakatga aylandi.

4.3. Mantiqiy pozitivizm neopozitivizmning shakli sifatida

Fan erishgan g'oyat ulkan yutuqlar, ayniqsa, XX asr boshlarida matematika va fizikadagi muvaffaqiyatlar faylasuflar e'tiborini o'ziga tortdi.

Nemis matematigi Gottlob Frege mantiq fani vositalari bilan matematikani takomillashtirishga intilgan juda ko'p tadqiqotchilardan biri edi. Frege ayniqsa har xil, ya'ni ziddiyatli sog'lom aqlga zid bo'lgan fikrlarga boy matematik isbot sohasini mukammallashtirish ustida ko'p ishlardi, lekin o'z yondashuvlarida bitta g'oyat muhim o'ziga xos xususiyat bo'lgan: uning intuisiyasiga muvofiq, mantiq fanining o'zini yanada rivojlantirish zarur bo'lgan. U juda ko'p sonli kamchiliklari bo'lgan tabiiy tilning o'rniga uni munosib darajada almashtiradigan bir tilni - formallashtirilgan tilni yaratish kerak, degan fikr bilan chiqqan. Frege fikricha, o'sha vaqtdagi formal mantiq bilan tabiiy til bir xil kamchilikka ega bo'lgan, ya'ni ulardagi barcha tuzilgan gaplar subyekt-predikat shakliga ega bo'lgan.

Subyekt va predikatga ajratish faqat «Ergash uxlayapti» kabi eng sodda gaplargagina to'g'ri keladi. Bu yerda «Ergash» - subyekt, «uxlayapti» esa-predikat. Lekin biroz murakkabroq bo'lgan, masalan, «Ergash Lola bilan o'ynayapti» degan gapni olib ko'radigan bo'lsak, uni subyekt va predikat qismlarga ajratish qiyinroq kechadi. Axir bu yerda Ergash ham, Lola ham bir xil darajaga ega bo'lib, ularning xar ikkalasini ham subyekt deb atash mumkin. Bunday holatdan chiqish yo'lini Frege argument bilan funksiyani bir-biridan farq qila bilishda ko'rgan. «Ergash» va «Lola» - bular argument ifodalari, «bilan o'ynayapti» esa funksiyani ifodalaydi. Mazkur misolda «bilan o'ynayapti» birinchi tartibdagi funksional ifoda hisoblanadi. Frege yana o'zgaruvchi ikkinchi tartibdagi funksional ifodani ham iste'molga kiritadi. Mantiqqa kiritishni talab qiluvchi «hamma», «hech kim», «ba'zi bir» singari so'zlardan iborat Frege ixtirolari mantiqni ancha o'zgartirib yuboradi. U faqat matematikaga va formallashtirilgan tarzda turli tillargagina emas, balki tabiiy tillarga ham, binobarin, falsafaga ham kirib bordi.

Angliyalik mantiqshunos, matematik, faylasuf Bertran Rassel yangi mantiq ilgarigiga qaraganda yakuniy falsafiy haqiqatlarga kelishda, reallikning asosiy elementlari tabiatini aniqlashda eng qulay dastak ekanligiga ishonch bilan qaragan. Bu bilan u idealistlar (Leybnis, Gegel) qarashlaridan ancha ilgarilab ketdi. Rassel

bunda uchta g'oyaga amal qilgan. Birinchidan, sog'lom falsafaning o'zi mantiq hisoblanadi, chunki u rost yoki yolg'on bo'lishi mumkin bo'lgan fikrni tushuntirishdan boshlanadi. Bu esa mantiqning vazifasidir. Ikkinchidan, biz eng ishonchli bilimga eng avvalo his-tuyg'ular orqali ega bo'lamiz. Reallikning eng kichik elementlari reduksiyalash sohta taassurotlardan saqlaydi. Uchinchidan, bunda fikr mazmunini uning dastlabki mohiyatidan keltirib chiqariladi. Biror termin bilan ifodalab bo'lmaydigan atamaning predmetligi Rassel uchun falsafa faniga, ya'ni kishining boshini aylantirib tashlaydigan eski metafizikaga mutlaqo o'xshamaydigan fan bilan muvofiq keladi.

Kembridjlik faylasuf Lyudvig Vitgenshteynning «Mantiqiy-falsafiy traktat» degan kitobi analitik falsafa rivojlanishi birinchi bosqichining kulminasion nuqtasi bo'ldi. Ushbu kitob 1921 yilda Germaniyada, 1922 yilda Angliyada, 1958 yilda Rossiyada bosilib chiqqan. Vitgenshteyn Rasselga qaraganda ko'proq darajada qat'iyat bilan o'z diqqat-e'tiborini tilga qaratdi. Fikr tilda ifodalanadi, demak, aynan mana shu til tafakkurning chegarasi hisoblanadi.

Faqat barcha tabiiy fanlar orqali bayon etiladigan birgina olam-faktlar olami, voqealar olami mavjud. Gap – bu olam manzarasidir. U olam bilan bir hil mantiqiy shaklga ega. Basharti olam mantiqsiz bo'lganda edi, uni gap shaklida tasavvur qilib bo'lmas edi. Gapning ma'nosini faktlar ifoda etadi. Barcha gaplar elementar gaplarning umumlashmasi hisoblanadi. Bu gaplar modellar sifatida bevosita faktlarga muvofiqlashadi. Demak, «umuman aytish mumkin bo'lgan gapni aniq qilib aytish ham mumkin». qolgan boshqa hamma narsalar to'g'risida, masalan, mistik narsalar to'g'risida, yaxshisi - indamaslik kerak. Shuning uchun indamaslik kerakki, mistik fikrlarni, xuddi etik fikrlar singari yaqqol - mantiqan aniq ifodalab bo'lmaydi. Bunday aytilgan fikrlarning rost yoki yolg'onligini tekshirib ham bo'lmaydi. Agar kimdir biror joyi og'riyotganini aytsa, o'sha kishining o'zidan boshqa hech kim ushbu og'riqning haqiqiyligini isbotlab bera olmaydi.

Falsafa ilmiy ta'riflar, gaplardan iborat emas, chunki u fandan farqli o'laroq faktlar bilan ishlamaydi. Binobarin, falsafiy gaplar rost ham emas va yolg'on ham emas: ular ma'nosizdir. Falsafaning maqsadi fikrlarning falsafiy gaplar tuzishdan iborat emas, balki fikrlarning mantiqiy ma'nosini tushuntirib berishdan iborat. Shuning uchun ham falsafa bu ta'limot emas, balki faoliyatdir.

Shunday qilib, mantiqiy-lingvistik ahamiyatlilik analitik falsafaning birinchi bosqichi uchun xarakterli xususiyat, o'ziga xos burilish nuqtasidir. Shuningdek u qat'iy mantiqiy lingvistik sinovga duch kelgan falsafa statusini qaytadan ko'rib chiqadigan bosqichdir. Bunga ko'ra eski falsafiy tizimlarning to'g'ri ekanligi shubha ostida qoladi. Falsafa yo fan sifatida tushuniladi (Rassel), yoki fanga kirish yo'li, fikrlarni aniqlashtirish bo'yicha olib boriladigan bir faoliyat deb qaraldi. (Vitgenshteynning dastlabki qarashlari.)

Agar analitik yo'nalish oyoqqa turgan joy Rassel va Vitgenshteynlar ish olib borgan Angliya deb haqli ravishda hisoblash mumkin bo'lsa, keyinchalik uning harakat markazi Vena va Berlinga ko'chadi. «Faylasuflarning Venadagi to'garagi»ga M.Shlik, F.Frank, O.Neyrat, R.Karnap, K.Gyodel kirganlar. Berlindagi «Ilmiy falsafa jamiyatini» G.Reyxenbax va K.Gempel singari birinchi darajali faylasuflar gullatishgan. Mana shu ikkala guruh vakillari o'zaro kelishilgan falsafiy

pozitsiyada turmagan bo'lsalar-da, baribir ularning barchasini dunyoni matematika, mantiq va fizika fanlari yutuqlari asosida ilmiy anglash manfaatlari birlashtirib turgan. Ayniqsa, Vitgenshteynning «Mantiqiy-falsafiy traktati»ga ko'p etibor berilgan edi. Ikkinchi jahon urushi mintaqadagi faylasuflarning mutlaq ko'pchiligini AQShga emigrasiya qilinishiga majbur etdi. Bu yerda ular o'z ishlarini g'oyat samarali tarzda davom ettirdilar. Emigrasiya analitik falsafani anglosakson qadriyatiga aylanib ketishiga sababchi bo'ldi. Endi mantiqiy pozitivizmning asosiy g'oyalarini ko'rib chiqamiz.

Ular metafizikani falsafaning dastlabki prinsiplari to'g'risidagi ta'limot sifatida rad etdilar. Vena to'garagining vakillari metafizikaning ahamiyatini inkor etadilar. Chunonchi, Karnap metafizikaning xizmatini tilni mantiqiy tahlil qilish natijasida fanlar bajara oladilar deb hisoblagan. Bir tomondan, mantiqiy pozitivistlar Vitgenshteyn tomonidan olg'a surilgan falsafiy gaplarni ma'nosiz gaplar sifatida tushunish lozim degan fikriga tayansalar, boshqa tomondan - ular XIX asr pozitivizm an'alarini, eng avvalo fransuz olimi O.Kont va avstriya olimi E.Maxlarning an'anasini davom ettiradilar. Pozitivizm o'zini ijobiy ta'limot, ya'ni fan sifatida tan olinishini talab qiladi. Voqelikning har bir sohasi muayyan bir fan orqali o'rganiladi. o'z kuchini ishga solish uchun metafizikaga maydonning o'zi qolmaydi.

Gaplarni analitik va sintetik gaplarga bo'lish fanni neopozitiv tarzda tushunishda muhim ahamiyat kasb etadi. Analitik gap - bu shunday gapki, uning haqqoniyligi uning o'z mazmunidan kelib chiqqan holda belgilanadi, sintetik gapda esa biz uni ko'rmaymiz. Analitik gaplarga misollar keltiramiz: «Kvadratning barcha burchaklari to'g'ri burchaklidir», «To'g'ri burchak qarshisida teng tomonlar yotadi, burchak va tomonlar mos keladi». Ta'rif bo'yicha kvadratdagi barcha burchaklar to'g'ri burchak, jismlar esa allaqanday cho'zilgan holatni eslatadi. Sintetik mazmundagi gapga misollar keltiramiz: «Stol ustida kitob yotibdi», «Talabalar kulishni yaxshi ko'rishadi». Ta'rifga ko'ra stol, unda kitob yotishi albatta shart bo'lgan allaqanday bir narsa hisoblanmaydi. Sintetik gaplarning haqiqiyliги empirik yo'llar bilan aniqlanadi.

Neopozitivistlar fandagi barcha gaplar yo analitik gaplar yohud sintetik gaplar bo'ladi, deb hisoblaydilar. Analitik gaplar aprior - ya'ni azaldan ma'lum gaplar bo'lib, ular mantiqan zarur bo'ladi, sintetik gaplar esa - empirik gaplar bo'lib, ular mantiqan olganda zarur bo'lmaydi. Shunga muvofiq barcha fanlarni eksperimental (fizika, kimyo, psixologiya, tarix, sosiologiya) hamda noeksperimental (mantiq va matematika) fanlarga ajratish mumkin. Falsafaning gaplari analitik gaplar ham emas va sintetik gaplar ham emas, ular ularning fikricha ma'nosizdir. Aytaylik, men quyidagi falsafiy bir gapni qarab chiqayotgan bo'lay: «Materiya birlamchi, ong ikkilamchidir». Materiya tushunchasidan ongni chiqarib tashlab bo'lmaydi, shuning uchun bizning gapimiz analitik gap hisoblanmaydi. Ayni bir vaqtda men eksperimental tarzda materiya bilan ishlay olmayman, binobarin bizning gapimizni empirik tarzda tekshirib bo'lmaydi, ya'ni u sintetik gap hisoblanadi. Shunday qilib, qarab chiqilayotgan falsafiy gap ma'nosiz gap bo'lib chiqadi.

Neopozitivistlarning tanqidchilari, ayniqsa, amerikalik faylasuf Kuayn, ularning analitik va sintetik gaplarni bir-biridan ajratilishini absolyutlashtirishda ayblaydi.

Haqiqatda esa ularning bir-biri bilan o‘zaro bog‘liq ekanligini hisobga olish lozim. Buning ma‘nosi shuki, eksperiment vaqtida umuman, nazariya, shu jumladan, analitik gaplarning haqqoniyligi tekshirib chiqiladi, ularni ham xuddi falsafiy gaplarni tekshirganday tekshirib chiqiladi: Agar falsafiy gaplar haqiqatdan ham foydali bo‘lsa, u holda ular haqiqiy, ya‘ni haqiqatni ifodalagan gaplar hisoblanadi. Kuaynning tanqidini ko‘pchilik neopozitivistlar tan olib, uni qo‘llab-quvvatlaydilar. Biroq faylasuf Karnap unga qarshi e‘tiroz bildirib, ko‘p hollarda gaplarning analitik va sintetik gaplarga bo‘linishi saqlanib qoladi, deb tasdiqlaydi. Masalan, sun‘iy tillarni konstruksiya qilish vaqtida faqat analitik gaplar bilan ishlash asosiy vazifa hisoblanadi.

4.4. Analitik epistemologiya.

Epistemologiya - bu falsafiy va uslubiy fan bo‘lib, unda ilmiy bilimlar, uning tuzilishi, faoliyati va rivojlanishi tekshiriladi. An‘anaviy ravishda u epistemologiya yoki bilim haqidagi ta‘limot bilan aniqlanadi. Biroq noklassik falsafada epistemologiya va epistemologiyani farqlash tendensiyasi mavjud bo‘lib, ular asl kategoriyali qarama-qarshiliklarga asoslanadi. Agar gnoseologiya "subyekt - obyekt" muxolifati atrofida o‘z g‘oyalarini ochsa, u holda epistemologiya uchun "obyekt - bilim" muxolifati asosiy hisoblanadi. Epistemologlar ishni davom ettirmaydilar bilimlarni amalga oshiradigan "epistemologik mavzu" dan, aksincha bilimning o‘zi obyektiv tuzilmalaridan.

Asosiy epistemologik muammolar: bilim qanday ishlaydi? Uni obyektivlashtirish va ilmiy-nazariy va amaliy faoliyatga tatbiq etish mexanizmlari qanday? Bilim turlari qanday? "Hayot", bilimlarning o‘zgarishi va rivojlanishining umumiy qonuniyatlari qanday? Shu bilan birga, bilish jarayonida qasddan aloqalar mavjudligi (nominasiyalar, ma‘lumotnomalar, ma‘nolar va boshqalar) orqali bilish jarayonida ishtirok etadigan ong mexanizmi bilvosita hisobga olinadi. Bunday holda, obyektning element sifatida - bilimning o‘zi tuzilishi (ideal obyekt) yoki bilim (haqiqat) atributining moddiy haqiqati sifatida ko‘rib chiqish mumkin.

Tarixiy nuqtai nazardan, epistemologik muammolar epistemologik g‘oyalardan ilgari paydo bo‘lib, antik davrda shakllanib kelgan. Masalan, Platonning "g‘oyalari" va u taklif qilgan "haqiqat" ning referentsial kontsepsiyasi, Zenonning aporiyasi, skeptiklarning troplari, Aristotelning mantiqi. Qadimgi bilimlar haqidagi g‘oyalar tavsiflovchi xarakterga ega emas edi, chunki ular muammoli va normativ-uslubiy xarakterga ega edi. Masalan, Zenon qarama-qarshi bilimlarni kimga va nima obyektga bog‘lash faktini qayd etdi va shu bo‘yicha epistemologik muammoni ko‘tardi. Aristotel ilmiy mulohazalarni normallashtirish va bilimlarni tartibga solishning umumiy tamoyillarini joriy qilish orqali to‘plangan muammolarni olib tashlashga harakat qildi. Bu kelajakda bilimlarni tizimli tashkil etish namunalarini yaratishga imkon berdi. Evklidning "Boshlang‘ichlari"ni nafaqat geometrik bilimlarni umumlashtirish va qisqartirish mahsuli sifatida, balki Platon va Aristotelning normativ epistemologik tushunchalarini amalga oshirish sifatida ham ko‘rish mumkin.

Oʻrta asrlarda epistemologiyaning tanqidiy va tadqiqot tarkibiy qismlari asosan Aristotel mantiqining meyoriy tabiati bilan cheklangan va cheklangan.

Oʻrta asr epistemologiyasining yorqin ifodasi "nominalistlar" va "realistlar" oʻrtasidagi sxolastik bahsdir. Uygʻonish davri yangi motivlarni keltirib chiqardi. Empirik bilimga qiziqish uygʻondi, dunyoning umumiy manzarasidagi bilimning oʻrni va maqsadi haqidagi gʻoya oʻzgardi.

Nikolay Kuzanskiy muammolar konsepsiyasini "oʻrganilgan jaholat", yaʼni kelajakda yangi epistemologik strategiyani shakllantiradigan jaholat haqidagi bilim sifatida taqdim etadi. Boshqa tomondan, falsafiy mulohaza tobora yuzlanmoqda. Shu munosabat bilan ong konsepsiyasi aslida Piter Abelard tomonidan kiritilgan tushunchalar mavjudligining individual qobiliyati va haqiqati sifatida amalga oshiriladi. F. Bekon tomonidan eʼlon qilingan va 17-18 asrlarda rivojlangan "fanlarning katta yaxshilanishi" yangi bilimlar shakllanishini - yangi Yevropa ilmini keltirib chiqardi. Bilimlarning yangi tashkil etilishi tanqidiy mulohaza va nazariy dizaynni talab qildi.

Antik davr va oʻrta asrlarning epistemologik sxemalari bu muammolarni hal qila olmadi.

20-asrga qadar, epistemologiya oʻz institusional shakllari bor va tegishli muammoli ishlar asosan mantiq (asosan ingliz tahliliy anʼanasi) va uning ichidagi epistemologiya doirasida amalga oshirilardi. Tadqiqotchilar (birinchi navbatda mantiqchilar) subyektivlik va predmet-obyekt sxemalarini sensualistik va pozitivistik talqinlari natijasida hosil boʻlgan psixologizmdan uzoqlashishga harakat qilishdi. XX asrda bu jarayon yangi falsafiy va metodologik yoʻnalishlari va shakllantirish yondashuvlar yoʻli boʻldi. Analitik, operasion, meyoriy, tarkibiy va funksional metodlar va bilimlarni oʻrganish usullari ishlab chiqilmoqda. 1970 yilda K. Popper (obyektiv bilimlar mazmuni) va oldinga "uchinchi dunyo" tushunchasini qoʻyib, epistemologiya erki uchun ontologik asos berdi.

Epistemologik tadqiqotlarning hozirgi holatini belgilaydigan omillar qatoriga quyidagilar kiradi:

1. Bilim va obyekt oʻrtasidagi munosabatlar faqat kognitiv vaziyatlardan tashqariga chiqadi. Murakkab amaliyotlar paydo boʻlmoqda, bu yerda bilishdan tashqari, boshqa faoliyat turlari boʻyicha bilimlarning ishlashini ham hisobga olish kerak: muhandislik, loyihalash, boshqarish, oʻqitish.

2. "Haqiqat"ning klassik aloqasi bir qator boshqa munosabatlar bilan toʻldiriladi (va baʼzan almashtiriladi): "izchillik", "toʻliqlik", "izohlanuvchanlik", "realizasiya" va boshqalar.

3. Bilimlar tipologiyasi tobora kengayib boradi va farqlanadi: metodologik, tabiiy-ilmiy, gumanitar va muhandislik-texnik bilimlar bilan bir qatorda uning oʻziga xos variantlari ajralib turadi.

4. Bilimning semiotik tuzilishi tadqiqotning maxsus predmetiga aylanadi.

5. "Bilim" dan tashqari, boshqa epistemologik birliklar (masalan, "tillar") intensiv ravishda tekshirilmoqda.

6. Skiyentiizm inqirozi vujudga keldi: ilmiy bilimlar endi bilimning asosiy shakli sifatida qaralmayapti va anʼanaviy tarixiy va maʼnaviy amaliyotlar bilan

bog‘liq bo‘lgan aql-idrok komplekslari an’anaviy rasionallik g‘oyalaridan tashqariga chiqmoqda.

Nazorat uchun savollar

1. Analitik falsafa falsafani bilishning asosan nimalar orqali tahlili deb tushuniladi?
2. "Mantiqiy tahlil" atamasini fanga qaysi olimlar kiritganlar?
3. Murning qaysi asari mutlaq idealizm tafakkuriga qarshi bo‘lgan Angliyada realistik harakatning boshlang‘ich nuqtasiga aylandi?
4. Neorealizmning mohiyatini tushuntirib bering.
5. Pragmatizm falsafasi deganda nimani tushunasiz?
6. Neopozitivizmning falsafadagi o‘rni qanday?
7. O‘zining bilim haqidagi umumiy falsafiy mulohazalarida Rassel umuman qaysi olimlarning asarlaridan ma’lum bo‘lgan ko‘p narsalarni takrorlaydi?
8. Mantiqiy pozitivizm oqimidagi tadqiqotlar qaysi yo‘nalishlarda qimmatli ilmiy natijalar bergan?
9. Epistemologiya nima?
10. Epistemologik tadqiqotlarning hozirgi holatini belgilaydigan omillar qatoriga nimalar kiradi?

IV. AMALIY MASHG‘ULOT MATERIALLARI

1-mavzu. Falsafa fanining zamonaviy fanlar tizimida tutgan o‘rni.

- 1.1 Falsafa fanining zamonaviy fanlar tizimida tutgan o‘rni.
- 1.2 *Falsafiy bilimlar tizimida ontologiya masalalari.*
- 1.3 *Ijtimoiy falsafa va uning zamonaviy konsepsiyalari*

Amaliy mashg‘ulot mashg‘ulotini olib borish tartibi: Tinglovchilardan ixtiyoriy ravishda kichik guruhlar shakllantiriladi, mavzu buyicha asosiy tushunchalarni javdal va sxemalari shakllantiriladi. Tinglovchilar o‘zlari bajargan amallarini individual yoki guruhiy tarzda izohlab, himoya etadilar.

Amaliy mashg‘ulot mashg‘ulotini olib borishda qo‘llaniladigan metodlar: “Insert”, “Charxpalak”, “Venna diagrammasi”, “BBB” “FSMU”, “Tushunchalar izohi”.

1-Ilova (1.1)

O‘quv topshiriq:

Insert usulida jadvalni to‘ldirish

Insert qoidasi

1. Ma’ruza matnini o‘qib, matnning chetida quyidagi belgilarni qo‘yib chiqing:
V – bilaman.
+ - men uchun yangi ma’lumot.
- - men bilgan ma’lumotni inkor qiladi.
? – noaniq (aniqlashtirish talab qiladigan) qo‘shimcha ma’lumot.

1. Olingan natijalarni jadval shaklida rasmiylashtiring.

Mavzu savollari	V	-	+	?
Borliq tushunchasining mohiyati va ma’nosi, borliq haqidagi tarixiy konsepsiyalar.				
Borliqning shakllari va namoyon bo‘lish xususiyatlari.				
Materiya tushunchasi, uning xususiyatlari va namoyon bo‘lish				

shakllari haqida zamonaviy qarashlar				
Harakat – materiyaning namoyon bo‘lish shaklidir				

2. Ilova (2.2)

Mavzu bo‘yicha faollashtiruvchi va Blis so‘rov savollari

1. Mavzudan nima yangilik oldinglar?
2. Yunon olimlari borliqqa qanday ta'rif bergan?
3. Абу Наср Фаробий борлиққа қандай таъриф берган?
4. Абу Али ибн Сино борлиққа қандай таъриф берган?
5. Онтология нима?
6. Harakat nima?
8. Materiya nima?

Kichik guruhlarda ishlash qoidasi

1. Talabalarni ishini bajarish uchun bilim va masalalarga ega bo‘lmog‘i lozim.
2. Guruhlarga aniq topshiriqlar berilmog‘i lozim.
3. Kichik guruh oldiga qo‘yilgan topshiriqni vaqt ajratiladi.
4. Guruxlardagi fikrlar chegaralanmaganligi va tazyiqqa uchramasligi haqida ogohlantirilishi zarur.
5. Gurux ish natijalarini qanday taqdim etishini aniq bilishlari, o‘qituvchi ularga yo‘riqnoma berishi lozim.
6. Nima bo‘lganda xam muloqotda bo‘ling, o‘z fikringizni erkin namoyon eting.

Gurux bo‘yicha baholash mezonlari

Xar bir guruh boshqa guruxlarni baholaydi. Xar bir talab bo‘yicha – 1,0 ball

Gurux №	Tushunarli va aniq javob (0,5)	Ko‘rgazmalilik (0,3)	Reglamentga amal qilish (0,1)	Gurux faolligi (0,1)	Jami
1					
2					
3					
4					

Xisob natijasi

Gurux №	Umumiy ball	Umumiy ball	Umumiy ball	Umumiy ball	Umumiy ball
1					
2					
3					
4					
Umumiy					
Xisob ballari					
baxo					

Baho: 0,8 – 1,0 ball – a'lo baho

0,4 – 0,7 ball – yaxshi baho

0 – 0,3 ball – o'rta baho

Nazorat savollari

1. Borliq tushunchasining mohiyati va ma'nosi.
2. Borliq xaqidagi konsepsiyalar.
- Z. Obyektiv va subyektiv borliq tushunchalari.
4. Borliqning uch sohasi va ularning mazmun mohiyati.
5. Borliqning mavjudlik usullari.

Foydalaniladigan adabiyotlar:

1. Pulatova D. , Izzetova E. *Filosofi Y.* -T.: Sharkshunoslik, 2012.
2. *Falsafa.* Axmedova M. Tahriri ostida.-T.: UFMJ, 2006.
3. *Osnovi filosofii. Uchebnik. Izdaniye 2-ye, pererabotannoye, dopoln. /Pod red.M.A.Axmedovoy, V.S.Xana.* - T.: Mexnat. 2004.
4. *Falsafa asoslari. Darslik.* -T.: O'zbekiston, 2005, 6-27 betlar.
5. Gunar Skirbek, Nils Gilye. *Falsafa tarixi. O'quv qo'llanma.* - T.: Sharq, 2002, 40-42, 84-86-b.
6. *Falsafa qomusiy lug'at.O'quv qo'llanma.* T.Sharq 2004., 495 b.
7. Raximboboyeva N. "Falsafa" fani bo'yicha ta'lim texnologiyasi: Uslubiy qo'llanma/ "Iqtisoiy ta'limdagi o'qitish texnologiyasi" seriyasidan.-T.:TDIU, 2013, 21-51 b.
8. Rahimboboyeva N. "Falsafa" fani bo'yicha elektron o'quv-uslubiy majmua (bakalavriat bosqichi talabalari uchun): O'quv-uslubiy qo'llanma. - T.: TDIU, 2013.

2-mavzu. Tarkibiy funksional yondashuv.

2.1. Tarkibiy funksional yondashuv. Sistema, element, struktura va funksiya falsafiy tushunchalar sifatida.

2.2. Borliq falsafasi va uning zamonaviy tahlili.

Amaliy mashg'ulot mashg'ulotini olib borish tartibi: Tinglovchilardan ixtiyoriy ravishda kichik guruhlar shakllantiriladi, mavzu buyicha asosiy tushunchalarni javdal va sxemalari shakllantiriladi. Tinglovchilar o'zlari bajargan amallarini individual yoki guruhiy tarzda izohlab, himoya etadilar.

Amaliy mashg'ulot mashg'ulotini olib borishda qo'llaniladigan metodlar: "Bumerang", "Charxpalak", "Venna diagrammasi", "BBB" "FSMU", "Tushunchalar izohi".

1-Ilova (2.1)

Dokladlar mavzusi:

1. Sistema, element, struktura.
2. Falsafiy qonunlar.
3. Falsafiy kategoriyalar.

O'quv topshiriq:

Doklad mavzulari bo'yicha savollar va topshiriqlar:

1. Miqdor o'zgarishlarining sifat o'zgarishlariga o'tish qonuni.
2. Sifat va xossa, meyor va miqdor kategoriyalarining birligi va farqi.
3. Bog'lanish, aloqadorlik, takrorlanish tushunchalarining dialektika bilan bog'liqligi bormi?

1. Falsafiy qonunlar.

1. Qonun nima?
2. Tabiat va jamiyat qonunlarining qanday xususiyatlari bor?
3. Olamdagi ayniyat va ziddiyat holatlariga misollar keltira olasizmi?
4. Miqdor va sifat nima? Meyor-chi?
5. Inkori nima?

2. Falsafiy kategoriyalar.

1. Kategoriya o'zi nima?
2. Kategoriyalarni mazmuniga qarab turkumlab bering?
3. Hozirgi davrda taraqqiyot va o'zaro bog'liqlik tamoyillari qanday namoyon

bo‘lmoqda?

3-Ilova (2.2)

Amaliy mashg‘ulotni baxs-munozara shaklida o‘tilishini baholash mezonlari

Baholashning ball tizimi	Dokladchilar			
	1	2	3	4
Doklad mazmuni(2,5)				
Mavzuga mosligi (1,5)				
Javobning mantiqiy to‘g‘riligi (0,5)				
Xulosaning to‘g‘riligi(0,5)				
Ma’lumotning taqdim etilishi (0,5)				
Reglamentga amal qilish (0,5)				
Jami: (3,5)				
Taqrizchilar				
Dokladga ta’rif (3,0)				
Dokladning mazmunli jihati (1,2)				
Reglamentga amal qilish (0,6)				
Jami: (3,0)				
Opponent				
	1	2	3	4
1. Savollar;				
Savollar soni (xar biriga 0,3)				
2. To‘ldirish				
Soni (har biriga 0,2)				
Mohiyatiga ko‘ra (0,3)				
Jami (3,0)				

Reglament vaqti

Doklad uchun – 5 daqiqa

Taqrizchilarga – 2 daqiqa

Opponentlarga – 1-3 daqiqa

Kollektiv muhokama – 5-10 daqiqa

O‘quv topshiriq:

— Tushunarli uslubning tushunchalar taxlili varog‘iga dialektik kategoriyalarning taxlilini bajaring. Tinglovchilar kategoriyalarning mazmun va mohiyati jixatidan nimani bildirishi, munosabatini xamda uning ta’riflarini keltiradi.

— Tushunarli metodlning tushunchalar taxlili varog‘i

№	Tushunchalar nomi	Sizningcha tushuncha bildiradi	Ushbu nimani	Ushbu tushunchaga munosabatingiz ta’rifni keltiring	Qo‘shimcha fikr
1	Yakkalik				
2	Umumiylik				
3	Xususiylik				
4	Mohiyat				
5	Xodisa				
6	Mazmun				
7	Shakl				
8	Element				
9	Struktura				
10	Butun				
11	Qism				
12	Sabab				
13	Oqibat				
14	Zaruriyat				
15	Imkoniyat				
16	Tasodif				
17	Voqealik				

Nazorat uchun savollar

1. Mavjudlik, o‘zgarish va o‘zaro aloqadorlik namoyon bo‘lishining asosiy tamoyillari.
2. Falsafiy kategoriyalar tizimi, ularning mazmuni.
3. Falsafa kategoriyalari o‘rtasidagi boglanishlar va ularning xozirgi davrda namoyon bulishi.
4. Yoshlar tarbiyasida falsafiy kategoriyalar to‘g‘risidagi bilimlarning ahamiyati.

Foydalaniladigan adabiyotlar:

1. Pulatova D. , Izzetova E. *FilosofiY.* -T.: Sharkshunoslik, 2012.
2. Falsafa. Axmedova M. Tahriri ostida.-T.: UFMJ, 2006.
3. Osnovi filosofii. Uchebnik. Izdaniye 2-ye, pererabotannoye, dopoln. /Pod red.M.A.Axmedovoy, V.S.Xana. - T.: Mexnat. 2004.
4. Falsafa asoslari. Darslik. -T.: O‘zbekiston, 2005, 6-27 betlar.
5. Gunar Skirbek, Nils Gilye. Falsafa tarixi. O‘quv qo‘llanma. - T.: Sharq, 2002, 40-42, 84-86-b.
6. Falsafa qomusiy lug‘at.O‘quv qo‘llanma. T.Sharq 2004., 495 b.
7. Raximboboyeva N. “Falsafa” fani bo‘yicha ta’lim texnologiyasi: Uslubiy qo‘llanma/ “Iqtisoiy ta’limdagi o‘qitish texnologiyasi” seriyasidan.-T.:TDIU, 2013, 21-51 b.
8. Rahimboboyeva N. “Falsafa” fani bo‘yicha elektron o‘quv-uslubiy majmua (bakalavriat bosqichi talabalari uchun): O‘quv-uslubiy qo‘llanma. - T.: TDIU, 2013.

3-mavzu. Fanda metod va metodologiya tushunchasi.

3.1. Fanda metod va metodologiya tushunchasi Dunyoni falsafiy idrok etishning o'ziga xos xususiyati.

3.2. Ilmiy bilish metodlari va ularning zamonaviy tasnifi

3.3. Falsafada ong masalasi.

Amaliy mashg'ulot mashg'ulotini olib borish tartibi: Tinglovchilardan ixtiyoriy ravishda kichik guruhlar shakllantiriladi, mavzu buyicha asosiy tushunchalarni javdal va sxemalari shakllantiriladi. Tinglovchilar o'zlari bajargan amallarini individual yoki guruhiy tarzda izohlab, himoya etadilar.

Amaliy mashg'ulot mashg'ulotini olib borishda qo'llaniladigan metodlar: "Bumerang", "Charxpalak", "Venna diagrammasi", "BBB" "FSMU", "Tushunchalar izoxi".

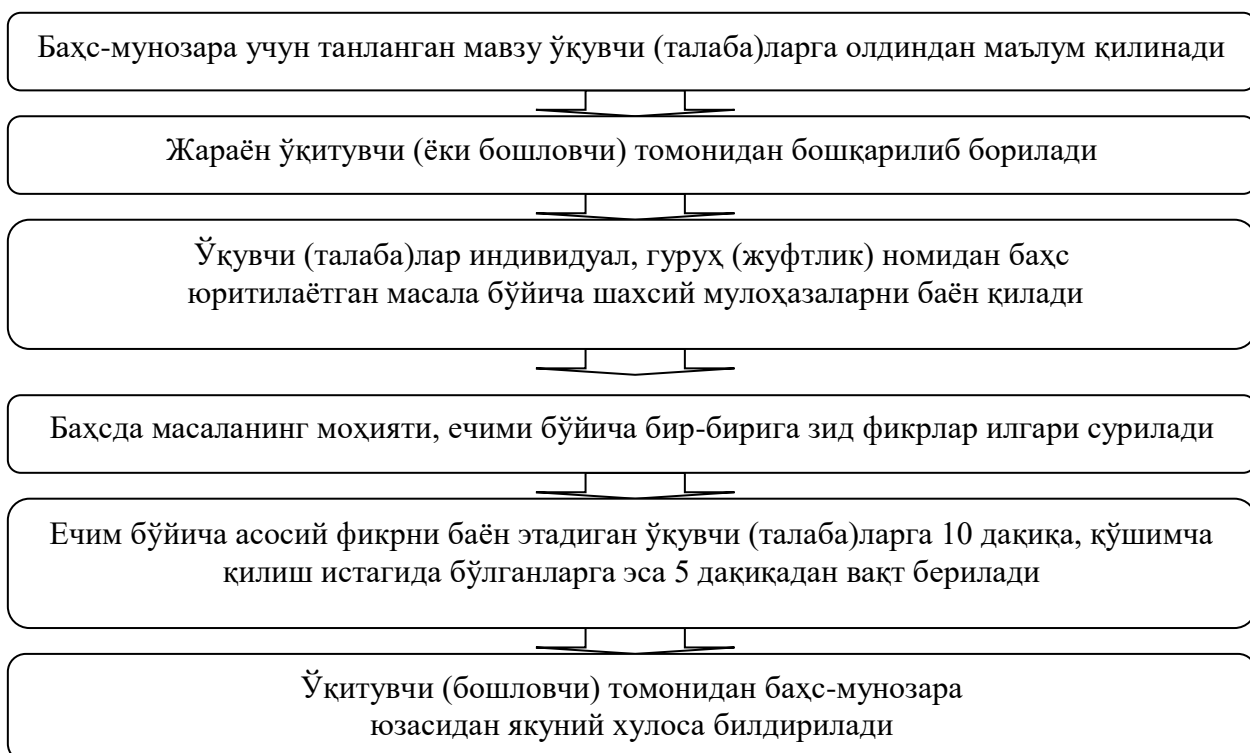
"BAHS-MUNOZARA" METODI

Metod ikki yoki undan ortiq shaxslar tomonidan muayyan vaqt oralig'i va qat'iy qoidalarga muvofiq tashkil etiladigan og'zaki bahs bo'lib, tinglovchi larda o'rganilayotgan mavzu bo'yicha erkin, asosli fikrlarni bildirish qobiliyatlarini shakllantirishga xizmat qiladi. O'quv mashg'ulotlarida bahs-munozaradan foydalanishda mavzuga doir ma'lum masalalar hal qilinadi.

Metodni qo'llashda quyidagi tartibda ish ko'riladi:

Izoh: 1) bir tinglovchi ga ikki marta so'zga chiqishga ruxsat etilmaydi;

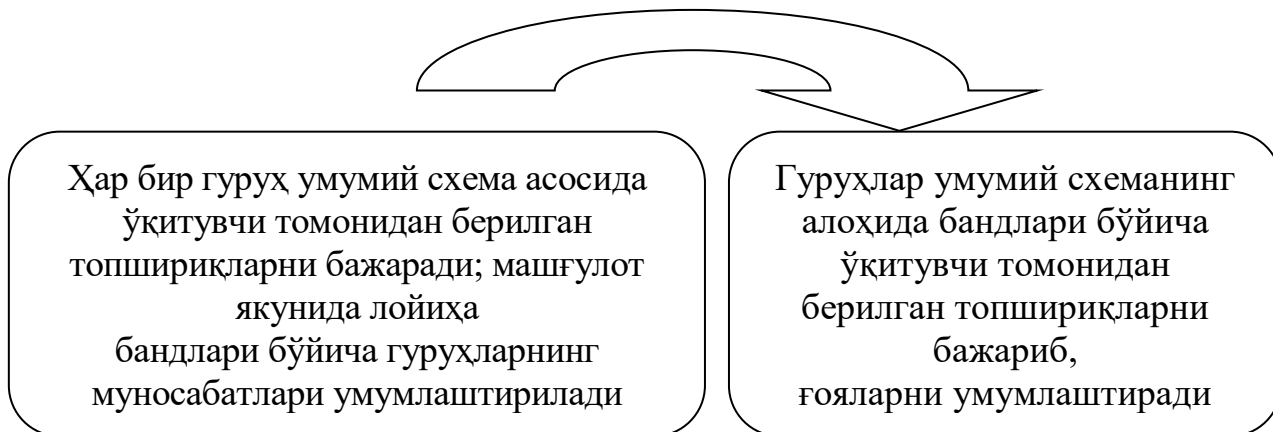
2) o'qituvchi (boshlovchi) tinglovchi larning mavzudan chetga chiqmasliklarini qat'iy nazorat qilib boradi, bordi-yu, shunday holatlar sodir etilsa, so'zlovchilar bu haqida ogohlantiriladi.

"BILIB OLDIM" (BBB) METODI

Metod tinglovchilarga muayyan mavzular bo'yicha bilimlari darajasini baholay olish imkonini beradi. Uni qo'llashda tinglovchilar guruh yoki jamoada ishlashlari mumkin. Guruhda ishlashda mashg'ulot yakunida guruhlar tomonidan bajarilgan ishlar tahlil qilinadi.

Guruhlar faoliyati quyidagi ko'rinishda tashkil etilishi mumkin:

Nazorat uchun savollar

1. Ong va ruhiyatning ijtimoiy - tarixiy mohiyati.
2. O'z - o'zini anglash, uning shakllari.
3. Ong va axborot. Informasion portlash.
4. Hozirgi davrda ong va dunyoqarashda tub o'zgarishlarni amalga oshirish zaruriyati.

Foydalaniladigan adabiyotlar:

9. Pulatova D. , Izzetova E. *FilosofiY.* -T.: Sharkshunoslik, 2012.
10. *Falsafa.* Axmedova M. Tahriri ostida.-T.: UFMJ, 2006.
11. *Osnovi filosofii. Uchebnik.* Izdaniye 2-ye, pererabotannoye, dopoln. /Pod red.M.A.Axmedovoy, V.S.Xana. - T.: Mexnat. 2004.
12. *Falsafa asoslari. Darslik.* -T.: O'zbekiston, 2005, 6-27 betlar.
13. Gunar Skirbek, Nils Gilye. *Falsafa tarixi. O'quv qo'llanma.* - T.: Sharq, 2002, 40-42, 84-86-b.
14. *Falsafa qomusiy lug'at.*O'quv qo'llanma. T.Sharq 2004., 495 b.
15. Raximboboyeva N. "Falsafa" fani bo'yicha ta'lim texnologiyasi: Uslubiy qo'llanma/ "Iqtisoiy ta'limdagi o'qitish texnologiyasi" seriyasidan.-T.:TDIU, 2013, 21-51 b.
16. Rahimboboyeva N. "Falsafa" fani bo'yicha elektron o'quv-uslubiy majmua (bakalavriat bosqichi talabalari uchun): O'quv-uslubiy qo'llanma. - T.: TDIU, 2013.

4-mavzu. Analitik falsafaning vujudga kelishi.

- 4.1. Analitik falsafaning vujudga kelishi. Pragmatizm falsafasi va uning zamonaviy talqini.
- 4.2. Neorealizm va lingvistik tahlilning maqsad va vazifalari.
- 4.3. Mantiqiy pozitivizm neopozitivizmning shakli sifatida
- 4.4. Analitik epistemologiya.

Amaliy mashg'ulot mashg'ulotini olib borish tartibi: Tinglovchilardan ixtiyoriy ravishda kichik guruhlar shakllantiriladi, mavzu buyicha asosiy tushunchalarni javdal va sxemalari shakllantiriladi. Tinglovchilar o'zlari bajargan amallarini individual yoki guruh tarzida izohlab, himoya etadilar.

Amaliy mashg'ulot mashg'ulotini olib borishda qo'llaniladigan metodlar: "Bumerang", "Charxpalak", "Venna diagrammasi", "BBB" "FSMU", "Tushunchalar izohi".

O'quv topshiriq:

Insert usulidan foydalanib savollarga javob beradi.

1. Ma'ruza matnini o'qib, matnning chetiga quyidagi belgilarni qo'yib chiqing:

V – bilaman

+ – men uchun yangi ma'lumot

- – men bilgan ma'lumotni inkor qiladi

? – noaniq (aniqlashtirish talab qiladigan) qo'shimcha ma'lumot.

2. Olingan natijalarni jadval shaklida rasmiylashtiring.

Mavzu savollari	V	-	+	?
Pragmatizm falsafasi va uning zamonaviy talqini.				
Mantiqiy pozitivizm neopozitivizmning shakli sifatida.				

Charxpalak uslubi qoidasi

3-4 guruxda tinglovchilar ish olib boradi. Har bir guruxga tugallanmagan fikrlardan iborat savollar yozilgan vatman qog'ozi va to'rt xil flamaster yoki marker beriladi. Savollar aylanib har bir guruxdan o'tadi, javoblar to'ldiriladi va savol o'z guruhiga kelgach o'yin to'xtatiladi. So'ng javoblar yig'ib olingach, doskaga yopishtiriladi va muxokama qilinadi. Har bir guruxdan vakil chiqib yozlarining javoblarini o'qib beradi.

Eng asosli javob bergan guruh g'olib xisoblanadi.

O'quv topshiriq:

— **3x3 loyihasi** asosida guruhlarda topshiriqlarni bajarish

1 – guruh topshiriq'i:

Quyidagi fikrni davom ettiring. — Mantiqiy empirizm va mantiqiy pragmatizm o'rtasidagi farqlar.....

2 - guruh topshiriq'i:

Quyidagi fikrni davom ettiring. —Neorealizm deganda....||

3 – guruh topshirig‘i:

Quyidagi fikrni davom ettiring. — Analitik epistemologiya mohiyati.....||

— 3x3 loyihasil qoidasi

- Uchta guruh uchta fikr
- Guruhlarga uch xil savol yozilgan vatman qog‘ozlari tarqatiladi.
- Xar bir guruh o‘z vatmaniga uchtadan javob yozadi.
- Javoblar qoladi guruhlar joy almashadi (3dan 1ga; 1dan 2ga; 2dan 3 ga)
- Xar stol almashganda uchtadan javob yoziladi.
- Oxirida jami 9 ta javob to‘planadi.
- Mustaqil ravishda har bir guruh umumiy ta‘rifni keltiradi va javoblarni taqdimot qiladi

Nazorat uchun savollar

1. Inson - falsafaning bosh mavzusi.
2. Inson, shaxs va individ tushunchalari.
3. Antropologiya - inson to‘g‘risidagi fan.
4. Antropologiyaning falsafiy muammolari.
5. Insonning jamiyatdagi o‘rin.
6. Inson tabiati va mohiyati.
7. Erkinlik va inson huquqlarining ijtimoiy qadriyat sifatidagi talqini.
8. O‘zbekiston mustaqilligi va insonning qadr-qimmati.
9. Inson muammosini o‘rganishning tarbiyaviy zaruriyati va axamiyati.

Foydalaniladigan adabiyotlar:

1. Pulatova D. , Izzetova E. FilosofiY. -T.: Sharkshunoslik, 2012.
2. Falsafa. Axmedova M. Tahriri ostida.-T.: UFMJ, 2006.
3. Osnovi filosofii. Uchebnik. Izdaniye 2-ye, pererabotannoye, dopoln. /Pod red.M.A.Axmedovoy, V.S.Xana. - T.: Mexnat. 2004.
4. Falsafa asoslari. Darslik. -T.: O‘zbekiston, 2005, 6-27 betlar.
5. Gunar Skirbek, Nils Gilye. Falsafa tarixi. O‘quv qo‘llanma. - T.: Sharq, 2002, 40-42, 84-86-b.
6. Falsafa qomusiy lug‘at.O‘quv qo‘llanma. T.Sharq 2004., 495 b.
7. Raximboboyeva N. “Falsafa” fani bo‘yicha ta‘lim texnologiyasi: Uslubiy qo‘llanma. “Iqtisoiy ta‘limdagi o‘qitish texnologiyasi” seriyasidan.-T.:TDIU, 2013, 21-51 b.
8. Rahimboboyeva N. “Falsafa” fani bo‘yicha elektron o‘quv-uslubiy majmua (bakalavriat bosqichi talabalari uchun): O‘quv-uslubiy qo‘llanma. - T.: TDIU, 2013.

O‘QITISH SHAKLLARI

Mazkur modul bo‘yicha quyidagi o‘qitish shakllaridan foydalaniladi:

- ma‘ruzalar, amaliy mashg‘ulotlar (ma‘lumotlar va texnologiyalarni anglab olish, aqliy qiziqishni rivojlantirish, nazariy bilimlarni mustahkamlash);
- davra suhbatlari (ko‘rilayotgan loyiha yechimlari bo‘yicha taklif berish qobiliyatini oshirish, eshitish, idrok qilish va mantiqiy xulosalar chiqarish);

- bahs va munozaralar (loyihalar yechimi bo'yicha dalillar va asosli argumentlarni taqdim qilish, eshitish va muammolar yechimini topish qobiliyatini rivojlantirish).

Nazorat savollari:

1. Ontologiya nimani o'rganadi?
2. Nima uchun «borliq» falsafaning asosiy kategoriyasi hisoblanadi?
3. Falsafa tarixida borliq muammosi qanday yechilgan?
4. Borliq qaysi asosiy shakllarda namoyon bo'ladi?
5. Borliqning turli shakllari o'zaro bog'lanadimi?
6. Borliq muammosining falsafiy ma'nosini tushuntiring. Substansiya nima?
7. Falsafa tarixida substansiya muammosiga qanday munosabat bildirilgan?
8. Materiya nima?
9. Materiyaning hozirgi zamon ta'rifi qanday?
10. Nima uchun dunyoning rang-barangligi va uning yaxlitligi muammosi nafaqat ilmiy, balki falsafiy ahamiyat ham kasb etadi?
11. Dunyoning birligini asoslash uchun qanday dalillar keltiriladi?
12. Harakat va rivojlanish bir biridan qanday farq qiladi?
13. Harakatning hozirgi zamon shakllari qaysilar?
14. Harakat tiplari nima?
15. Harakatning hozirgi zamon konsepsiyalari.
16. Subyektiv va obyektiv dialektikaning o'xshashlik va farqi nimada? Dialektikaning bilish mantiqi va metodologiyasi sifatidagi asosiy xususiyatini ayting.
17. Noklassik dialektikaning o'ziga xos xususiyatlari nimada namoyon bo'ladi?
18. Nima uchun ziddiyat tushunchasi dialektikada bosh tushuncha hisoblanadi?
19. Miqdor o'zgarishlarining sifat o'zgarishlariga o'tishi qonuni jamiyat taraqqiyotida qanday amal qiladi?
20. Dialektik inkor nima?
21. Dialektika kategoriyalari falsafiy kategoriyalar tizimida qanday o'rin egallaydi?
22. Butun va qism, sistema va element kategoriyalarining qiyosiy tahlilini amalga oshiring.
23. Mohiyat va qonun kategoriyalarining o'xshashlik va farqi nimada?
24. Mazmun va shakl, mohiyat va hodisa kategoriyalarining o'xshashlik va farqi nimada?
25. Imkoniyatlarning qaysi turlarini bilasiz?
26. Falsafa tarixida dialektikaning asosiy kategoriyalari haqidagi tasavvurlarning evolyusiyasiga tavsif bering.

27. Falsafada ongni tushunishga nisbatan qanday asosiy yondashuvlar vujudga kelgan?
28. Ongning falsafiy va tabiiy-ilmiy talqini o'rtasidagi farq nimada?
29. Ongning paydo bo'lishini materialistik falsafa qanday tushuntiradi?
30. Antrop tamoyilning mohiyati nimada?
31. Psixika va ong koinot evolyusiyasining tabiiy natijasi deganda nimani tushunasiz?
32. Ong nima? Nega u ijtimoiy-tarixiy xarakterga ega deyiladi?
33. Ong va tilning birligi deganda nimani tushunasiz?
34. O'z — o'zini anglash nima?
35. «Informasion portlash» nimani anglatadi?
36. Inson nima uchun falsafaning bosh mavzusi deb qaraladi?
37. Shaxs deganda nimani tushunasiz?
38. Antropologiya fanining ma'nosi va vazifalari nimalardan iborat?
39. Inson tanasi va ruhining o'zaro bog'liqligi va ular o'rtasidagi farqlar nimalarda namoyon bo'ladi?
40. Istiqolning insonparvarlik mohiyati nimalarda ko'rinadi?

V. KEYSLAR BANKI

FALSAFIY DEBATDA KEYS-STADI METODINI QO‘LLASH. TASDIQ VA INKOR KEYSLARI

Reja:

1. Keys-stadi haqida tushuncha. Keys turlari va strukturasi.
2. Tasdiq keysi va strategiyasi. (Tasdiq riyozati va taqdimoti).
3. Inkor pozitsiyasi va uni tayyorlash jarayoni.
4. Inkor darajalari (1, 2, 3, 4 darajalar talqini).

Debat o‘tkazishda “keys-stadi” innovasion metodini qo‘llash mumkin. “Keys” tushunchasi biron bir fikrni tasdiqlovchi (isbotlovchi) yoki inkor etuvchi qisqacha mazmun ifodasini (syujetini yoki mundarijasini) bildiradi. Raqobatdagi komandalarning spikerlari (oratorlari, notiqdari) mavzuning aspektlari va baxs argumentlari aks ettirilgan keysdan munozara vaqtida foydalanadilar.

Keys asosan ikki shaklda – tasdiqlovchi (isbotlovchi, ma’qullovchi) va inkor etuvchi shaklda bo‘ladi. Debat olib boriladigan guruh ham shunga ko‘ra ikkiga ajratiladi. Debatda mazkur keys shakllaridan biri (tasdiqlovchi keys) oldin (birinchi bosqichda), ikkinchisi (inkor keysi) keyin (ikkinchi bosqichda), ya’ni navbati bilan qo‘llangani uchun “stadi” (bosqich) tushunchasi qo‘shib qo‘yilgan.

Keysning strukturasi, masalan, quyidagicha bo‘ladi.

Mavzu sharxi:					
Mavzu dolzarbligini asoslash:					
Asosiy tushunchalarning ta’riflari:					
1 aspekt		2 aspekt		3 aspekt	
Argument	Argument	Argument	Argument	Argument	Argument
Isbot	Isbot	Isbot	Isbot	Isbot	Isbot

Bu yerda “Argument” tushunchasi ishonchli dalilni, “Isbot” esa dalilni qo‘llashga xizmat qiladigan fikrlarni ifodalaydi.

Keysda butun komanda nuqtai nazari adekvat (hech kimning fikri o‘zgartirilmasdan) tarzda o‘z ifodasini topishi kerak. Komanda birinchi spikerlarining nutqlarida mavzuni va komanda pozitsiyasini asoslovchi barcha

imkoniy strategiyalar bo'lishi kerak.

Keys strukturasi mavzu sharhidan (interpretasiyasidan, talqinidan) boshlanadi. Mavzuning umumiy sharxlari ko'p bo'lishi mumkin. Lekin debat tashkil etilganida har ikki komanda mavzuning muhim jixatlarini yana bir bora aniqlab olgan bo'lishi kerak. Bu komandalardan biri tog'dan gapirganda, ikkinchisi bog'dan gapiradigan bo'lmasligi uchun zarur. Masalan, komandalardan biri ekologik muammolarning fan-texnika taraqqiyoti samaralaridan bemeyor va norasional foydalanilishi munosabati bilin kelib chiqqani haqida gapirib turgan paytda ikkinchi komanda unga javoban fan va texnika erishgan buyuk yutuqlar haqida gapirishi to'g'ri emas. Shuning uchun ham mavzu, uning muhokama etiladigan mavzu va uning asosiy tushunchalari har ikki komanda spikerlari tomondan aniq talqin etilishi va keysda bu talqin yoritilgan bo'lishi kerak.

2. Tasdiq keysi va strategiyasi. (Tasdiq riyozati va taqdimoti).

Odatda tasdiqlovchi komanda debatni boshlab beradi, ya'ni birinchi bo'lib gapiradi. Shuning uchun mavzu va asosiy tushunchalar talqinlari va ta'riflarini birinchi bo'lib beradi. Talqin va ta'riflarning xajmi asossiz kengaytirib yoki toraytirib yuborilmasligi kerak. Agar shunday bo'lsa, ikkinchi (inkor etuvchi) komanda bu holni tanqid qilishi mumkin. Talqin va ta'riflar to'g'ri chiqishi uchun lug'atlar, darsliklar, asosiy manba'lardan foydalanish maqsadga muvofiq. Chunki ular umumiy qabul qilingan "madaniy norma" hisoblanadi. Inkor etuvchi tomon tasdiqlovchi tomon bera olmagan talqin va ta'riflarni ham berishi mumkin.

Keltirilgan talqin va ta'riflar komandalar keysi shakliga muvofiq bo'lishining ahamiyati katta. Chunki, tasdiqlovchi komanda ta'rish berishni boshlar ekan, ishning boshlanishidayoq o'z komandasining mavzuga nisbatan pozitsiyasini yoritishga erishadi. Shu ma'noda asosiy tushunchalarning ta'riflarini mavzuning talqinidan keyinoq berilishi to'g'ri bo'ladi. Ta'riflashni boshlashdan oldin tasdiqlovchi komanda spikeri "biz o'z nuqtai nazarimizni (pozitsiyamizni)" to'g'ri tushuntirish uchun avval mavzuga oid terminlarning ta'rifini keltiramiz", deb eslatilishi maqsadga muvofiq.

Tasdiqlovchi tomon o'z talqin va ta'riflarini berib bo'lganidan keyin inkor komandasi bu talqin va talqinlarni ma'qullashi, yoki, agar ular to'liq yoki to'g'ri bo'lmasa, shuni ko'rsatib, to'g'ri talqinlarni berishi kerak.

Tasdiqlovchi komanda o'z keysining argumentlash qismini tuzish uchun debatga tayyorgarlik davrida o'z pozitsiyasini puxta va aniq asoslash maqsadida o'z oldiga quyidagi savollarni qo'yishi kerak:

- Biz nima uchun bu mavzuni (g'oyani) tasliqlaymiz?
- Biz bu mavzuni (g'oyani) tasdiqlash uchun qaysi kuchli dalillarni keltira olamiz?
- Mavzu (g'oya) qanday asosiy masalalarni oldinga surgan va yana qanday masalalarni oldinga surishi mumkin?
- Inkor etuvchi tomon qanday qarshi argumentlarni keltirishi mumkin?

Shu savollarga javoban ishlar ekan, tasdiqlovchi tomon o'zining anik va puxta ishlangan strategiyasini va uni aks ettirgan o'z keysini yaratadi. Buni biz koneret

misollarda ko‘ramiz.

Har qanday debatning eng muhim qismi uning boshlanishida, auditoriya diqqat-e‘tiborini qozona olishdadir. Auditoriya diqqatini esa odatda yorqin sitata, kutilmagan statistik material, shuningdek, qiziqarli misol yoki analogiya jalb etishi mumkin.

Masalan, agar mavzu iqtisodiy yoki ekologik muammolarga muammolarga bag‘ishlangan bo‘lsa, tasdiqlovchi komanda spikeri mavzuning talqinida yoki asosiy tushunchalar ta‘rifidan oldin gapni SH.Qahhorova “hozirgi kunda ekologiya muammolari iqtisodiy muammolarga nisbatan ham dolzarbroq o‘ringa chiqdi”, degan fikrni oldinga surdi, degan fikr bilan boshlashi mumkin.

Tasdiq keysining mazmuni, masalan, quyidagicha bo‘lishi mumkin:

Mavzu sharxi : G‘oyalar ham gnoseologik, ham ontologik reallikdir.

Mavzu dolzarbligini asoslash: O‘tmish mafkurasi hukmronligi vaqtida bizning falsafiy tafakkurimiz g‘oyalar relligini cheklangan materialistik konsepsiya nuqtai nazaridan talqin etib keogan edi. O‘z mustaqilligimizni qo‘lga kiritgan bugungi kunda biz bu cheklangan qarashlar doirasidan chiqish imkoniga ega bo‘ldik. Endi bu masalani xolisona tahlil etish vaqti keldi. Aks holda hamon totalitar sosializm g‘oyalari hukmronligidan chiqib keta olmaymiz, tafakkurimizdagi mustaqillikka erisha olmaganimizcha qolaveramiz.

Asosiy tushunchalarning ta‘rifi: ontologiya, gnoseologiya, xususiy va umumiy metafizika, substansiya, shakl, materiya va b. tushunchalarning Platon, Aristotel, Forobiy, Ibn Sino, Ibn Arabiy, Nasafiy va b. talqinida berish mumkin.

Tasdiqlovchi fikrning aspektlari:

1 aspekt: G‘oyaning gnoseologik aspekti.

2 aspekt: G‘oyaning ontologik aspekti.

3 aspekt: G‘oyaning har ikki aspektining uzviyligi.

Shundan keyin har uchala aspektni tasdiqlovchi argumentlarni keltirish va ularni tasdiqlovchi dalillarni (isbotlarni) kelirish kerak. Isbot, dalillar qatoriga hozirgi davr kvantlar mexanikasi kashfiyotlarini, EPR paradoksini, golografiya, genetika va fanning boshqa soxalaridagi kashfiyotlar kiradi.

Yuqoridagilarning hammasi tasdiq keysi mazmunida yozilgan bo‘lishi kerak. Debatda spikerlar o‘z nutqlarini shu mazmundan chiqarib oladilar. Bu keysning taqdimoti sifatida amalga oshadi.

Tasdiq keysining xulosa qismida tasdiqda ishtirok etgan fikrlarni umumlashtirish va mavzuga qaytish kerak. Xulosa eng oxirgi, yakunlovchi fikr bo‘lgani uchun u qisqa, lo‘nda va aniq bo‘lishi maqsadga muvofiq.

Masalan, yuqoridagi mavzuning xulosasi quyidagicha bo‘lishi mumkin: G‘oya nimaligi masalasini chuqurroq tahlil etish shuni ko‘rsatadiki, uning ontologtk reallik ekani gnoseologik reallik ekanini inkor etmaydi, balki bu har ikki aspekt g‘oyaning reallik sifatidagi to‘liq ma‘nosini ochib beradi.

3. Inkor pozisiyasi va uni tayyorlash jarayoni.

Inkor komandasining pozisiyasi tasdiq komandaning keysini va uning vositasida uning pozisiyasi asossiz ekanini ko‘rsatishdan iboratdir. Buning uchun inkor komandasi tasdiq keysining barcha kuchsiz tomonlarini aniqlashi, buni

ko'rsatishda tayanish mumkin bo'lgan argumentlarni (ishonchli dalillarni) topishi va shu argumentlardan foydalangan holda ularning kuchsizligini isbotlay olishi kerak.

Inkor komandasi, avvalgi mavzuda aytilganidek, dastavval tasdiq komandasining mavzu sharxiga e'tibor beradi va uni ma'qullashi yoki ma'qullamasligini bildiradi hamda tasdiqlovchi komandaning mavzu va asosiy tushunchalar talqini va ta'rifidagi to'g'ri va noto'g'ri jixatlarni ko'rsatadi va tegishli argumentlar kelirib, o'z fikrlarini isbotlaydi. Bu yo'lda u avvalroq o'zi tayyorlagan keysdan foydalanadi. Bu keys tasdiqlovchi komandaning mavzu xususidagi nuqtai nazari to'g'ri emasligiga tegishli aspekt, argument va isbotlarning tartiblangan tizimidan tashkil topadi.

Inkor vazifasini o'z zimmasiga olgan komanda quyidagilarga e'tibor berishi zarur:

- Inkor nutqida tasdiq nutqining barcha komponentalariga (ikrichikirlariga ham) e'tibor bilan qarash kerak. Debat xarakteridan kelib chiqib, inkor komanda tomonidan keltirilgan ta'riflarga, talqinlarga yoki amaliy faoliyat rejalariga reaksiya tarzida amalga oshishi mumkin.
- Eng oldin tasdiq nutqining strukturasi munosabat bildirish kerak. Masalan, "tasdiq guruhi ekologiya masalalarining dolzabligiga e'tibor berarkan....., degan fikrni bildirishdi. Biz bunga o'z munosabatimizni bildirib," tarzida nutq so'zlanadi.
- Keyingi bosqichda tasdiq keysidagi mantiqiy izchillikka e'tibor qaratiladi. Inkorda aniq-ravshanlik bo'lishi uchun keysning boshidan oxiriga (yuqori satrlardan pastga) qarab punktma-punkt tushib borish kerak.
- Tasdiq keysining har bitta argumentiga, agar uni inkor etib bo'lmasa hamki, javob qaytarilishi shart. Masalan, "tasdiq guruhi...masalani oldinga surganida...argumentlarni keltirdi. Biz bu borada bulardan muhimroq argumentlar ham borligini aytishimiz mumkin..."
- Keysning aspektlariga nisbatan ham shu strategiyani qo'llash mumkin.
- Inkor keysi tasliq keysini qanday inkor etishini qiyoslar yordamida ko'rsatish maqsadga muvofiq. Bu inkorning debatlar uchun qanchalik muhim ahamiyatga egaligini ko'rsatadi.

4. Inkor darajalari (1,2, 3,4 darajalar talqini).

Inkor pozitsiyasi yoki inkor komandasining tasdiq komandasiga "xujumlari" birqancha darajalarda amalga oshadi.

1 darajadagi "xujum". Ushbu daraja mavzuning to'g'ri yoki noto'g'riligini aniqlashga xizmat qiladi, ya'ni "tematik" xarakterga ega bo'ladi. Lekin xujumning bu darajasida inkor etuvchi tomonga unchalik qat'iy talab qo'yilmaydi, ya'ni "xujum" ixtiyoriy bo'ladi. Boshqacha aytganda, inkor komandasi o'z ishini tasdiq komandasi rezolyusiyasi (tasdiq sifatida e'lon qilgan g'oyasi)ning sharhini "savallashdan" ish boshlashi shart emas. Faqat bu sharhlarning noto'g'ri ekaniga qat'iy ishonch bo'lgan holdagina "xujum" qilish mumkin.

Bu bosqichda asosan tasdiqlovchi tomon mavzuni sharhlaydi, asosiy tushunchalar ta'rifini beradi. Shu bilan u debat chegaralarini belgilaydi. Bunda inkor komandasi asosan ta'riflar to'g'ri berilganiga ishonch hosil qilishga harakat qila oladi. Lekin ta'rif noto'g'ri yoki noto'liq bo'lishi ham mumkin. Noto'g'ri yoki noto'liq ta'rifning xillari ko'p. Shunga ko'ra tematik inkor xillari ham turlicha bo'ladi:

- Tasdiq keysidagi ta'rif noto'g'ri deb hisoblangani sababli inkor etish.
- Alternativ ta'rifni oldinga suruvchi inkor.
- Inkor keysidagi ta'rif to'liqroq deb hisoblangani sababli inkor etish.

Inkor keysi ta'riflariga oid dalillar ishonchliligini isbotlash usullari quyidagicha:

- Soxa mutaxassislari bergan ta'rif.
- Mavzu kontekstiga muvofiq keluvchi ta'rif.
- Tushuncha mazmunini noo'rin toraytirib yoki kengaytirib yubormagan ta'rif.

To'g'ri tuzilgan va ifodalangan tematik argumentlar komanda g'alabasini ta'minlaydi. Lekin, agar tasdiqlovchi komanda ta'rifini noto'g'riligi shubxali bo'lsa, bu xolda "xujumdan" tiyilgan ma'kul, albatta.

2 darajadagi "xujum".

Inkor etuvchi tomonda raqib tomon tasdiqlayotgan fikr aspektlarini tanlash imkoniyati bo'ladi. Bunda u, birinchidan, aspektning o'zini qabul qilishi, lekin argumentlarning unga mos kelishi yo kelmasligi xususida baxslashishi, inkoriy munosabatda bo'lishi mumkin. Ikkinchidan, aspektni ma'kullamasligi va o'zining aspektini taklif etishi mumkin. Masalan, "Jamiyatda iqtisodiy o'sishga nisbatan demokratik institutlarning rivojlanishi muhimroq" degan mavzuni olaylik. Tasdiqlovchi tomon mavzuning aspekti sifatida "Millat uzoq muddat barqaror hayot kechirishi" aspektini lishi tasdiqlanayotga fikr taqdim etgan bo'lsin. Inkor etuvchi tomon tanlaydi: u yo bu aspektni qabul qilishi va ayni paytda millay barqarorlikka iqtisodiy o'sish orqali erishish mumkin, degan arumentni oldinga surishi mumkin.

Inkor etuvchi tomon mavzuning tasdiqlovchi tomon taqdim etgan aspektini albatta inkor etishi shart emas. U bu aspektning keysi mazmunini tanqid qilishi va undan o'z keysini tuzishda foydalanishi mumkin.

Lekin tasdiqlovchi tomon aspektining keysi o'z nuqtai nazari afzalligini ta'minlash maqsadida ifodalangan bo'ladi. Shuning uchun ko'p hollarda uni rad etish kerak bo'ladi. Buning uchun aspektning zaif tomonlarini aniqlash kerak. Ular quyidagicha bo'lishi mumkin: Tasdiqlovchi tomon keysida taqdim etilgan aspekt

- mavzuni ochishga yaramasligi;
- aniq ta'riflanmagan bo'lishi mumkin;
- asosiy g'oya oldinga surilmagan bo'lishi mumkin;
- optimal maqsad ko'zlanmagan bo'lishi mumkin.

Masalan, debat "BMT faoliyatining samaradorligi" mavzusi bo'lsin. Tasdiqlovchi tomon mavzuning aspekti sifatida "Milliy nizolarni oldini olish maqsadi" oldinga surilgan, deb faraz qilaylik. Inkor etuvchi tomon "xalqaro

nizolarning bartaraf etilishi erishilishi kerak bo'lgan optimal maqsad emas", degan fikrga asoslanib, o'z aspekti sifatida "o'zaro hamkorlik aqollarini yaxshilash kerak", degan o'z aspektini taklif etishi mumkin.

Inkor etuvchi tomon tasdiqlovchi tomon oldinga surgan aspektni inkor etar va o'z aspektini oldinga surarkan, buni asoslashi ham kerak bo'ladi.

3 darajadagi "xujum". Inkor etuvchi tomon tasdiqlovchi tomon argumentlariga ular qay tartibda qo'yilgan bo'lsa, shu tartibda munosabat bildirishi, javob berishi kerak. Shuni ham nazarda tutish joizki, inkor etuvchi tomonning maqsadi argumentlarni "qo'porib tashlash", "yo'q qilish"dan iborat emas, balki bu argumentlarning tasdiqlovchi tomon nuqtai nazarini isbotlay olmasligini ko'rsatishdan iboratdir. Buning birqancha strategiyasi bor:

- Argument tomon tasdiqlovchi tomon oldinga surgan mavzuga yoki uning aspektiga mos kelmasligini ko'rsatish mumkin.
- Inkor etuvchi tomon tasdiqlovchi tomon argumentlaridan ham kuchliroq argumentlarni taqdim etishi mumkin. Masalan, agar tasdiqlovchi tomon BMTning tinchlikni qaror toptirish maqsadida safarbar etayotgan kuchlari juda qimmatga tushishi argumentini oldinga surib, uning faoliyatini tanqid qilsa, inkor etuvchi tomon bu kuchlar ko'plab insonlar hayotini saqlab qolayotgani argumentini oldinga surib, e'tiroz bildirishi mumkin. Vaholanki, insonlar hayotini saqlab qolish ishining salmog'i (argumenti) balandroq. Inkor etuvchi tomon ko'p hollarda o'z keysida shu kabi argumentlardan foydalana oladi.
- Tasdiqlovchi tomon oldinga surgan argument noizchil, ziddiyatli bo'lishi mumkin. Masalan, u "Atrof muhitni himoya qilish iqtisodiy o'sishdan ham muhimroq" degan mavzuni himoya qilayotganida, argument sifatida yuqori texnologiyalar taraqqiyotining salbiy oqibatlarini olgan bo'lishi va ayni paytda boshqa argument doirasida quyosh quvvatidan foydalanadigan texnologiyalarni rag'batlantirish foydali, degan fikrni oldinga surishi mumkin. Inkor etuvchi tomon bu noizchilikni ko'rsatishi kerak.

4 darajadagi "xujum". Bu darajada inkor etuvchi tomon tasdiqlovchi tomonning argumentlarini isbotlovchi va quvvatlovchi g'oyalarni tanqid qiladi. Bunda u tasdiqlovchi tomonga quyidagicha savol bilan murojaat qilishi mumkin: "Tasdiqlovchi tomon o'zining bu da'volarini (fikir, g'oyalarni) to'liq asoslab (dalillab, tushuntirib) bera oladimi?", "Keltirilgan misollar tasdiqlanayotgan fikrni isbotlashga yaroqlimi?", "Keltirilgan sitataning manbaiga ishonsa bo'ladimi?"...

O'zi qo'ygan shu kabi savollarga javob olarkan, inkor etuvchi tomon bundan quyidagilarni aniqlab oladi:

- Argument ishonchli dalillarga, quvvatlovchi asoslarga tayangan yo tayanmaganligini.
- Argumentni va asoslarni boshqa ishonchliroq argumentlar orqali rad etish mumkin yoki mumkin emasligini.

VI. MUSTAQIL TA'LIM MAVZULARI

Mustaqil ishni tashkil etishning shakli va mazmuni

Tinglovchi mustaqil ishni muayyan modulning xususiyatlarini hisobga olgan xolda quyidagi shakllardan foydalanib, tayyorlashi tavsiya etiladi:

- meyoriy xujjatlardan, o'quv va ilmiy adabiyotlardan foydalanish asosida modul mavzularini o'rganish;
- tarqatma materiallar vositasida ma'ruzalar qismini o'zlashtirish;
- maxsus adabiyotlar bo'yicha modul bo'limlari yoki mavzulari ustida ishlash;
- amaliy mashg'ulotlarda berilgan topshiriqlarni bajarish.

Mustaqil ta'lim mavzulari

1. Borliqning tushunishda materialistik va idealistik yondashuvlar.
2. Ontologiyada makon va vaqt tushunchasi.
3. Harakat materiya mavjudligining asosiy shakli.
4. Ontologiya falsafiy fan sifatida.
5. Substansiya va materiya muammosi.
6. Borliqning asosiy tushunchalari va tamoyillari.
7. Dialektika rivojlanish haqidagi ta'limot.
8. Qarama-qarshiliklar birligi va kurashi konuni.
9. Inkorni inkor qonunining falsafiy tahlili.
10. Miqdor o'zgarishlarining sifat o'zgarishlariga o'tishining jamiyat hayotidagi roli.
11. Falsafa kategoriyalari.
12. Mazmun va shakl birligi.
13. Mohiyat va hodisa birligi.
14. Zaruriyat va tasodif uyg'unligi.
15. Fenomenologiya ong haqida
16. E.Gusserlning ong haqidagi ta'limoti.
17. XX asr "Yangi ontologiyasi" inson borlig'i va ongining uzviy bog'liqligi haqida.
18. P.Rikker va Diltey real va ideal borliq haqida
19. Ezoterik ta'limotlarda ong masalasi
20. Hozirgi zamon fani ong haqida
21. Edmund Gusserlning inson borlig'i haqidagi ta'limoti.
22. Hozirgi davr falsafasida inson borlig'i.
23. XX asr "Yangi ontologiyasi" inson borlig'i va ongining uzviy bog'liqligi haqida.
24. Martin Xaydegger ta'limotida borliq masalasi (Vaqt va Borliq).
25. Falsafiy antropologiyada inson masalasi.
26. Inson, individ, shaxsning o'zaro aloqadorligi.

VII. GLOSSARIY

Termin	O'zbek tilidagi sharhi	Ingliz tilidagi sharhi
Ontologiya	Ontologiya falsafiy bilimlarning alohida sohasi bo'lib, unda borliq va yo'qlik, mavjudlik va nomavjudlik kabi masalalarning keng doirasi o'rganiladi	One of the sections of philosophy, setting out: the doctrine of being, as such; the doctrine of the supersensitive world; the doctrine of the world as a whole. Ontology is also understood as a special part of metaphysics, the doctrine of the supersensitive structure of all things. In modern knowledge, ontology has been defined as the science of the world as a whole.
Borliq	Borliq kategoriyasi o'ta umumiy falsafiy kategoriya bo'lib, u turli-tuman tabiat hodisalari va jarayonlarini, odamlar jamoalari va ayrim kishilarni, ijtimoiy institutlarni, inson ongining darajalari, shakllari va holatlarini mavjudlik belgisiga ko'ra birlashtiradi.	Existence in general, the totality of all that exists.
Voqelik	Real mavjud bulgan, yashab turgan narsa va xodisalardir.	Some really existing phenomenon; what is in reality; reality itself.
Idealizm	Bu ta'limotga ko'ra, birinchi boshlang'ich sifatida g'oya, ideya, ruhiy borliq nazarda tutiladi. Idealizm o'z o'rnida ikki katta oqimga bo'linadi, ular obyektiv idealizm (Pifagor, Aflotun, Gegel va h.k.) va subyektiv (J.Berkli, D.Yum va b.) idealizm.	DOS the teaching of Kant, according to which things are not comprehended in themselves but only as phenomena
Materializm	Bu shunday ta'limotki, unga ko'ra birinchi ibtido sifatida moddiy borliq, materiya (tabiat) olinad, vakillari Demokrit, Milet maktabi faylasuflari, Didro, Golbax, Feyerbax, Marks va h.k.lar.	A view that sees the basis and substance of all efficacy — not only material, but spiritual and spiritual — in matter. materialism must be attributed to naturalism, since it does not give a person a special place in nature
Harakat	Borliqning atributlari ichida uning asosiy mavjudlik usulini ifoda etuvchi xususiyati harakat hisoblanadi. Chunki borliq harakatsiz o'zining strukturaviy yaxlitligini saqlay olmaydi.	The structural unit of activity is the result of the work of the psychophysiological apparatus on the realization of the act of the motor, through which the living being interacts with the external environment. physiological activity of the body is manifested in movement
Termin	O'zbek tilidagi sharhi	Ingliz tilidagi sharhi
Rivojlanish	Bu muayyan sistemaning muayyan vaqt va fazodagi yaxlit, kompleks, orqaga qaytmaydigan, ilgari noma'lum yo'nalishga	Directed, natural change; as a result of development there is a new qualitative state of the object - its composition or

	ega bo'lgan, miqdoriy va sifatiy o'zgarishidir.	structure. there are two forms of development: evolutionary, associated with gradual quantitative changes in the object; revolutionary, characterized by qualitative changes in the structure of the object.
Kategoriya	Qadimgi yunon tilidan olingan bo'lib: «izohlash», «tushuntirish», «ko'rsatish», degan ma'nolarni anglatadi. Uning mazmunidagi bunday xilma-xillik qadimgi davrlardan oq ilmiy tadqiqot yo'nalishiga aylangan.	From Greek. kateqorein Express - in spoken language the same, that kind of, variety, class, rank ("a certain category employees"). in the philosophy of the category, on the one hand, the most common and at the same time the simplest forms of reality, statements and concepts, "generic concepts" (Kant), from which the rest of the concepts (categories of knowledge, consciousness), and on the other – the original and OSN. forms of being of objects of knowledge (categories of being, categories of real). the relation between the categories of being and the categories of knowledge is investigated by the theory of knowledge
Miqdor	Predmetning hajmi, o'lchovi, og'irligi, harakat tezligi va shu kabilar bilan tavsiflanadi. Tabiat hodisalari kabi ijtimoiy hodisalar ham miqdoriy tomonga ega. Chunonchi, suv o'z solishtirma og'irligiga, qaynash va muzlash darajasiga ega. Bir ijtimoiy tuzum boshqasidan xususiyati jihatidagina emas, balki ishlab chiqaruvchi kuchlar taraqqiyoti, mehnat unumdorligi, madaniyati va hokazolar bilan ham farq qiladi.	A philosophical category that expresses the external certainty of an object: its value, number, volume, degree of development of properties, etc.
Sifat	Narsalarning ichki va tashqi muayyanligi bo'lib, uning qator xossa, belgi, xususiyatlari birligini ifodalaydi. Sifat narsa qanday bo'lsa, uni shundayligicha ko'rsatib beradi, jismning barcha tashqi xossalarini bog'liqlikda namoyon qiladi.	A philosophical category that expresses the essential certainty of an object, through which it is this, and not otherwise. quality - the characteristics of the objects seen in the totality of their properties. see the transition from quantitative to qualitative changes.
Mazmun	Narsa yoki xodisani aynan shu narsa yoki xodisa sifatida ifodalovchi jarayonlar, muxim elementlar va uzgarishlarning majmuidir.	1) there is "what" in "how" forms, there is what fills the form and what it is made of. the content of the concept, in contrast to its volume, is the totality of its features; 2) the universal characteristic of the value, the value of any thing, in particular in aesthetics, is used as a designation of the valuable and significant content of the aesthetic object, as opposed to its form; 3) in

		logistics, belonging to the "properties" (quality, relationship) to the "material education" (the subject having properties). own, true content is, for example., belonging to white snow (being white-snow), black snow, e.g. in case, if someone poured soot, is non-native, about the contents, i.e., in essence, has no content. according to logistics, truth and falsity are predicates of content, and only those.
Termin	O'zbek tilidagi sharhi	Ingliz tilidagi sharhi
G'oya	Tadqiqot maqsadini, uning yo'nalishi va mohiyatini ifodalaydigan ilmiy bilish shaklidir.	From Greek. the idea in the proper sense of the word, a visual image, a visual image; in philosophy since Plato's metaphysical essence of a thing, which Aristotle conceived as silicoids and formative (see entelecheia), Neoplatonism – like radiation of the highest world principle, medieval Christianity as a "divine idea." gradually, the idea begins to be understood more and more subjectively.
Ong	Yuksak darajada tashkil topgan materiyaning ya'ni inson miyasining maxsuli bulib, uning xususiyati vokelikni aks ettirishdan iboratdir. Ong - aql, tafakkur, falsafadagi markaziy kategoriyalardan biri.	In psychology, the totality of sensual and mental images, which in normal conditions is typical in some measure of distinct knowledge (the "collateral knowledge", "awareness", lat. conscientia) that I am the one who experiences these images (hence the content of consciousness = experience).
Jon	Ma'naviy - ruhiy, nomoddiy ibtidoni ifodalovchi falsafiy tushuncha.	Concept that reflects the historically changing views on the human psyche and animals; in religion, idealistic philosophy and psychology soul is intangible, independent of the life-giving body and the knower beginning.
Ongsizlik	Ongning genetik jihatidan talqini. Ongsizlik birlamchiligini bildirib u uziga xos xususiyatga ega ekanligini, inson faoliyati va hatti-harakatida muayyan darajada rol uynashini tan olishni taqozo etadi.	A set of mental processes not represented in the subject's mind. in a series of psychological theories - special sphere mental, qualitatively different from consciousness. in the irrationalist "philosophy of the unconscious" E. Hartman-the universal basis of life. one of the Central concepts in psychoanalysis h. Freud and other currents of deep psychology
Individuallik	Muayyan, guruh, elat, millatga mansub bo'lgan ayrim kishining ongi bo'lib, jamiyatdagi voqelik va real borliqning alohida olingan shaxsning ongida aks etishdir.	The person characterized from the socially significant differences from other people; originality of mentality and the personality of the individual, its originality.

Termin	O‘zbek tilidagi sharhi	Ingliz tilidagi sharhi
Antropogenez	Antropogenezning hozirgi zamon ilmiy nazariyasi endilikda tor tarmoq sohasi emas, balki tabiiy va ijtimoiy fanlarning tutashuv chegarasidagi majmuaviy fanlararo tadqiqotlardan iborat. Bugungi kunga kelib fan odamning kelib chiqish jarayonini muayyan darajada tiklash imkonini beruvchi ko‘p sonli ma’lumotlarni to‘plagan. Ushbu muammoni hal etishda arxeologiya va antropologiyadan tortib to molekulyar biologiya hamda atom fizikasigacha bo‘lgan ko‘plab fanlar ishtirok etmoqda. Hozirgi zamon tasniflari ma’lumotlariga ko‘ra, odam turiga, umurtqalilar kichik turiga, sut emizuvchilar sinfiga, primatlar guruhiga, gominoidlarning katta oilasiga, gominidlar oilasiga, Homo turiga mansubdir.	From anthropo ... and the Genesis, the process of historical and evolutionary formation of the physical type of man, the initial development of his work, speech. the doctrine of anthropogenesis is a branch of anthropology.
Antropologiya	Antropologiya inson mohiyatini, uning tabiat va jamiyatdagi o‘rnini, o‘ziga xos xususiyatlarini o‘rganish bilan shug‘ullanadi. Antropologiyada inson mohiyatini to‘laroq ochish uchun «men», «ong», «shaxs», «ruh» tushunchalari qo‘llanadi. «Men» — insonning o‘zligini tashqi olamdan, real borliqdan farqlashidir. «Men» ong tufayligina o‘zini boshqa borliqdan farqlaydi. Boshqa narsalar insonga begona voqelik bo‘lib tuyuladi. Shaxs insonning mustaqilligini ifoda etadi.	From anthropo ... and. ..logy), the science of the origin and evolution of man (see anthropology), the formation of human races and the normal variations of the physical structure of man. as an independent science was formed in the middle. 19 V. the main topics of anthropology: the morphology of man, the doctrine of anthropology, rasovedenie. from the middle. The complex of disciplines United under the name "human biology" (study of physiological, biochemical and genetic factors affecting variations in the structure and development of the human body) is developing intensively.)
“Men”	"Men" va "u" ni shunday tushungan Freyd uchun individuum anglanmagan ongsizlik sifatida namoyon bo‘ladi, uning ustida onglilik yotadi, bu onglilikning markazi "Men" dir. "Men" va "u" o‘rtasida chegara yo‘q. Ular bir-biri bilan tuxum va uning ichidagi homila kabi munosabatda bo‘ladilar. "Men" va "u" ni chegaralash nisbiy xususiyatga egadir. "Men" orqali siqib chiqarilgan narsalar, ongsizlik bilan qo‘shiladi va ongsizlik orqali yana "men"ga qaytib keladi.	The type of worldview, the essence of which is the absolutization of the individual's position in its opposition to society as a whole. psychology of individualism the basis of the ideology of liberalism.
Inson	Inson boshqa mavjudotlardan sosial xususiyatlari bilan ajralib turadi.	A social being with consciousness, intelligence, subject of socio-historical

	Chunonchi, til, muomala, ramziy belgilar, bilim, ong, mahsulot ishlab chiqarish, taqsimlash, iste'mol qilish, boshqarish, o'z-o'zini idora etish, badiiy ijod, axloq, nutq, tafakkur, qadriyatlar, tabu (ruxsat va ta'qiqlash) shular jumlasidandir.	activity and culture. man emerged on earth in the course of a long and uneven evolutionary process-anthropogenesis, many stages of which are not fully clear.
Individ	Individ - eng avvalo qandaydir ko'plikni bir vakili, ko'plarning biri. Shu ma'noda deyarli har bir odam - individ (ba'zan individium ham deyiladi va yoziladi).	Such a direction of thoughts, feelings and desires, which regards the life of an individual (in a broad sense – also the life of a particular valuable group, eg. families) as more important than the life of large associations and society as a whole. theoretical individualism recognizes the reality in General only of the individual (see nominalism), in other words, the reality of one's own consciousness, or self (see solipsism), and therefore denies the possibility of mandatory for all positions or views (see subjectivism).
Shaxs	Inson mohiyatini falsafiy jihatdan chuqurroq tahlil qilishda shaxs, individ, individuallik tushunchalarining mohiyatini bilish va ularni bir — biridan farqlash muhimdir. Shaxs o'zida sosial sifatlarni mujassamlashtirgan insonni ifoda etadi.	The phenomenon of social development, a specific living person with consciousness and self-consciousness. the structure of personality – a holistic system of education, a set of socially significant mental properties, relationships and actions of the individual, formed in the process of ontogenesis and determine its behavior as the behavior of a conscious subject of activity and communication.

VII. ADABIYOTLAR RO'YXATI

I. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining asarlari

1. Mirziyoyev SH.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. – T.: “O'zbekiston”, 2017. – 488 b.
2. Mirziyoyev SH.M. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. 1-jild. – T.: “O'zbekiston”, 2017. – 592 b.
3. Mirziyoyev SH.M. Xalqimizning roziligi bizning faoliyatimizga berilgan eng oliy bahodir. 2-jild. T.: “O'zbekiston”, 2018. – 507 b.
4. Mirziyoyev SH.M. Niyati ulug' xalqning ishi ham ulug', hayoti yorug' va kelajagi farovon bo'ladi. 3-jild.– T.: “O'zbekiston”, 2019. – 400 b.
5. Mirziyoyev SH.M. Milliy tiklanishdan – milliy yuksalish sari. 4-jild.– T.: “O'zbekiston”, 2020. – 400 b.

II. Normativ-huquqiy hujjatlar

6. O'zbekiston Respublikasining Konstitusiyasi. – T.: O'zbekiston, 2019.
7. O'zbekiston Respublikasining 2020 yil 23 sentabrda qabul qilingan “Ta'lim to'g'risida”gi O'RQ-637-sonli Qonuni.
8. O'zbekiston Respublikasining “Korrupsiyaga qarshi kurashish to'g'risida”gi Qonuni.
9. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2015 yil 12 iyun “Oliy ta'lim muassasalarining rahbar va pedagog kadrlarini qayta tayyorlash va malakasini oshirish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida”gi PF-4732-sonli Farmoni.
10. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevral “O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida”gi 4947-sonli Farmoni.
11. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 20 aprel "Oliy ta'lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida”gi PQ-2909-sonli Qarori.
12. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 5 iyun “Oliy ta'lim muassasalarida ta'lim sifatini oshirish va ularning mamlakatda amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlarda faol ishtirokini ta'minlash bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida”gi PQ-3775-sonli Qarori.
13. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 21 sentabr “2019-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini innovasion rivojlantirish strategiyasini tasdiqlash to'g'risida”gi PF-5544-sonli Farmoni.
14. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 27 may “O'zbekiston Respublikasida korrupsiyaga qarshi kurashish tizimini yanada takomillashtirish

chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-5729-son Farmoni.

15. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 17 iyun “2019-2023 yillarda Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy universitetida talab yuqori bo‘lgan malakali kadrlar tayyorlash tizimini tubdan takomillashtirish va ilmiy salohiyatini rivojlantiri chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-4358-sonli Qarori.

16. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 27 avgust “Oliy ta‘lim muassasalari rahbar va pedagog kadrlarining uzluksiz malakasini oshirish tizimini joriy etish to‘g‘risida”gi PF-5789-sonli Farmoni.

17. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 8 oktabr “O‘zbekiston Respublikasi oliy ta‘lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PF-5847-sonli Farmoni.

18. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019 yil 23 sentabr “Oliy ta‘lim muassasalari rahbar va pedagog kadrlarining malakasini oshirish tizimini yanada takomillashtirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi 797-sonli Qarori.

III. Maxsus adabiyotlar

19. David Spencer “Gateway”, Students book, Macmillan 2012.
20. English for Specific Purposes. All Oxford editions. 2010, 204.
21. Falsafa. Axmedova M. Taxriri ostida.-T.: UFMJ, 2006.
22. H.Q. Mitchell “Traveller” B1, B2, MM Publications. 2015. 183.
23. H.Q. Mitchell, Marileni Malkogianni “PIONEER”, B1, B2, MM Publications. 2015. 191.
24. Lindsay Clandfield and Kate Pickering “Global”, B2, Macmillan. 2013. 175.
25. Mamashokirov S. Tahriri ostida. Falsafa. -T.: Sharq, 2005.
26. Steve Taylor “Destination” Vocabulary and grammar”, Macmillan 2010.
27. A.Mamanov. Milliy mentalitet: xususiyatlar va omillar, S.: «Zarafshon» - 2015.-155 b.
28. Abdulla Sher. Axloqshunoslik / Darslik. -Toshkent: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2010 y.
29. Abdulla Sher. Estetika. / Darslik. -Toshkent: O‘zbekiston, 2015 y.
30. Abu Nasr Forobiy. Fozil odamlar shaxri.-T.:Yangi asr avlodi, 2016.- 318
31. Asekretov O.K., Borisov B.A., Bugakova N.Y. i dr. Sovremenniye obrazovatelniye texnologii: pedagogika i psixologiya: monografiY. – Novosibirsk:

Izdatelstvo SRNS, 2015. – 318 s. <http://science.vvsu.ru/files/5040BC65-273B-44BB-98C4-CB5092BE4460.pdf>

32. B.Husanov. Boshqaruv etikasi. O‘quv qo‘llanma. T.: Universitet. O‘zMU, 2017.

33. Belogurov A.Y. Modernizasiya prosessa podgotovki pedagoga v kontekste innovatsionnogo razvitiya obshestva: Monografiya. — M.: MAKS Press, 2016. — 116 s. ISBN 978-5-317-05412-0.

34. Bozarov D. Sinergetik paradigma. -T.: Tafakkur, 2010. -1606.

35. Gulobod Qudratulloh qizi, R.Ishmuhamedov, M.Normuhamedova. An’anaviy va noan’anaviy ta’lim. – Samarqand: “Imom Buxoriy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi” nashriyoti, 2019. 312 b.

36. J.Rumi. Ichingdagi ichingdudur.-T.: Yangi asr avlodi, 2016.-272 b.

37. Ibraymov A.YE. Masofaviy o‘qitishning didaktik tizimi. metodik qo‘llanma/ tuzuvchi. A.YE. Ibraymov. – Toshkent: “Lesson press”, 2020. 112 bet.

38. Ignatova N. Y. Obrazovaniye v sifrovuyu epoxu: monografiya. M-vo obrazovaniya i nauki RF. – Nijniy Tagil: NTI (filial) UrFU, 2017. – 128 s.

39. Izzetova E., Pulatova D. Filosofiya. -T.: Sharkshunoslik, 2012. 340-6

40. Ishmuhamedov R.J., M.Mirsoliyeva. O‘quv jarayonida innovatsion ta’lim texnologiyalari. – T.: «Fan va texnologiya», 2014. 60 b.

41. L.A.Muhammadjonova, D.O.Ortiqova, F.A.Abidjanova, G.K.Masharipova. Professional etika va etiket.Darslik. - T.: "Adabiyot uchqunlari" 2018 y.

42. L.Muhammadjonova,F.Abidjanova Etiket. O‘quv qo‘llanma. T.: Universitet. O‘zMU, 2018 y.

43. M. Kaxxarova, N Agzamova. Etika Uchebnoye posobiye. Rizograf imeni Nizami. 2018 g.

44. Muslimov N.A va boshqalar. Innovatsion ta’lim texnologiyalari. O‘quv-metodik qo‘llanma. – T.: “Sano-standart”, 2015. – 208 b.

45. Muhammadjonova L. Davlat xizmatchisi etikasi va imidji. O‘quv qo‘llanma - T.: Universitet, 2017.

46. Oliy ta’lim tizimini raqamli avlodga moslashtirish konsepsiyasi. Yevropa Ittifoqi Erasmus+ dasturining ko‘magida. https://hiedtec.ecs.uniruse.bg/pimages/34/3._UZBEKISTAN-CONCEPT-UZ.pdf

47. Otamurodav S. Globallashtirish va millat. - T.: Yangi asr avlodi. 2008.

48. Usmonov B.SH., Habibullayev R.A. Oliy o‘quv yurtlarida o‘quv jarayonini kredit-modul tizimida tashkil qilish.–T.: “TKTP” nashriyoti, 2019 y.

49. Xayitov SH., Xayitova K., Ziyautdinova X. Falsafa asoslari. Albom sxema. -T.: Alisher Navoiy nomidagi Uzbekiston Milliy kutubxonasi, 2009.

50. Shermuxamedova H.A. Falsafa. -T.: Noshir, 2012. -1207 b.

51. Shermuxamedova N.A. Borliq va rivojlanish falsafasi. -T.: Noshir, 2013, 720 b.
52. Shermuxamedova N.A. Inson falsafasi. -T.: Noshir, 2017. 460 b.
53. Shermuxamedova N.A. Falsafaga kirish. -T.: Noshir, 2012. 320 b.

IV. Internet saytlar

54. <http://edu.uz> – O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi
55. <http://lex.uz> – O‘zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi
56. <http://bimm.uz> – Oliy ta’lim tizimi pedagog va rahbar kadrlarini qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirishni tashkil etish bosh ilmiy-metodik markazi
57. <http://ziyonet.uz> – Ta’lim portali ZiyonET
58. <https://philpapers.org/> - mejdunarodnaya filosofskaya poiskovaya sistema po knigam, statyam, jurnalnam, naxodyashimsya v otkritom dostupe
59. <https://plato.stanford.edu/> - Stenfordskaya ensiklopediya filosofii.
60. <https://elibrary.ru/> - krupneyshiy rossiyskiy informasionno-analiticheskiy portal (v tom chisle) v oblasti filosofii.

O'zbekiston milliy universiteti huzuridagi pedagog kadrlarni qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish tarmoq (mintaqaviy) markazi FALSAFA" yo'nalishidagi mutaxassislik) fanlaridan tayyorlangan "ZAMONAVIY FALSAFANING DOLZARB MU'AMMOLARI" moduli bo'yicha qayta tayyorlash va malaka oshirish masofaviy kurslari uchun tayyorlangan materiallar talablarga javob berishi bo'yicha

EKSPERT XULOSASI

FALSAFA" yo'nalishi qayta tayyorlash va malaka oshirish kursi mutaxassislik fanlaridan tayyorlangan "ZAMONAVIY FALSAFANING DOLZARB MU'AMMOLARI" moduli bo'yicha test savollari, o'quv-uslubiy majmua, bitiruv ishi mavzulari hamda masofaviy materiallar mazkur modul bo'yicha tasdiqlangan namunaviy dastur doirasida tayyorlangan va unga qo'yilgan talablarga javob beradi hamda BIMM internet portaliga qo'yishga tavsiya etiladi.

Tarmoq (mintaqaviy) markazi
direktori

O'.Tilavov

Bo'lim boshlig'i

O'.Muxamadiyev

"Fuqarolik jamiyati va huquq ta'limi"
kafedrasini mudiri

A.Utamurodov

Tuzuvchi:

B. To'ychiyev